

Філософська думка

6 1986

Бібліотека
Інституту філософії
АН УРСР

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

На допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу, теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму, вміщуємо статті: В. О. Лівенцов, В. Ю. Балтін. Розвиток науково-технічної творчості трудящих; О. П. Коркішко. Перехідні форми, становлення працівників нового типу; А. Д. Косичев, Б. В. Князєв, М. І. Дряхлов. Соціологічна освіта в СРСР: досвід і проблеми; О. С. Капто. Сутність категорії «ідеологія» і критика її буржуазно-ідеалістичних інтерпретацій; Я. В. Любивий, А. М. Угрімова. Контрпропаганда: питання теорії і методології. (Проблемний огляд літератури).

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо: «Філософські зошити» В. І. Леніна і сучасність (Круглий стіл «Філософської думки»); М. О. Булатов. В. І. Ленін про діалектичну обробку історії науки й техніки.

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 6 листопад — грудень 1986

Київ Наукова думка

З М І С Т

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу	
<i>Лівенцов В. О., Балтін В. Ю.</i> Розвиток науково-технічної творчості трудящих	3
<i>Коркішко О. П.</i> (Сімферополь). Перехідні форми становлення працівників нового типу	11
Теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму	
<i>Косичев А. Д.</i> (Москва), <i>Князев Б. В.</i> (Москва), <i>Дряхлов М. І.</i> (Москва). Соціологічна освіта в СРСР: досвід і проблеми	19
Життєва сила ленінських ідей	
«Філософські зошити» і сучасність. (Круглий стіл «Філософської думки». Продовження)	26
Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики	
<i>Булатов М. О.</i> В. І. Ленін про діалектичну обробку історії науки і техніки	36
З історії вітчизняної філософії	
<i>Паславський І. В.</i> (Львів). Розвиток логічних ідей у вітчизняній філософії другої половини XV ст.	45
Першодруки «Філософської думки»	
<i>Андрушко В. О.</i> Г. Лейбніц про комбінаторне мистецтво	56
Критика буржуазної ідеології	
<i>Капто О. С.</i> Сутність категорії «ідеологія» і критика її буржуазно-ідеалістичних інтерпретацій	67
<i>Кульцова С. В.</i> (Москва). Неспроможність клерикальних фальсифікацій проблеми співвідношення науки і релігії	79
Проблемні огляди літератури	
<i>Любимий Я. В., Угрімова А. М.</i> Контрпропаганда: питання теорії і методології	89
Роздуми над книгою	
<i>Бойченко І. В., Михальченко М. І.</i> Взаємозв'язок ідеології та суспільної психології як проблема історичного матеріалізму	99
Наукове життя	
<i>Кур'янович М. Л.</i> (Запоріжжя). Ленінський принцип партійності мистецтва і сучасність	107
<i>Антонов Є. О.</i> (Харків), <i>Жердев Р. В.</i> (Харків), <i>Зінов В. Г.</i> (Харків). У центрі уваги — соціально-екологічні проблеми	111
Рецензії	
<i>Кінцанс В. П., Михальов В. П.</i> Дослідження людської життєтворчості	114
<i>Лазоренко Б. П.</i> Світоглядний зміст принципу детермінізму	115
<i>Загороднюк В. П.</i> Соціально-історичний і світоглядно-методологічний аналіз категорій простору і часу	117
<i>Зайченко Г. А.</i> (Дніпропетровськ). Принцип плюралізму і його світоглядно-методологічні функції в сучасній буржуазній філософії	119
Показник статей, розміщених у журналі «Філософська думка» 1986 року	122
Резюме англійською мовою	126
Наші автори	3-тя стор. обкл.

СО Д Е Р Ж А Н И Е

СОЦИАЛЬНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УСКОРЕНИЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА. *Ливенцов В. А., Балтин В. Е.* Развитие научно-технического творчества трудящихся, с. 3. *Коркишко А. П.* (Симферополь). Переходные формы становления работников нового типа, с. 11. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОЦИАЛИЗМА. *Косичев А. Д.* (Москва), *Князев В. В.* (Москва), *Дряхлов Н. И.* (Москва). Социологическое образование в СССР: опыт и проблемы, с. 19. ЖИЗНЕННАЯ СИЛА ЛЕНИНСКИХ ИДЕЙ. «Философские тетради» и современность (Круглый стол «Философской думки». Окончание), с. 26. Мировоззренческие аспекты материалистической диалектики. *Булатов М. А.* В. И. Ленин о диалектической обработке истории науки и техники, с. 36. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Паславский И. В.* (Львов). Развитие логических идей в отечественной философии второй половины XV в., с. 45. ПЕРВОПЕЧАТНЫЕ ТЕКСТЫ «ФИЛОСОФСКОЙ ДУМКИ». *Андрушко В. А.* Г. Лейбниц о комбинаторном искусстве, с. 56. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Капто А. С.* Сущность категории «идеология» и критика ее буржуазно-идеалистических интерпретаций, с. 67. *Купцова С. В.* (Москва). Несостоятельность клерикальных фальсификаций проблемы соотношения науки и религии, с. 79. ПРОБЛЕМНЫЕ ОБЗОРЫ ЛИТЕРАТУРЫ. *Любимый Я. В., Угрюмова А. Н.* Контрпропаганда: вопросы теории и методологии, с. 89. РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД КНИГОЙ. *Бойченко И. В., Михальченко Н. И.* Взаимосвязь идеологии и общественной психологии как проблема исторического материализма, с. 99. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Курьянович Н. Л.* (Запорожье). Ленинский принцип партийности искусства и современность, с. 107. *Антонов Е. А.* (Харьков), *Жердев Р. В.* (Харьков), *Зинов В. Г.* (Харьков). В центре внимания — социально-экологические проблемы, с. 111. РЕЦЕНЗИИ, с. 114. □ Указатель статей, помещенных в журнале «Философская думка» в 1986 году, с. 122. РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ, с. 126. НАШИ АВТОРЫ, 3-я стр. обл.

CONTENTS

SOCIAL AND PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF SPEEDING-UP THE TECHNICAL PROGRESS. *Liventsov V. A., Baltin V. E.* Development of Scientific and Technical Creative Activity of Workers, p. 3. *Korkishko A. P.* (Simpferopol). Transitional Forms in Emergence of Workers of New Type, p. 11. THEORETICAL PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF SOCIALISM. *Kosichev A. D.* (Moscow), *Knyazev V. V.* (Moscow), *Dryakhlov N. I.* (Moscow). Sociological Education in the USSR: Experience and Problems, p. 19. VITALITY OF LENIN'S IDEAS. «Philosophical Notes» and the Present. (The Round Table of «Filosofska Dumka». The End), p. 26. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. *Butatov M. A.* V. I. Lenin About Dialectical Treatment of the History of Science and Engineering, p. 36. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Paslavsky I. V.* (Lvov). Development of Logical Ideas in Home Philosophy of the 2nd Half of the 15th Century, p. 45. EARLY PRINTED TEXTS OF «FILOSOFSKA DUMKA». *Andrushko V. A.* G. Leibniz About Combinatorial Art, p. 56. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Kapto A. S.* Essence of the Category «Ideology» and Criticism of Its Bourgeois-Ideological Interpretations, p. 67. *Kuptsova S. V.* (Moscow). Failure of Clerical Falsifications of the Problem on the Science and Religion Correlation, p. 79. PROBLEMATIC REVIEWS OF THE LITERATURE. *Lyubiviy Ya. V., Ugrimova A. N.* Counter-Promotion: Problems of Theory and Methodology, p. 89. MEDIATIONS OVER A BOOK. *Boichenko I. V., Mikhchalchenko N. I.* Interrelation of Ideology and Social Psychology as a Problem of Historical Materialism, p. 99. SCIENTIFIC LIFE. *Kuriyanovich M. L.* (Zaporozhie). Lenin's Principle of the Art Adherence to the Party and the Present, p. 107. *Antonov E. A.* (Kharkov), *Zherdev R. V.* (Kharkov), *Zinov V. G.* (Kharkov). Socio-Ecological Problems Are in the Spotline, p. 111. REVIEWS, p. 114. □ Index of Articles, Published in the Journal «Filosofska Dumka» in 1986, p. 122. Summaries in English, p. 126. OUR AUTHORS, the 3d Page of the Cover.

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

В. О. ЛІВЕНЦОВ, В. Ю. БАЛТІН

РОЗВИТОК НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ТРУДЯЩИХ

Прискорення соціально-економічного розвитку країни на основі науково-технічного прогресу, як підкреслюється в рішеннях XXVII з'їзду КПРС, є стратегічною лінією партії на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Успішне проведення цієї лінії в життя потребує істотної активізації творчості трудящих, піднесення ролі людського фактора в соціально-економічному прогресі. «Як головну підойму інтенсифікації народного господарства,— зазначається в Резолюції XXVII з'їзду партії на Політичну доповідь Центрального Комітету КПРС,— партія висуває кардинальне прискорення науково-технічного прогресу, широке впровадження техніки нових поколінь, принципово нових технологій, які забезпечують найвищу продуктивність і ефективність. На перший план з'їзд ставить завдання — здійснити глибоку технічну реконструкцію народного господарства на основі найсучасніших досягнень науки і техніки»¹.

Складність і масштабність завдань сучасного етапу розвитку соціалістичного суспільства потребують мобілізації на їх розв'язання широких верств трудящих, постійного розвитку ініціативи робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції. Будучи результатом творчості трудящих, соціалістичне суспільство «не може ефективно функціонувати, не знаходячи нових шляхів розвитку творчої діяльності мас у всіх сферах життя. Чим масштабнішими є історичні цілі, тим важливішою є по-господарському заінтересована, відповідальна, свідомо й активна участь мільйонів у їх досягненні»².

Одним із важливих напрямів піднесення соціальної активності трудящих в умовах соціалізму є розвиток їхньої науково-технічної творчості. У новій редакції Програми КПРС підкреслюється, що партія сприятиме «дальшому нарощуванню та ефективному використанню науково-технічного потенціалу країни, розгортанню наукових досліджень, які відкривають нові можливості великих, революційних зрушень в інтенсифікації економіки. Має бути забезпечене повсюдне впровадження найновіших досягнень науки і техніки у виробництво, управління, сферу обслуговування та побуту»³.

За соціалізму, відзначав В. І. Ленін, знання в цілому і наука зокрема перетворюються «у знаряддя визволення трудящих і експлуатованих»⁴, будівництва нового життя. Перетворення всіх соціальних відносин суспільства на якісно нових, соціалістичних засадах вперше в історії створює для всіх членів суспільства можливості вільного вибору сфери суспільно корисної діяльності, активної участі у створенні матеріальних і духовних благ. Будівництво соціалізму і комунізму, піднесення загального культурного рівня трудящих, підкреслював В. І. Ленін у розмові з Кларою Цеткін, створить той твер-

¹ Резолюція XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Політичну доповідь Центрального Комітету КПРС // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 121—122.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу : (Нова ред.) // Там же.— С. 166.

³ Там же.— С. 168.

⁴ Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів, 18 січ. 1919 р.— Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 414.

дий, здоровий ґрунт, з якого виростуть могутні, невичерпні сили для розвитку мистецтва, науки і техніки⁵.

В. І. Ленін вітав появу винахідників і раціоналізаторів з народу, закликав до рішучої боротьби з тяганиною і бюрократизмом у справі впровадження раціоналізаторських пропозицій і винаходів. Ще в «Тезах про виробничу пропаганду» він висунув вимогу «систематизувати, розширити, розвинути... роботу по висуванню здібних адміністраторів, організаторів, винахідників із середовища робітничої і селянської маси»⁶. Широкий простір масовій народній творчості відкривало підписане В. І. Леніним «Положення про винаходи»⁷. Це був перший декрет Радянської влади, спрямований на розвиток науково-технічної творчості трудящих. Протягом 1919 року робітники заводу «Красное Сормово» внесли 15 раціоналізаторських пропозицій. Їхній приклад наслідували трудівники багатьох інших підприємств. На заводах і фабриках у 20 і 30-ті роки повсюдно діяли робітничі гуртки винахідників і раціоналізаторів. В 1932 р. у Москві відбувся з'їзд представників технічної творчості трудящих, який проголосив створення Добровільного товариства винахідників і раціоналізаторів. Фактично воно набуло статусу Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів в січні 1958 р. після ухвалення Президією ВЦРПС відповідного рішення⁸. Офіційно ж ВТВР бере початок від Першого з'їзду винахідників і раціоналізаторів, який відбувся в 1959 р.⁹

Радянська держава заохочує новаторство, творче ставлення до праці, гарантує свободу наукової, технічної і художньої творчості, «створює необхідні для цього матеріальні умови, подає підтримку добровільним товариствам і творчим спілкам, організує впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій у народне господарство та інші сфери життя»¹⁰.

Організація науково-технічної творчості трудящих в СРСР ґрунтується на притаманних соціалістичному ладові колективістських засадах (добровільні товариства і творчі спілки, яким держава подає підтримку, організація державою впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій). Так, на початок 1984 р. Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів налічувало понад 13,5 млн. робітників, інженерів і службовців, об'єднаних в 107 939 первинних організаціях. Щорічно в товариство вливається понад 400 тис. новаторів. Протягом 1976—1984 років у країні було видано близько 700 тис. авторських свідоцтв на рацпропозиції і винаходи. Економічний ефект від їх упровадження становив 19,8 млрд. крб. (в одинадцятій п'ятирічці в середньому на рік 2,8 млрд. крб., проти відповідно 1,7 млрд. крб.— в десятій)¹¹.

На XXVII з'їзді Компартії України перед новаторами поставлено завдання великої народногосподарської значущості— довести до кінця дванадцятої п'ятирічки річний економічний ефект від використан-

⁵ Див.: *Цеткін К. Ленін і маси* // Спогади про Володимира Ілліча Леніна : В 5-ти т.— К., 1972.— Т. 5.— С. 69.

⁶ *Ленін В. І. Тези про виробничу пропаганду.*— Повне зібр. творів.— Т. 42.— С. 14.

⁷ Див.: *Положення об изобретениях* // Декреты Советской власти.— М., 1971.— Т. 5.— С. 322—323.

⁸ Див.: *Фрезеровщик : 10-летие изобретательства на Красном Сормове* // Изобретатель.— 1929.— № 7.— С. 38; *Софонов Г. П. Трудом и вдохновением* // Изобретатель и рационализатор.— 1959.— № 6.— С. 18.

⁹ Див.: *Первый съезд Всесоюзного общества изобретателей и рационализаторов : Дневник съезда* // Изобретатель и рационализатор.— 1959.— № 11.— С. 9—31.

¹⁰ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1983.— С. 21. (Стаття 47).

¹¹ Див.: *Народное хозяйство СССР в 1984 году : Стат. ежегодник.*— М., 1985.— С. 108; *Ежегодник Большой Советской Энциклопедии.*— 1984.— Вып. 28.— С. 21; *Сегодня—День изобретателя и рационализатора* // Правда.— 1985.— 29 июня; *Ваш долг, изобретатели* // Правда.— 1983.— 6 июня; *Темчин Е. Об изобретательстве подлинном и мнимом* // Коммунист.— 1985.— № 13.— С. 52.

ня винаходів і рацпропозицій до 1,8—2 млрд. крб. Це означає, що новатори республіки мають створити за п'ятирічку 9-мільярдний фонд економії. Справа не проста. Але цього вимагає стратегія прискорення, спрямована на те, щоб максимально мірою врахувати уроки минулого, якнайшвидше подолати негативні тенденції і труднощі, які стримують наш рух уперед. Дальшому розвитку раціоналізації і винахідництва в трудових колективах у промисловості підпорядкована прийнята в грудні 1985 р. постанова Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС¹².

У прискоренні науково-технічного прогресу велика роль належить виявленню й ефективному використанню матеріальних, соціальних і духовних резервів розвитку виробництва. Тут — великий простір для творчої думки раціоналізаторів і винахідників. Йдеться не тільки про приховані технічні резерви прискорення науково-технічного прогресу, але й про створення нових зразків техніки і технології. Впливаючи на виробничий, а через нього — й на соціальний статус працівника, вони здатні розширити і примножити соціально-психологічні можливості пошуку економічних і соціальних резервів розвитку нашого суспільства. Про це може свідчити, наприклад, впровадження нових засобів механізації й автоматизації ручної праці, заходи щодо підвищення знань робітників, інженерів, техніків. Тільки протягом року завдяки реалізації раціоналізаторських пропозицій в нашій країні звільнено від важкої і некваліфікованої праці 186 тис. чол. — це зміни, соціальне й економічне значення яких важко переоцінити¹³.

До Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів тісно примикають науково-технічні товариства (НТТ), які об'єднують 11 млн. чол. — учених, інженерів, техніків, спеціалістів сільського господарства, робітників і колгоспників. Ці товариства, як і ВТВР, залучають широкі маси трудящих до наукової і технічної творчості, а технічні журнали, що видаються НТТ, і створені ними будинки техніки активно поширюють науково-технічні й економічні знання. Науково-технічні товариства здійснюють шефство і контроль у справі виконання комплексних програм прискорення науково-технічного прогресу. В системі цих товариств діють понад 3,5 тис. університетів технічного прогресу і економічних знань, де навчаються близько мільйона слухачів¹⁴.

Отже, організації ВТВР і НТТ — важливі ланки, які поєднують науку з виробництвом, дієва форма залучення трудящих до управління економікою країни. Творчо використовуючи різні форми соціалістичного змагання, вони беруть активну участь у визначенні напрямів технічного розвитку всіх галузей народного господарства й окремих підприємств, у розробці державних планів науково-дослідних робіт та контролі за їх виконанням, у використанні досягнень науки і техніки в народному господарстві, в боротьбі за високу якість продукції й у багатьох інших заходах, спрямованих на підвищення ефективності суспільного виробництва. Велику увагу приділяють ВТВР і НТТ пропаганді досягнень науки, техніки і передового досвіду, підвищенню рівня технічних знань і виробничої кваліфікації трудящих. У країні функціонує велика кількість курсів, семінарів, шкіл передового досвіду, де щорічно підвищують свої знання мільйони людей. Ефективною формою участі раціоналізаторів і винахідників в інтенсифікації суспільного виробництва є конкурси технічної творчості. Проводяться огляди-конкурси, працює громадська патентна служба, діють відділи науково-технічної інформації. Дедалі ширше розгортається соціалістичне змагання винахідників і раціоналізаторів.

¹² Див.: Про дальше підвищення ролі майстрів, начальників дільниць і цехів об'єднань, підприємств і організацій промисловості і про посилення стимулювання їх праці: Постанова Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС // Рад. Україна. — 1985. — 12 груд.

¹³ Див.: Почерк новаторов. — Правда. — 1985. — 15 люта.

¹⁴ Див.: Мы и планета: Цифры и факты. — М., 1982. — С. 49.

Діапазон пошуків, поле докладення сил ентузіастів науково-технічного прогресу досить широкі. Важливим обов'язком НТТ є рішуча боротьба з так званим «технічним консерватизмом». Про необхідність подолання техніко-технологічного відставання, низького рівня технічних рішень ішлося в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на червневому (1986 р.) Пленумі ЦК КПРС. Серед причин цих негативних явищ називались, зокрема, й соціально-психологічні. При розробці нової техніки часто не передбачався вихід на найвищий рівень якості і надійності. «Було підірвано престижність інженерної творчості, розгублено всесвітньо відомі вітчизняні школи розроблювачів техніки. Склалась хибна філософія наслідування і посередності. У результаті частина продукції не відповідає сучасному рівню науки і техніки»¹⁵. Пленум намітив заходи для подолання згаданих недоліків і прорахунків, визначив такі орієнтири прискорення НТТ на п'ятирічку, досягнення яких вимагатиме рішучої перебудови свідомості і поліпшення всієї організації впровадження технічних інновацій.

Дальший розвиток науково-технічної творчості трудящих неможливий без перебудови свідомості, психології людей — не тільки керівників, але й рядових працівників інженерно-технічного профілю. Лише за такої докорінної перебудови можливо на повну силу розгорнути творчий пошук раціоналізаторів і новаторів, вийти на передові рубежі науково-технічного прогресу.

Практика свідчить, що в тих трудових колективах, де створена атмосфера творчого пошуку, в раціоналізаторську і винахідницьку діяльність включається більшість молодих працівників. Багатий досвід залучення молоді до науково-технічної творчості нагромаджений, зокрема, партійними організаціями Запорізької області. Тут в 1976 р. виник рух «Ручну працю — на плечі машин», який згодом поширився й на інші промислові підприємства країни. Так, у трудовому колективі Запорізького титано-магнієвого комбінату кожний другий працівник — раціоналізатор. Величезна заслуга в цьому належить наставникам, котрі залучають до винахідницької діяльності юнаків і дівчат. На комбінаті щороку впроваджується понад 5 тис. раціоналізаторських пропозицій, економічний ефект яких перевищує 4 млн. крб.¹⁶. Чималий внесок тут роблять молоді новатори. Лише за останні три роки в Запорізькій області кількість зайнятих ручною працею у промисловості зменшилась на 9%, а в будівництві — на 15%¹⁷.

На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, на червневій (1985 р.) нараді в ЦК КПРС з питань прискорення НТТ з усією гостротою було поставлено питання про рішуче усунення перешкод на шляху науково-технічного прогресу — головної підойми інтенсифікації. ХХVII з'їзд КПРС підкреслив необхідність концентрувати увагу передусім на ключових напрямках його прискорення, дати простір масовому використанню надійних, перевірених практикою технічних нововведень з тим, щоб одержати максимальну віддачу, поки вони морально не застаріли; всіляко підтримувати наукові, проектні та конструкторські розробки, спрямовані на створення та освоєння таких новинок техніки і технології, які б за своїми показниками не тільки дорівнювали кращим світовим зразкам, але й перевершували їх, у багато разів підвищували продуктивність праці.

Важливим фактором розвитку науково-технічної творчості є заводська наука. Заводський сектор науки «найближче стоїть до виробництва, органічно злитий з ним і, як показує практика, забезпечує

¹⁵ Горбачов М. С. Про п'ятирічний план економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і завдання партійних організацій щодо його реалізації / Доп. на Пленумі ЦК КПРС, 16 черв. 1986 р. // Рад. Україна.— 1986.— 17 черв.

¹⁶ Див.: Інженер — це творець // Рад. Україна.— 1985.— 6 черв.

¹⁷ Див.: Улучшать условия труда // Правда.— 1986.— 2 апр.

значне скорочення строків розробки і виробництва нової техніки»¹⁸. Яскравим свідченням цього є факти, в тому числі й наведені в документах з'їзду. Наприклад, такі об'єднання, як «Електросила», «Уралмаш», Івановське верстатобудівне об'єднання та ін. своїми трудовими успіхами великою мірою зобов'язані заводським ученим, конструкторам і технологом, які внесли корисні раціоналізаторські пропозиції і запропонували цінні винаходи. На XXVII з'їзді КПРС було відзначено, що необхідно випереджаючими темпами розвивати цей сектор науки, швидше вести роботи по організації науково-виробничих об'єднань, покликаних постійно бути на вістрі науково-технічного прогресу.

Значна роль у модернізації техніки належить співдружності винахідників і раціоналізаторів промислових підприємств з науково-дослідними інститутами. Так, ряд установ Академії наук Української РСР уклав з підприємствами Запорізької області договір про науково-технічне співробітництво і виявлення трудових ресурсів, зменшення питомої ваги ручної праці в народному господарстві області. Цей договір успішно втілюється в життя.

На промислових підприємствах нашої республіки функціонує велика кількість лабораторій, конструкторських і дослідно-експериментальних підрозділів. Близько 60% інженерно-технічних працівників мають вищу освіту, третина — середню спеціальну; невпинно зростає загін тих, які ведуть науково-дослідну роботу. Співдружність науки і технічної творчості виробничників дедалі міцніє, дістає поширення в багатьох трудових колективах республіки. «Практика показує, — зазначив В. В. Щербицький, — що підприємства, які мають розгалужену мережу лабораторій, конструкторських і дослідно-експериментальних підрозділів, які приділяють постійну увагу ефективності їх роботи, розвитку масової творчості, мають і більш високі кінцеві результати всього виробництва. Тут більш активний новаторський рух»¹⁹⁻²⁰.

Розвиток руху винахідників і раціоналізаторів великою мірою залежить від піднесення культурно-технічного рівня його учасників. Дані соціологічних обстежень показують: чим вищий рівень спеціальної і загальної культурно-освітньої підготовки спеціалістів, тим активніша їхня участь в науково-технічній творчості. Так, робітники з десятирічною освітою, а також випускники профтехучилищ, які мають середню освіту, вдвічі швидше стають раціоналізаторами, ніж ті, що працюють на виробництві після закінчення 7—8 класів. Ці дані, одержані, зокрема, на основі вивчення досвіду роботи колективів київських підприємств «Червоний екскаватор», «Ленінська кузня», ТЕЦ-5, головного підприємства «Авторемонт» та ін.²¹, є практичним підтвердженням того, що даліше піднесення ефективності виробництва, його інтенсифікація невіддільні від вивчення і використання найновіших досягнень науки, техніки і передового досвіду.

З розвитком соціалістичного виробництва науково-технічна творчість все більше набуває форми колективного мислення. Зростає питома вага винаходів і рацпропозицій, зроблених не одинаками-новаторами, а колективами. Це переважно комплексні бригади творчої співдружності, в які входять не тільки професійні конструктори, інженери, техніки, працівники науково-дослідних інститутів і вузів, але й робітники. Одним з ініціаторів створення таких колективів є Харківський машинобудівний завод ім. Малишева, на якому нині діють

¹⁸ Рижков М. І. Про основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 284.

¹⁹⁻²⁰ Щербицький В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная: Из опыта работы партийных организаций Украины по осуществлению решений XXVI съезда КПСС об ускорении научно-технического прогресса. — К., 1983. — С. 347—348.

²¹ Див.: Праця і творчість // Веч. Київ. — 1983. — 15 лют.

десятки комплексних творчих бригад. Ця ініціатива підхоплена на багатьох підприємствах країни²².

Соціологічні дослідження показують, що більшість нововведень у техніці пропонується саме такими творчими бригадами. Якщо в 1918—1925 роках окремими авторами внесено 98% винаходів і раціоналізаторських пропозицій, то починаючи з 70-х років на кожні чотири з них припадає три колективні²³.

Розвиток руху винахідників і раціоналізаторів супроводиться зростанням ролі громадських засад в їх організації і залученням до науково-технічної творчості нових груп трудящих. У країні виникли й діють такі форми організації науково-технічної творчості, як ради новаторів, громадські конструкторські бюро (ГКБ), конструкторсько-технологічне бюро (КТБ), громадські бюро економічного аналізу (ГБЕА), громадські інститути новаторів, технічного прогресу, нової техніки, громадські бюро технічної інформації (ГБТІ). В них представники різних професій обмінюються творчим досвідом в розробці і впровадженні раціоналізаторських пропозицій; наприклад, займаються технічною творчістю майже 200 тис. ентузіастів, зусиллями яких щорічно впроваджується у виробництво до 300 тис. технічних новинок²⁴.

Разом з тим розвиток науково-технічної творчості трудящих, зокрема рух винахідників і раціоналізаторів, ще стримується дією ряду негативних факторів. Так, у практиці впровадження нововведень на виробництві надто багато часу минає від подання заявки на винахід чи рацпропозицію до їх впровадження. До початку 60-х років цей інтервал становив в середньому 5—7 років, пропонуване технічне рішення нерідко застарівало, бо з'являлось досконаліше²⁵. Як підкреслювалось у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, така ситуація склалась, зокрема, внаслідок того, що багато інститутів не виявляли належної активності у справі прискорення науково-технічного прогресу, перетворилися на організаційні додатки до апарату міністерств, нерідко виступають у ролі адвокатів відомчих інтересів, погрузли в рутині і паперотворчості²⁶. Чимало й випадків, коли науково-технічні винаходи не діставали практичного застосування не тільки роками, але й десятиріччями. Так, з вини деяких керівників Міннафтопрому СРСР та ряду інших міністерств і відомств протягом трьох десятиріч не мало ходу відкриття нових мастильних матеріалів, які в багато разів збільшують довговічність вузлів тертя машин та механізмів. А це дало б багатомільйонну економію. З вини Мінавтопрому СРСР і плануючих органів близько десяти років не діставав масового застосування винайдений підшипник з антифрикційним наповнювачем, котрий у найважчих умовах експлуатації підвищує надійність і безвідмовність механізмів. Ці та інші подібні факти також наводились на XXVII з'їзді партії.

Практичній роботі новаторів заважає й зайва паперотворчість і недоліки існуючої системи оформлення заявок на винаходи. Наприклад, обсяг заявочних матеріалів інколи перевищує десятки сторінок машинописного тексту. Те ж саме з нормативними документами. Тому часто-густо буває легше винайти, ніж запровадити. Таке становище суперечить духові і вимогам часу.

²² Див.: Белоусов В. Массовое техническое творчество трудящихся // Полит. самообразование.— 1978.— № 1.— С. 91.

²³ Див.: Еремеев Б. И. Массовое техническое творчество в СССР.— важный фактор технического прогресса // Вопр. изобретательства и рационализаторства.— 1970.— № 4.— С. 44.

²⁴ Див.: Тюрин Е. Почетная миссия новаторов // Труд.— 1984.— 30 июня.

²⁵ Див.: Темчин Е. Об изобретательстве подлинном и мнимом // Коммунист.— 1985.— № 13.— С. 54.

²⁶ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 33—34.

Соціологічні і соціально-психологічні дослідження трудових колективів виявили ще ряд соціально-економічних і психологічних причин, які стримують дальший розвиток науково-технічної творчості трудящих. Це — занедбаність роботи, пов'язаної із залученням трудящих до раціоналізації і винахідництва, незадовільна організація праці, несприятлива морально-психологічна атмосфера в трудовому колективі та ін. Наприклад, соціологічні дослідження, проведені на ряді підприємств Волгограда, показали, що на деяких із них до раціоналізаторської роботи мають стосунок трохи більше 8% молодих робітників. Опитування виявило причини такого становища: недостатність знань для раціоналізаторської роботи відзначили 18,3% респондентів; брак часу для участі в ній — 23,1%; слабку організацію значеної роботи на підприємстві — 25,4%; низьку кваліфікацію як перешкоду для участі в НТТ — 6,7%; відсутність впевненості в тому, що висунуті пропозиції будуть впроваджені — 8,9%; незадовільну організацію праці в трудовому колективі — 17%²⁷.

Добрий робочий настрій — своєрідне дзеркало соціально-психологічного клімату в колективі, яке відбиває організацію виробництва й умови праці, задоволеність роботою і культуру службових відносин, стиль керівництва і стан служби побуту, медичне і транспортне обслуговування, організацію відпочинку, громадського харчування та ін. Соціологічні дослідження показали, що добрий настрій сприяє зростанню продуктивності праці, поганий — навпаки — знижує її (за здобутими результатами — відповідно на 4,2% і 1,8—2,5%); негативні емоції пригнічують творчу потенцію, значно зменшуючи її — іноді наполовину²⁸. Про вплив раціоналізаторства та винахідництва на мікроклімат у колективі свідчать дослідження, проведені Вищою школою профспілкового руху ВЦРПС: 75% опитаних відзначили, що технічна творчість сприяє формуванню і посиленню у них громадської активності й колективізму²⁹.

Становлять інтерес із цього погляду також результати соціологічних досліджень, проведених на ряді підприємств Москви. Вони показали, що новаторська діяльність і ставлення до роботи, а також поведінка в побуті перебувають у прямій залежності. Серед новаторів практично немає п'яниць, прогульників, порушників трудової дисципліни. Творчість несумісна з подібними відхиленнями. Цікаво й інше: в колективі, де багато раціоналізаторів або є їх творче об'єднання, кращий і морально-психологічний клімат. Тут менше дисциплінарних та інших порушень, ніж там, де новаторство не заохочується. Велике значення для створення творчої атмосфери має піднесення престижності винахідництва і раціоналізації. Згідно з висновком дослідника технічної творчості В. М. Мухачова, один винахід дає національному доходу країни в середньому стільки, скільки 27 громадян, які сумлінно виконують свою роботу³⁰.

Для дальшого розвитку науково-технічної творчості, усунення завад на його шляху потрібні енергійні дії адміністрації, партійних, профспілкових, комсомольських організацій підприємств, рад ВТВР, наставників молоді, спрямовані на забезпечення необхідних економічних, соціальних, організаційних передумов цієї державно важливої діяльності, на підвищення її громадського престижу.

Що ж стосується сільського господарства, то тут рух винахідників і раціоналізаторів не набув ще належного розвитку. Серед факторів, які стримують його — нерозвинута матеріально-технічна база

²⁷ Див.: Козырин В. А. Наставничество.— М., 1976.— С. 106.

²⁸ Див.: Уманский А. М. Культура труда на производстве.— К., 1984.— С. 41.

²⁹ Див.: Демьянов Г. С. Рабочий класс общества развитого социализма.— К., 1982.— С. 105—106.

³⁰ Див.: Призвание и творчество. Изобретателям и рационализаторам — широкую дорогу.— М., 1986.— С. 11.

окремих господарств, недостатня їх насиченість прогресивною технікою і технологією, невисокий науково-технічний рівень працівників, обмеженість шефської допомоги міста селу, слабкі ділові контакти між новаторами промисловості і сільського господарства. Усе це актуалізує завдання піднесення рівня науково-технічної творчості на селі, зокрема віднайдення форм активної допомоги сільським раціоналізаторам і винахідникам. Всесоюзне товариство раціоналізаторів і винахідників має приділяти значно більшу увагу розвитку науково-технічної творчості сільськогосподарських працівників, посиленню допомоги керівним працівникам республіканських, обласних, районних, а також міських рад ВТВР, сільських організації Товариства в залученні трудящих аграрного сектора економіки до технічної творчості.

У Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії підкреслюється: «Ми не зможемо розв'язати поставлені завдання по прискоренню науково-технічного прогресу, якщо не знайдемо підойм, які забезпечать пріоритети тільки тим дослідним установам, промисловим підприємствам, колективи яких активно впроваджують все нове і передове, шукають шляхи виробництва високоякісних і ефективних виробів»³¹. Необхідно тісніше пов'язувати матеріальне заохочення наукових колективів і окремих працівників з їхнім реальним внеском у розв'язання науково-технічних проблем.

Науково-технічна творчість трудящих — важливий фактор прискорення науково-технічного прогресу, а отже, й розвитку продуктивних сил суспільства. Оволодіваючи науково-технічними знаннями, трудящі й далі всебічно розширюватимуть свою творчу активність в усіх сферах суспільного життя, в тому числі і в сфері науково-технічної творчості. Це одна з важливих закономірностей соціалістичного суспільства, яка відкриває широкі можливості для виведення країни в короткі історичні строки на найпередовіші в світі рубежі.

* - * *

XXVII съезд КПСС со всей остротой поставил вопрос о решительном преодолении преград, стоящих на пути ускорения научно-технического прогресса. Необходимо концентрировать внимание прежде всего на его ключевых направлениях, дать простор массовому использованию надежных, проверенных практикой технических нововведений, всячески поддерживать научную, проектную, конструкторскую мысль, направленную на создание новых образцов техники и технологии, которые не уступали бы мировым стандартам и превосходили их. Важным фактором решения этих сложных и масштабных задач является развитие научно-технического творчества трудящихся.

³¹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 34.

О. П. КОРКІШКО

ПЕРЕХІДНІ ФОРМИ СТАНОВЛЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ НОВОГО ТИПУ

За останні роки в публіцистичній і спеціальній науковій літературі, присвяченій аналізу розвитку соціальної структури радянського суспільства, звертається увага на те, що в складі радянського робітничого класу виник і швидко зростає соціально-професійний прошарок, у трудовій діяльності представників якого спостерігається тісне переплетіння рис фізичної і розумової праці¹. Щоб позначити це нове утворення в соціальній структурі суспільства, в соціологічній науці наприкінці 60-х років почали вживати поняття «працівник нового типу» і «робітники-інтелігенти»². З цього часу формується і відповідна концепція. Її джерела беруть початок у думці Ф. Енгельса про те, що в суспільстві за всяких умов конче потрібен «клас виробників» і «має настати час, коли він не буде вже більше класом, коли він охоплюватиме собою все суспільство»³. В. І. Ленін також підкреслював, що для знищення різниці між класами треба «зробити всіх — працівниками»⁴. Із цих висловлювань основоположників марксизму-ленінізму випливає, що на основі подолання поділу суспільної праці, який історично склався, буде досягнута соціальна однорідність суспільства, тобто воно складатиметься з працівників, рівних за відношенням до суспільного виробництва і, відповідно, за своїм соціальним статусом.

Марксистсько-ленінська методологія передбачає розрізнення в історичному процесі становлення нового трудівника, як і в усякому процесі розвитку, відносно самостійних його етапів і форм. Праця сьогоднішніх робітників-інтелігентів — це ще не втілення форм суспільної праці, які будуть притаманні комуністичному суспільству. Але її, скоріше за все, треба розглядати як перехідний до них ступінь. І зовсім не випадково, що дане явище відбувається саме в надрах робітничого класу. Адже він, як відзначено в новій редакції Програми КПРС, відіграє вирішальну роль в ході становлення безкласової структури суспільства⁵.

В 1979 р. на робочих посадах в СРСР працювало 7 млн. чоловік з вищою, незакінченою вищою і середньою спеціальною освітою⁶. Якщо врахувати, що до складу прошарку робітників-інтелігентів входить і частина висококваліфікованих робітників, які засвоїли складні різновиди професійної діяльності, то його чисельність істотно перевищить цифру 7 млн. чоловік. У характері і змісті праці працівників нового типу переломилися дві основні тенденції становлення соціально однорідної праці: інтелектуалізація сфери фізичної і технізація сфери розумової праці. Уявлення про соціальний масштаб процесу можна мати з даних державної статистики, які характеризують динаміку рівня освіти пра-

¹ Див.: Руткевич М. Н., Филиппов Ф. Р. Социальные перемещения.— М., 1970; Чангли И. И. Труд.— М., 1973; Гелюта А. М., Староверов В. И. Социальный облик рабочего интеллигента.— М., 1977; Социальная структура социалистического общества и всестороннее развитие личности.— М., 1983; Липатов В. Рабочий // Правда.— 1974.— 7 апр.; Аграновский А. Своего дела мастер // Известия.— 1977.— 6 февр.

² Подъем культурно-технического уровня советского рабочего класса.— М., 1961; Классы, социальные слои и группы в СССР.— М., 1968.

³ Энгельс Ф. Суспільні класи — необхідні і зайві // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 19.— С. 285.

⁴ Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 260.

⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— К., 1986.— С. 41.

⁶ Развитие рабочего класса в социалистическом обществе.— М., 1982.— С. 225.

цівників фізичної і розумової праці. Якщо 1970 року на 1000 чоловік, охоплених переважно фізичною працею, припадало 543 чоловіки, які мали вищу і середню (повну і неповну) освіту (для сфери переважно розумової праці аналогічний показник дорівнював 953 чоловіки), то 1984 року їх уже було 815 чоловік (у сфері розумової праці — 986 чоловік)⁷. Ці дані свідчать і про значні внутрішні потенції якісного і кількісного зростання прошарку «робітників-інтелігентів».

В основі його формування лежать складні механізми взаємодії соціально-економічної і техніко-організаційної сторін суспільної праці, подолання відповідної їй розчленованості. Утворення в соціально-професійній структурі робітничого класу перехідних форм викликане новими процесами в суспільному поділі праці, впливом прогресу науки і техніки, що породжують новий тип праці, яка не поступається за своєю складністю, рівнем професійних знань, творчими можливостями праці інженерів.

Помітна роль у формуванні прошарку виробничників нового типу належить загону спеціалістів із середньою спеціальною освітою. Значимо, що єдиного погляду на проблеми соціально-професійного самовизначення цього загону спеціалістів поки що не вироблено. До 60-х років найбільш типовим і правомірним вважалося уявлення, що техніки як спеціалісти середнього рівня кваліфікації призначені виконувати певні інтелектуальні операції. Це конструкторські рішення нескладних вузлів і механізмів, дробка технологічної документації, елементарні контрольні функції управління та ін. Нині таке розуміння соціального статусу техніків значно похитнулося. Як показують дані низки досліджень, останнім часом техніки здебільшого вливаються в ряди робітничого класу, заміщують прогресивні робочі професії наладчиків автоматизованих ліній, операторів складних технологічних установок, лаборантів та ін.⁸ У цьому зв'язку техніки розглядаються як одне із основних джерел поповнення пограничного прошарку робітничого класу, який за деякими ознаками і рисами соціального обличчя є досить близьким до інтелігенції⁹.

Факт зростаючого включення техніків до прошарку висококваліфікованих робітників, зайнятих передовими різновидами праці, дістав позитивну оцінку і певною мірою став еталонним відображенням формули використання техніків на робочих місцях¹⁰. Водночас деякі дослідники досить рішуче наполягали на неприпустимості взагалі використання спеціалістів середньої кваліфікації як робітників¹¹. Однак цей погляд не дістав широкої підтримки.

Одночасно вказувалася й інша тенденція, характерна для соціально-професійного зростання техніків, — їх орієнтація на включення до інженерно-технічної інтелігенції, особливо того її прошарку, який охоплений розумово-фізичною працею щодо випробування, наладки і експлуатації складних технічних систем. Вона спричинила зрушення у внутрішній структурі інтелігенції в бік зростання відносної чисельності спеціалістів з середньою спеціальною освітою, бо випуск із середніх спеціальних навчальних закладів зростає швидше, ніж випуск із вузів. До речі, вже тоді була стурбованість з приводу необхідності розв'язання завдання раціонального розміщення і використання техніків¹². Своє продовження ця думка дістала у працях, де висловлювалася занепокоє-

⁷ Народное хозяйство СССР в 1983 году.— М., 1984.— С. 30.

⁸ Див.: НТР и формирование духовного облика советского рабочего.— Киев, 1982.— С. 101—102; Гелюта А. М., Староверов В. И. Социальный облик рабочего-интеллигента.— С. 123.

⁹ Алябросов А. А. От классовой дифференциации к социальной однородности общества.— М., 1978.— С. 111—112.

¹⁰ Руткевич М. Н. Диалектика и социология.— М., 1980.— С. 278; Шкаратан О. И. Промышленное предприятие.— М., 1978.— С. 174.

¹¹ Кулагин Г. А. Трудные ресурсы и вопросы воспитания.— М., 1974.— С. 11—15.

¹² Социология и современность.— М., 1977.— Т. 1.— С. 239—240.

ність посиленням негативної тенденції використання техніків на робочих місцях, які не потребують такої високої підготовки¹³.

Отже, загальним моментом у характеристиці типів соціально-професійних орієнтацій техніків є вказівка на їх високу соціальну мобільність, що виражається як у неоднаковій спрямованості їх соціальних переміщень (різні прошарки робітників і ІТП), так і в інтенсивності цих переміщень.

Відзначимо, що, як правило, техніків розглядають у конкретному зв'язку з якоюсь однією із згаданих тенденцій їх соціально-професійного самовизначення. Очевидно, що в цьому разі оцінки не можуть бути повними і мають вимушено фрагментарний характер.

Ми поставили своїм завданням показати весь спектр соціальних переміщень техніків у взаємозв'язку, обмеживши їх віковий ценз до 30 років, оскільки молодь є наймобільнішою частиною трудових ресурсів. Тут немає можливості проаналізувати соціальні переміщення техніків на макроструктурному рівні (клас — прошарок — загін), а також розкрити і дати оцінку кожному напрямові і типові цих переміщень. Своє завдання ми бачимо в тому, щоб на основі вищезгаданих методологічних і загальнотеоретичних положень розглянути переміщення техніків як один із механізмів становлення працівника нового типу. Аналіз здійснюється у рамках мікроструктури: на окремих робочих місцях, професіях і підприємствах.

У нашому дослідженні зроблена спроба побудувати моделі соціально-професійного просування і культурно-технічного рівня молодих техніків віком до 30 років залежно від їх стартових позицій. Останні розуміються як сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, що впливають на місцевизначення техніків у структурі виробничого персоналу¹⁴.

В основу класифікації соціально-професійних груп техніків був покладений принцип одночасного поєднання двох розрізняючих основ: характер та зміст праці, — і виділено із них: а) техніки-робітники, тобто техніки, зайняті на робочих місцях (далі в тексті вони позначатимуться Т-Р); б) техніки-організатори, тобто техніки, зайняті лінійним управлінням на посадах ІТП (скорочено далі — Т-ОРГ); в) техніки-функціонали, тобто техніки, зайняті технічною підготовкою виробництва і допоміжними функціями управління на посадах ІТП і службовців (скорочено — Т-Ф).

Визначальним моментом розрізнення виділених груп у даному випадку виступає характер праці, тобто відмінності в соціально-економічних функціях, виконуваних ними в суспільному виробництві. Якщо відмінності між першою (техніки-робітники) і двома останніми групами (техніки-спеціалісти) за своєю соціальною формою збігаються з опозицією «фізична — розумова праця», то відрізнення другої від третьої встановлюється вже за іншим критерієм поділу, що впливає з відмінностей за характером розумової праці — між організаторською і виконавською працею.

Наступним кроком класифікації було членування кожної зі згаданих груп на підгрупи на основі змістовних, функціональних сторін їх праці. Враховувалась відповідність освітнього рівня техніків кваліфіка-

¹³ Филиппов Ф. Р. Социология образования. — М., 1980. — С. 119; Руткевич М. Н. Диалектика и социология. — С. 277.

¹⁴ Дослідження здійснювалося під керівництвом члена-кореспондента АН СРСР М. М. Руткевича в 1980—1982 рр. на великих машинобудівних і нафтопереробних підприємствах середньовользького регіону. У вибірку включалися підприємства, які за своєю технічною, технологічною оснащеністю належать до флагманів індустрії. Робітничий персонал цих підприємств більшою мірою, ніж інші, зазнає у своєму формуванні інтенсивної дії факторів НТР. Сукупність безпосередніх одиниць спостереження конструювалася на основі районованої квотної 10% вибірки. Як методи збору інформації використовувалися: інтерв'ю, експертне опитування спеціалістів, аналіз документів. Дані дослідження оброблялися з допомогою ЕОМ.

ційному рівневі і складності виконуваної роботи¹⁵. Так, група Т-Р була поділена, у свою чергу, на складові: Т-Р(н) — група, в яку увійшли молоді техніки-робітники, зайняті на робочих місцях, що не відповідали їхньому освітньому рівню, і Т-Р(с) — група, в яку увійшли молоді техніки-робітники, зайняті на робочих місцях, де необхідний даний освітній рівень. Ця група становить для нас певний інтерес з погляду формування нових якісних визначеностей в структурі суспільної праці. У групі техніків-організаторів (Т-ОРГ) ми розрізняли групу Т-ОРГ(т), представники якої зайняті лінійним управлінням на посадах техніків, і Т-ОРГ(і) — групу техніків-управлінців на інженерних посадах. Техніки-функціонали, у свою чергу, поділялись на три підгрупи: Т-Ф(т) — техніки-функціонали на посадах техніків, Т-Ф(і) — техніки-функціонали на інженерних посадах і Т-Ф(н) — техніки-функціонали, зайняті елементарними обліковими операціями, що не відповідають їхній освіті (табельники, діловоди та ін.).

Може видатися, що докладний опис методики класифікації соціально-професійних груп техніків зайвий в міру очевидності питання. Та, на жаль, у практиці соціологічних досліджень стало майже загальноприйнятним положення про те, що зміни у змісті праці нових загонів робітників, праця яких пов'язана з управлінням, наладкою і обслуговуванням складних агрегатів, технічних пристроїв та ін., і є власне перетворення (або принаймні те, що безпосередньо сприяє перетворенню) частини робітничого класу у виробничу інтелігенцію. Як нам уявляється, в цьому разі втрачається справжня межа в соціальному становищі робітничого класу і виробничо-технічної інтелігенції, оскільки момент утримання схожості у змісті їхньої праці заступає собою їхні різні соціально-економічні функції в організації суспільного виробництва. У підсумку лишається відкритим питання про напрям і зміст процесів зближення працівників *переважно* фізичної і *переважно* розумової праці. Найпродуктивнішим із методологічного і теоретичного погляду є підхід, що враховує діалектику характеру і змісту праці в процесі її перетворення в безпосередньо-суспільну працю¹⁶.

Соціальні переміщення техніків вивчалися нами в різних аналітичних зрізах. Спинимося на тих із них, які, на наш погляд, прояснюють питання про основну спрямованість змін їхнього статусу нині.

Аналіз одержаних розподілів молодих техніків по вказаних соціально-професійних групах показує, що найтипівішими для них на старті професійної діяльності (вік 19—22 роки), на її «середньому» (вік 23—26 років) і «вихідному» етапі (вік 27—30 років) є групи Т-Р(н) і Т-Р(с). Масове використання техніків на робочих місцях стало відмітною особливістю їхньої трудової діяльності як на перших кроках самостійного життя (94,8% опитаних), так і на порозі соціальної і професійної зрілості (73,0% опитаних). Традиційні для них різновиди діяльності, що визначають характер і зміст праці груп Т-ОРГ(т) і Т-Ф(т), постійно відходять на другий план, даючи дорогу тенденціям формування працівника, який по-новому поєднує у своїй праці логічні і фізичні операції. Із даних таблиці випливає, що загалом зміни соціально-професійних позицій молодих техніків характеризуються двома напрямками. Це переміщення техніків у групу Т-Р(с), яке становить основну їхню масу, і відносно невелике зростання чисельності груп традиційної зайнятості — Т-ОРГ(т) і Т-Ф(т). До найінтенсивніших каналів переміщень належать такі різновиди: а) переміщення із групи

¹⁵ Основою для даної процедури були нормативні документи міністерств, яким підпорядковані обстежені підприємства. На нафтопереробних підприємствах це — «Типова номенклатура посад, що підлягають заміщенню спеціалістами з вищою і середньою спеціальною освітою» (М., 1972). На автомобільних — наказ № 254-Ц по Міністерству автомобільної промисловості «Про утвердження переліку робочих місць, на яких можуть бути використані молоді спеціалісти з середньою спеціальною освітою».

¹⁶ Докладніше див. про це: Герасимов Є. М. Соціалістична праця, специфіка і закономірності розвитку // Філософ. думка, 1985. — № 5. — С. 22—28.

Т-Р(н) у групу Т-Р(с) становлять 45,6% від усіх можливих напрямів; б) переміщення типу Т-Р(н) — Т-Р(н), тобто рух «угору» по кваліфікаційній ієрархії всередині групи Т-Р(н) дають 18,5%; в) переміщення зі сфери фізичної праці [групи Т-Р(н) і Т-Р(с)] у сферу традиційної організаторської розумової праці, тобто в групу Т-ОРГ(т) характерні для 13,9%; г) переміщення зі сфери фізичної праці у сферу традиційної виконавської праці, тобто в групу Т-Ф(т), становлять 12,6%; д) переміщення зі сфери фізичної праці у сферу розумової і навпаки, тобто зміна соціально-професійних позицій типу «технік-робітник—технік-ІТП—технік-робітник» — 4,0%.

Розподіл молодих техніків по соціально-професійних групах залежно від віку, %

Вік	Соціально-професійні групи						Усього	
	техніки-роб.		техніки-організац.		техніки-функціонали			
	Т-Р(н)	Т-Р(с)	Т-ОРГ(т)	Т-ОРГ(л)	Т-Ф(т)	Т-Ф(л)		Т-Ф(н)
19 — 22 роки	82,4	12,4	1,8	—	2,3	0,6	0,5	100
23 — 26 років	41,0	35,0	9,7	—	12,0	1,2	1,1	100
27 — 30 років	37,3	35,7	12,5	2,5	7,2	4,8	—	100
Уся маса техніків на момент опитування	47,6	31,4	9,2	0,7	8,0	2,1	1,1*	100

* Аналогічні дані, одержані під час аналізу типів зайнятості випускників Севастопольського будівельного технікуму (1982—1984 рр.), що розташований в іншому регіоні й направляє кадри в іншу галузь народного господарства; 80% з них також зайняті на робочих місцях, що є побічним підтвердженням наших висновків.

Знаменно, що майже $\frac{3}{4}$ переміщень поєднано з орієнтаціями техніків на соціально-професійне просування в складі робітничого персоналу. Між різновидами соціальних переміщень і належністю техніків до того чи іншого різновиду праці встановлений тісний кореляційний зв'язок на рівні $P=0,647$.

Інтелектуалізація фізичної праці зумовила появу в промисловості робочих професій, для оволодіння якими треба мати середню спеціальну освіту, а іноді й вищу технічну освіту. Враховуючи це, Державний комітет СРСР по праці й соціальних питаннях затвердив 1977 року спеціальний перелік 380 робочих професій, для роботи за якими можуть бути використані спеціалісти з середньою спеціальною освітою не нижче, ніж по п'ятому або шостому розряду. Стирання поділу праці на професії переважно фізичного і переважно розумового профілю спонукається зростанням технічного переозброєння галузей народного господарства. В галузях, які нас цікавлять, — машинобудування і нафтопереробка — воно відбувається високими темпами. Якщо в 1971 році в нафтопереробній і хімічній промисловості налічувалося 2755 комплексно-механізованих і автоматизованих ділянок, цехів виробництва, то 1983 року їх стало 5660. В машинобудівній і металообробній галузях за той же період їх кількість зросла з 7813 до 23 065¹⁷. Планове удосконалення техніко-організаційної і соціально-економічної сторін суспільної праці знімає жорстке професійне закріплення працівника за окремими різновидами праці й створює передумови для формування в трудових колективах прошарку працівників нового типу.

Висока густина переміщень молодих техніків-робітників по каналу Т-Р(н) — Т-Р(с) пояснюється тим, що група Т-Р(с) істотно виграє порівняно з групою Т-Р(н) практично за всіма параметрами. Ще далеко

¹⁷ Народное хозяйство СССР в 1983 году. — С. 105.

не завжди техніки-робітники використовуються на промислових підприємствах у повній відповідності з одержаною ними спеціальною освітою: тільки 39,6% техніків-робітників від загальної чисельності групи Т-Р зайнято на робочих місцях, де їх використання обгрунтоване; решта (60,4%) техніків-робітників поповнюють групу Т-Р(н), в якій їхній культурно-технічний рівень виявляється надмірним¹⁸. Під час порівняння соціально-професійних груп Т-Р(с) і Т-Р(н) за рівнем механізації праці були виявлені істотні відмінності: провідною формою професійної зайнятості респондентів, які входять до групи Т-Р(с), є праця, пов'язана з обслуговуванням і наладкою автоматичних ліній, складних агрегатів (67,9% складу групи), тоді як значна частина представників групи Т-Р(н) зайнята ручною працею (52,9% складу групи — складною ручною працею і 2,9% — елементарною). Група Т-Р(н) в основному освоює сферу традиційних робочих професій, заміщуючи у блоці «прогресивних професій» нижчі кваліфікаційні ступені. Професійна праця групи Т-Р(с) приваблює за своїм змістом. Питома вага професій з високим рівнем змісту праці (оператор, наладчик, лаборант), що потребують тривалої спеціальної підготовки, у групі Т-Р(с) становить 84,4%, тоді як у групі Т-Р(н) — 26,9%.

Формуючи гіпотези дослідження, ми передбачали, що з віком, нагромаджуючи досвід роботи, молоді техніки залишають групу Т-Р(н), переміщуючись в інші соціально-професійні групи, насамперед у групу Т-Р(с). Однак ця гіпотеза не підтвердилася. Майже половина респондентів із групи Т-Р(н) — 42,5% її складу — віком від 25 років і вище, маючи трудовий стаж більше як 5 років, продовжують, проте, використовуватися на робочих місцях, які не відповідають їхньому рівню освіти. В уже згаданих директивних документах міністерств зазначається, що використання молодих техніків за розрядами, нижчими від нормативного кваліфікаційного рівня, допускається не більше, ніж протягом 1—1,5 року (для складних різновидів професійної праці цей строк розглядається як стажування)¹⁹.

Закріплення нової формули використання молодих техніків переважно як робітників здійснюється під впливом суперечливих соціальних тенденцій. Науково-технічна революція спричинила якісні зміни в характері й змісті праці робітників і ІТП. Вона розширила сферу інженерної праці, збільшила надходження до неї дипломованих молодих спеціалістів і поставила їм підвищені вимоги. Однак прямий вихід молодих техніків зразу ж по закінченню навчального закладу в сферу інженерної праці ускладнюється зростаючою конкуренцією молодих випускників вузів, які заміщують тепер ті посади, які раніше традиційно посідали техніки (майстра, механіка установки та ін.). Як впливає із даних таблиці, лише 4,8% техніків на старті своєї професійної діяльності включаються в інженерно-технічний персонал.

Нерівномірність темпів науково-технічного прогресу позначається на неоднорідності структури робочих місць. У ній все ще зберігається, як було показано, значна частка робочих місць, що характеризуються невисоким рівнем змісту праці, особливо непривабливих для молоді з високим освітнім цenzом. В умовах дефіциту робочих кадрів, що різко загострився в XI п'ятиріччі, серед деякої частини господарських керівників позначилася тенденція розв'язати проблему кадрової комплектації указаної сфери праці за рахунок випускників технікумів. Уявлення про техника як спеціаліста ототожнюється ними з уявленням про вико-

¹⁸ З цього питання див.: Чангли Н. П. Вказана праця.— С. 241; Гелюта А. М., Староверов В. И. Вказана праця.— С. 112.

¹⁹ На підприємствах нафтопереробної галузі для техніків на робочих місцях встановлено такий нормативний кваліфікаційний рівень: оператор — п'ятий-шостий розряд; лаборант — четвертий розряд; машиніст, електромонтер, слюсар-ремонтник — шостий розряд. Відповідний нормативний показник в автомобілебудуванні для всіх професій — не нижче четвертого розряду.

ристання його як робітника. Нюанси форми (відповідність роботи диплому) поступово стираються. Експертне опитування показало, що лінійні керівники (начальники цехів, виробництв та ін.) і керівники функціональних служб (начальники відділів, лабораторій та ін.) підприємств схильні оцінювати формулу зайнятості техніків, яка склалася на робочих місцях, як загалом оптимальну. За результатами опитування керівників індекс оцінки переваги використання техніків на робочому місці дорівнював 0,513, на посаді техніка — 0,162 і на посаді інженера — мінус 0,679.

Прагнення техніків групи Т-Р(н) змінити свої соціально-професійні позиції в структурі промислово-виробничого персоналу виражається у високій рухливості цієї групи — 54,8% її складу заявило про свій намір змінити місце роботи. Напрямок свого передбачуваного просування вони пов'язують з переміщенням у соціально-професійні групи, які упорядковані за ступенем переваги: на групу Т-Р(с) орієнтовано 47,5% їх складу, на групу Т-ОРГ(т) — 30,5% і на групу Т-Ф(т) — 22,0%. Це, безперечно, позначилося на відзначеному вже зниженні інтенсивності переміщень техніків-робітників по каналах, які ведуть в групи Т-ОРГ(т) і Т-Ф(т).

З цього погляду позиція групи Т-Р(н) дуже подібна до позицій другої групи невідповідної зайнятості, яка формується на ґрунті традиційної організації праці, а саме: групи Т-Ф(н), тобто техніків-функціоналів, зайнятих на місцях службовців-неспеціалістів. У свідомості техніків, які входять до групи невідповідної зайнятості, відбувається переоцінювання престижу раніше традиційної сфери праці. Так, 67,2% опитаних із груп Т-Р(н) і Т-Ф(н) вказали на зниження престижності таких груп, як Т-ОРГ(т) і Т-Ф(т). Оцінюючи три можливі для них соціальні ролі — «інженер», «технік» і «робітник-інтелігент» — з погляду їхньої суспільної значущості, групи Т-Р(н) і Т-Ф(н) розмістили їх так: «робітник-інтелігент» — 0,121; «інженер» — 0,115 і «технік» — мінус 0,105.

Динаміку престижу не можна тлумачити однозначно як відображення будь-якого одного чинника. Однак у даному разі вона свідчить про істотні соціальні зміни в праці спеціалістів середньої кваліфікації, які вплинули на зрушення їхнього ціннісного підходу до визначення своєї ролі в суспільному виробництві. Він виявився у визнанні пріоритету ролі «робітника-інтелігента» у їхньому соціально-професійному самовизначенні.

Ці оцінки відіграють роль своєрідних орієнтирів доступності накреслених каналів переміщень, які заключені в рамках соціально-заохочуваних типів культурно-технічного зростання.

Популярність групи Т-Р(с) серед техніків і пояснюється тим, що в її складі спеціалісти реалізують себе як працівники нового типу. Привабливість цього типу праці виникає з відчуття її великої суспільної користі, відчуття внутрішньої розкованості в роботі, яка дедалі більшою мірою усвідомлюється як творчий процес. «Робітники-інтелігенти» досить високо оцінюють основні елементи робочої ситуації, що склалася для них. Індекси оцінки, виставлені ними, ступені відповідності складності виконуваної роботи і освіти, рівня застосовності спеціальних знань на своєму робочому місці і, нарешті, задоволеності працею за своїм значенням вищі від загальногрупових оцінок, а саме: по першій позиції відповідно 0,307 і 0,272, по другій — 0,201 і 0,082 і по третій — 0,394 і 0,318.

Характерною рисою праці цієї групи стала не тільки її зростаюча змістова схожість з працею інженерно-технічного персоналу (питома вага інтелектуальних операцій старших операторів різних хіміко-технологічних установок, за нашими вимірами, лежить у межах 70—85% їх робочого часу), а й зближення її з інженерною працею з ряду соціально-економічних параметрів: Найякравіше ці риси зближення

виявляються у сфері участі робітників-інтелігентів з дипломом техніка в управлінні виробництвом.

Загалом соціальні орієнтації на працю робітників-інтелігентів з дипломом техніка і інженерно-технічних працівників істотно наблизилися. Відзначена схожість факторних моделей ставлення до праці представників указаних соціально-професійних груп²⁰. На перше місце ними висунуто цінності, орієнтовані на творчу працю (0,478 і 0,501), на друге — матеріальну зацікавленість у праці (0,461 і 0,485) і на третє — орієнтації на умови праці (0,363 і 0,297). Інша картина була одержана під час зіставлення факторної моделі ставлення до праці групи Т-Р(н) з моделями групи Т-Р(с) і інженерно-технічного персоналу. Тут на перше місце висунулися умови праці (0,681), на друге — престиж (0,572), і на третє — орієнтації на привабливість праці (0,264). Звертає на себе увагу діаметрально протилежне місце орієнтації на процес праці в моделях ставлення до праці у груп Т-Р(с) і Т-Р(н). Інтелектуалізація праці групи Т-Р(с) посилює її творчі моменти і їх значущість для працівника, сприяючи його всебічному розвитку.

Група Т-Р(н) набуває у ході свого функціонування соціальних рис, типових для сфери переважно фізичної праці. Порівняння факторних моделей ставлення до праці груп Т-Р(н) і Т-Р(с) явно відтінює «пограничний» характер праці останньої, в якій наростає органічна єдність фізичних і розумових функцій.

«Робітники-інтелігенти» з дипломом техніка є авангардом робітничого класу, який освоює нові типи організації праці. Свої найповнішої конкретно-історичної вираженості гармонійна праця, що встановлюється, набула в соціально-професійних рисах групи Т-Р(с). Отже, в орбіті соціальних зв'язків робітничого класу формується пограничний прошарок працівників нового типу. В цьому дістає своє яскраве вираження важливіший якісний зріз інтеграційних процесів між робітничим класом і виробничою інтелігенцією. Виявлена орієнтація значної частини молоді, яка набуває середньої спеціальної освіти, на соціально-професійне самовизначення в якості «робітників-інтелігентів» означає формування постійного її потужного джерела зростання даного прошарку в соціальній структурі нашого суспільства. Дослідження цього процесу суттєво збагачує наші уявлення про шляхи становлення соціальної однорідності, стирання істотних відмінностей між представниками фізичної та розумової праці, наочно показує провідну роль робітничого класу в розгортанні цього процесу.

* * *

В результате развития социалистического труда и производства в составе советского рабочего класса возникла и быстро растет особая социально-профессиональная прослойка, получившая название «работники нового типа», «рабочие-интеллигенты». Она характеризуется тесным переплетением черт физического и умственного труда в работе ее представителей. Заметная роль в формировании этой новой социально-классовой прослойки принадлежит отряду специалистов со средним специальным образованием. В статье анализируются социально-профессиональные перемещения техников как один из механизмов становления работников нового типа.

²⁰ Про способи формування факторних моделей ставлення до праці докладніше див.: Блинов П. М. Трудовая деятельность как основа социалистического образа жизни. — М. — 1979. — С. 86—92

А. Д. КОСИЧЕВ, Б. В. КНЯЗЕВ, М. І. ДРЯХЛОВ

СОЦІОЛОГІЧНА ОСВІТА В СРСР: ДОСВІД І ПРОБЛЕМИ

XXVII з'їзд КПРС серед інших питань, які потребують невідкладного розв'язання, велику увагу приділив і необхідності дальшого підвищення ініціативи і відповідальності кадрів¹. Відповідно до його рішень ЦК КПРС, проаналізувавши ті нерозв'язані проблеми, які нагромадились у сфері підготовки кадрів для народного господарства, виніс на обговорення важливі заходи щодо її перебудови. Розроблено проєкт «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти», в якому накреслено широку програму дальшої інтеграції освіти, виробництва і науки в сучасних умовах, спрямовану на рішуче підвищення якості підготовки висококваліфікованих спеціалістів, подолання відриву виховної роботи від реальних проблем виробництва і сучасного розвитку. В результаті перебудови, підкреслюється в проєкті ЦК КПРС, має бути забезпечена нова якість підготовки кадрів у тісному зв'язку з корінним поліпшенням їх використання, що прискорило б вихід нашої країни на передові рубежі науково-технічного і соціального прогресу. Йдеться про таку інтеграцію вищої та середньої спеціальної освіти, науки і виробництва, яка сприятиме кардинальному повороту освіти від «масового», «валового» підходу до індивідуального, про підготовку майбутніх спеціалістів, які поєднували б глибокий професіоналізм та ідейно-політичну зрілість. У проєкті визначено також шляхи підвищення рівня і віддачі вузівської науки, поліпшення якісного складу науково-педагогічних кадрів, технічного переоснащення вищої і середньої спеціальної школи. Передбачається створити на новій основі єдину державну систему перепідготовки і професійного зростання кадрів². Всі ці заходи спрямовані в кінцевому підсумку на розвиток творчої ініціативи широких мас трудящих.

Розкриття творчого потенціалу людини, визначення і створення найсприятливіших умов для його повного виявлення можливі лише за умови всебічного вивчення громадської думки, настроїв, мотивів, цілей, планів трудової діяльності трудівника, змісту і характеру його праці, співвідношення матеріальних і моральних стимулів — словом, усього того, що характеризує трудову діяльність і в цілому спосіб життя людини за соціалізму. Вирішальне слово тут — за соціологами, від рівня кваліфікації, знань, загальної культури яких багато в чому залежить успішне розв'язання цього кардинального завдання. На жаль, ще не завжди і не скрізь цей рівень може нас задовольнити, як не може задовольнити і стан організації соціологічної служби на підприємствах і в установах. Усе це з особливою силою ставить на порядок денний проблему підготовки висококваліфікованих соціологічних кадрів.

Вища школа ще до введення спеціальності «прикладна соціологія» нагромадила значний досвід навчання щодо методики і техніки

¹ Див.: Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 97.

² Див.: Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні: (Проєкт) // Рад. Україна.— 1986.— 1 черв.

соціологічних досліджень, здійснюючи спеціалізацію в цій галузі студентів різних спеціальностей. Ця робота протягом багатьох років провадилась у Ленінградському фінансово-економічному інституті ім. А. М. Вознесенського, в Ленінградському, Тбіліському, Білоруському, Київському, Харківському, Уральському, Новосибірському університетах, у ряді університетів Прибалтики, а також у деяких інших вузах країни. В МДУ ім. М. В. Ломоносова кафедра методики і техніки соціологічних досліджень існує понад 15 років. За цей період у більшості з названих вузів було розроблено програми, спецкурси і спецсемінари, визначено зміст практикумів з методики і техніки соціологічного дослідження. Основну роль у забезпеченні високої ефективності спеціалізації студентів з даного предмета відіграли курси суспільних наук, насамперед діалектичного і історичного матеріалізму, наукового комунізму і політичної економії. Розроблення цих програм і читання курсів потребувало формування відповідних професорсько-викладацьких кадрів, що в свою чергу сприяло розгортанню підготовки кадрів вищої кваліфікації із спеціальності «прикладна соціологія», зокрема через аспірантуру.

Важливим кроком уперед у зміцненні громадського статусу соціологічної освіти було створення факультетів або кафедр соціологічної освіти у вечірніх університетах марксизму-ленінізму в ряді вузівських центрів країни (Москва, Свердловськ та ін.).

За минулі два десятиліття соціологічні дослідження в країні набули дальшого розвитку. Показовим щодо цього є той факт, що нині Радянська соціологічна асоціація (РСА) налічує у своєму складі 34 дослідницькі комітети (з проблем соціології праці, сім'ї, молоді, освіти, культури та ін.), діяльність яких спрямована на координацію і обмін досвідом соціологічних досліджень за відповідними напрямками. Бібліографія книжок, брошур і статей з проблем соціологічної науки перевищила тисячу одиниць на рік.

Нині особливої актуальності набувають дослідження закономірностей становлення безкласової структури соціалістичного суспільства, проблем інтернаціоналізації суспільного життя, піднесення ефективності виробництва, формування громадської думки, комуністичного виховання та ін. Спільно з представниками інших суспільних наук соціологи мають дослідити такі питання, як специфіка соціального розвитку на сучасному етапі, стимулювання науково-технічного прогресу, шляхи поліпшення планування й управління, вдосконалення розподільних відносин, виявлення причин негативних соціальних явищ і визначення способів їх викоренення. При цьому соціологічні дослідження потрібно піднести на якісно новий рівень: вони мають бути великомасштабними, спрямованими на вивчення назрілих практичних проблем суспільного життя, містити конкретні пропозиції і рекомендації³.

Нинішня структура марксистсько-ленінської соціологічної науки і зміст професійної діяльності соціолога вже тепер дозволяють сформулювати основні принципи вищої соціологічної освіти, створити професійно-кваліфікаційний «портрет» спеціаліста-соціолога, скласти чіткі навчальні плани відділень прикладної соціології. В МДУ у створенні таких планів і програм основних курсів з нового перспективного наукового напрямку істотно допомогли матеріали соціологічних досліджень, які проводились під час розроблення Комплексного плану соціального розвитку колективу університету на 1986—1990 рр. (з прогнозом до 2005 р.). На основі одного з них вдалося виявити, якою мірою випускник МДУ відповідає вимогам, що ставляться до спеціаліста з вищою освітою. У визначенні якостей, а їх було виділено

³ Ісаєва В. Н. Актуальные проблемы социологических исследований на современном этапе.— М., 1984.— С. 3—4.

1-4, соціологи виходили з того, що серед професорсько-викладацького складу і наукового персоналу університету багато провідних учених країни в різних галузях науки і техніки, досвідчені спеціалісти у справі підготовки кадрів вищої кваліфікації. Відповідно до 14-ти найважливіших соціальних і професійних якостей і здійснювались оцінка і рангування відповідей випускників. «Сильна відповідність» випускника МДУ обраній спеціальності відзначена щодо таких якостей (за ступенем зменшення числа відповідей): глибина теоретичних знань у галузі своєї діяльності; розуміння подій суспільного життя на основі глибоких політичних знань; високі моральні якості; вміння працювати в колективі; висока загальна культура; широкий кругозір; розвиток навиків науково-дослідної роботи; активна життєва позиція; громадсько-політична активність.

«Середня відповідність» виявлена щодо якостей: організаторські здібності; вміння застосовувати теоретичні знання на практиці; прагнення до творчого пошуку, постійної самоосвіти.

«Слабка відповідність» характеризує: уміння використовувати в своїй роботі ЕОМ; знання основ НОП і управління; оволодіння основами соціальної психології, соціології і педагогіки.

Матеріали цього соціологічного дослідження «підказали» напрям використання досвіду флагмана радянської вищої школи у розробленні основних навчально-методичних документів, які регламентують підготовку спеціалістів з прикладної соціології. Так, наприклад, перевірена багаторічною практикою, формами навчання, традиціями на філософському факультеті МДУ світоглядна і методологічна підготовка спеціалістів дозволила визначити зміст курсів навчання майбутніх спеціалістів-соціологів у галузі діалектичного й історичного матеріалізму, наукового комунізму та політичної економії, у галузі спеціалізації (методологія, методика і техніка соціологічного дослідження), в галузях логіки, циклу математичних наук, статистики (загальної, економічної і соціальної), демографії, програмування та оброблення соціальної інформації на ЕОМ, а також тих дисциплін, які є супутніми щодо спеціалізації в галузі економіки управління, права, інформатики, педагогіки та ін.

Загальною особливістю процесу підготовки соціолога, яка впливає з вимог його професійно-кваліфікаційної характеристики, є трикомпонентна форма навчання: як доповнення до традиційних лекцій і семінарських занять вводиться лабораторний соціологічний практикум з більшості дисциплін. Завдання цього практикуму — навчити кожного студента вміння самостійно здійснювати на практиці соціологічні дослідження.

На сьогодні вже склались і функціонують декілька форм підготовки соціологічних кадрів. Це, насамперед, *підготовка кадрів вищої кваліфікації*. Нині ВАК СРСР щорічно утверджує три — п'ять докторських дисертацій із спеціальності «прикладна соціологія» і стільки ж із спеціальностей «діалектичний і історичний матеріалізм» і «теорія наукового комунізму», підготовлених із широким використанням матеріалів соціологічних досліджень. Кожного року також здобувають ступінь кандидата наук із спеціальності «прикладна соціологія» до 50-ти чоловік і приблизно 12—15 — із спеціальності «діалектичний і історичний матеріалізм» і «теорія наукового комунізму» за дослідження, створені на матеріалах соціологічних розробок.

Отже, до загону спеціалістів-соціологів вищої кваліфікації щороку вливається до 60-ти докторів і кандидатів наук. Це свідчить про те, що наша соціологія має непоганий потенціал кадрів такого рівня. Але, на жаль, ці кадри розкидані по різних установах, облік і координація їхньої роботи здійснюються слабо, багато з них майже не використовуються як спеціалісти-соціологи. Тут виникає проблема, яка чекає на своє дослідження і конструктивне розв'язання.

Ще одна форма — *підготовка висококваліфікованих спеціалістів із прикладної соціології у вищій школі*. Її було започатковано в 1984/85 навчальному році. У Московському університеті на філософському факультеті, у Ленінградському — на економічному було відкрито відділення прикладної соціології, а в Ленінградському фінансово-економічному інституті введено спеціалізацію із прикладної соціології за спеціальностями «економіка праці» і «народногосподарське планування». Крім того, в МДУ було створено на спеціальному факультеті новий напрям — «прикладна соціологія» — для підвищення кваліфікації соціологів, що працюють в народному господарстві.

Вироблена нині концепція соціологічної освіти, яка ґрунтується на кращих традиціях і досвіді радянської вищої школи, досягненнях марксистсько-ленінської соціологічної науки, — тільки початок великої роботи. Попереду розв'язання ще багатьох теоретичних і практичних проблем. Серед них одними з основних є формування висококваліфікованих колективів професорсько-викладацького складу і наукових співробітників, пошуки «свого» абітурієнта, «свого» студента вже на стадії приймальних іспитів, створення необхідних передумов для підготовки спеціаліста-соціолога, що володіє справжньою професійною культурою, широким кругозором, високими діловими і громадсько-політичними якостями. У зв'язку з цим особливу увагу потрібно приділити теперішнім першокурсникам, більшість з яких зробила свідомий вибір своєї професії. Це накладає на професорсько-викладацький склад величезну відповідальність за майбутнє студентів.

Головне — домогтися того, щоб сама організація навчального процесу, наукова діяльність колективів викладачів і студентів, робота партійної, профспілкової, комсомольської та інших громадських організацій були «достатньо соціологічними» і безпосередньою практикою підкріплювали істинність і ґрунтовність теоретичних знань, що їх студенти набувають в аудиторіях. Інакше кажучи, треба прагнути того, щоб усі умови, форми діяльності колективу, характер відносин, морально-психологічний клімат за своїм змістом і рівнем виконували «професійні функції» у вихованні високих професійних якостей соціолога. Щоб умови і практика роботи відділення прикладної соціології були для кожного студента, аспіранта, слухача, статиста своєю «моделлю» діяльності. Це один із способів формування у спеціаліста установки професіонала на внутрішнє переконання — «знаю як».

Важливою формою розвитку соціологічної освіти в країні є *соціологічна підготовка студентів різних спеціальностей у вузах*. Потреба підвищення ефективності управління суспільним виробництвом, трудовими колективами, вся практика діяльності соціалістичного суспільства поставили перед вищою школою як одне із важливих завдань — доповнення загальних і спеціальних знань оптимальним обсягом знань соціологічних. Досвід читання курсів із прикладної соціології (здебільшого факультативних) студентам різних спеціальностей є в МВТУ ім. Баумана, Харківському, Гомельському університетах, у вузах Прибалтики, Ленінграда, Свердловська, Пермі, Новосибірська, Тюмені, Томська та інших вузівських центрах країни. Причому в деяких інститутах та університетах протягом ряду років уже відбувається спеціалізація студентів із прикладної соціології за окремими спеціальностями. Це — важливий резерв підготовки соціологічних кадрів, і, мабуть, наспів час розв'язати питання про офіційне відображення у вузівських дипломах цього досвіду.

Крім того, очевидно, потрібно подумати і про введення своєї «соціологічного всеобучу». На багатьох відділеннях прикладної соціології пройшли перевірку програми курсу з методології і методики досліджень. Можна було б адаптувати ці програми під керівництвом Мінвузу СРСР для основних груп вузів технічних, сільськогосподарських, педагогічних, медичних та ін., і там, де є кадри виклада-

чів, відповідні умови, розпочати читання цих курсів студентам. Перспектива розвитку такого напрямку соціологічної освіти багато в чому залежить від розв'язання питання про введення зазначених курсів в усіх вузівських центрах країни у період до 1990 р. Про економічну і соціальну ефективність соціологічної освіти, яка озброює відповідними знаннями всіх випускників вузів, може свідчити, зокрема, той факт, що три чверті природу продуктивності праці в сучасних умовах забезпечується за рахунок раціонального використання потенціалу людського фактора суспільного виробництва.

Соціологічна освіта на спецфакультетах прикладної соціології, як показав досвід роботи спеціального відділення прикладної соціології в Московському університеті,—достатньо ефективна й оперативна форма підготовки та перепідготовки соціологічних кадрів. Що зумовлює високі результати застосування цієї форми?

По-перше, чіткі установки, вироблені тут щодо здобуття соціологічних знань і передового досвіду соціологічної роботи в колективах. Такі установки сформовані в кожного слухача після тривалих і часом нелегких пошуків себе на соціологічній ниві, бо переважна більшість зайнятих у соціологічних службах — це інженери, спеціалісти в різних галузях техніки, біології, геології, фізики та ін., а також люди з гуманітарною освітою — історики, економісти, психологи, філологи, вчителі, окремі представники філософської та економічної наук, які дістали певну соціологічну підготовку у вузах. Відповідно до Положення про спецфакультети до числа слухачів приймаються особи, що мають вищу освіту і не менш як трирічний стаж соціологічної роботи. Інакше кажучи, це люди, які завершили в основному процес своєї професійної адаптації, набули достатній досвід, зацікавлені своєю роботою, проте їм бракує соціологічних навчків. Вони добре знають, з якою метою йдуть на спецфакультет, що зумовлює їхню творче, пошукове ставлення до навчання. Характерний і той факт, що сім — десять відсотків слухачів з потоку вже зібрали значний матеріал для своїх майбутніх дисертацій і почали складати кандидатські іспити.

По-друге, розглядувана форма професійної підготовки соціологів досить оперативна (перший набір слухачів за шість місяців, а наступні потоки — за дев'ять здобувають ґрунтовні знання з методології, методик і техніки соціологічних досліджень). Проблема тут полягає у тому, як раціонально, в оптимально визначені строки дати добротні соціологічні знання наявним кадрам соціологів, в яких немає вузівської підготовки із спеціальності (навіть якщо число спецфакультетів зростає і щорічно тут навчаються 1000—1500 чоловік, то й тоді потрібний буде не один десяток років, щоб відповідну освіту здобули хоча б соціологи, зайняті в різних галузях промисловості).

Соціальна політика партії на сучасному етапі щодо кадрів спеціалістів передбачає, щоб кожний з них мав можливість раз на п'ять років пройти перепідготовку і дістати інформацію про новітні досягнення науки і передового досвіду з його спеціальності. Отже, постає питання про необхідність поряд із спецфакультетами, що забезпечують певною мірою фундаментальну підготовку соціологічних кадрів, увести ще курси перепідготовки зі своїм навчальним планом, розрахованим на дво-тримісячний строк навчання. Ці курси і мають стати тією формою навчання, яку повинен пройти раз на п'ять років кожний соціолог, що працює в різних галузях народного господарства. Мета занять на цих курсах, образно кажучи,—тримати на гребені соціологічної науки і передового досвіду емпіричних досліджень усіх соціологів країни. Масштаби соціологічної роботи і дедалі зростаюча роль соціологів у здійсненні соціальної політики КПРС і Радянської держави вже тепер потребують детального обговорення цього питання на достатньо представницькому форумі, де б за «круглим столом»

зібранись представники АН СРСР, Держкомпраці СРСР, ДКНТ, ВЦРПС, Мінвузу СРСР, працівники промисловості, сільського господарства, культури та ін.⁴ Підсумком такої наради були б пропозиції щодо всього комплексу проблем, пов'язаних із дальшим розвитком соціологічної освіти в країні, підготовкою і перепідготовкою соціологічних кадрів, визначенням оптимальних організаційних форм цієї роботи.

Нарешті, третє. Ефективність підготовки кадрів соціологів через спецфакультет, звичайно, визначається складом викладацьких кадрів, якістю навчально-методичних розробок (навчальний план, програми курсів, плани семінарських занять, соціологічного практикуму та ін.) і оснащеністю занять навчально-науковим обладнанням.

Передовий досвід викладання суспільних наук у вузах, досягнення радянської соціологічної науки в СРСР і країнах соціалістичної співдружності послужили основою для вироблення концепції підготовки спеціаліста-соціолога за допомогою цієї форми навчання. Навчальний план спрямований на розв'язання таких проблем: озброєння кожного слухача знаннями новітніх здобутків марксистсько-ленінської методології соціального знання, актуальних проблем теорії розвинутого соціалістичного суспільства, принципів соціальної політики КПРС і Радянської держави, документів партії і уряду, що визначають характер соціально-економічного розвитку нашої країни; оволодіння сучасною методикою і технікою соціологічних досліджень (розробка програм та інструментарію, розрахунок вибірки і забезпечення репрезентативності дослідження, його організація, методи опитування, аналіз соціальної інформації на ЕОМ, підготовка рекомендацій і робота над їх упровадженням та ін.); професійна орієнтація в таких галузях, як соціологія праці і трудових колективів, соціологія громадської думки і масових комунікацій, організації та управління виробництвом, економічна та соціальна статистика, правові основи соціального управління, в актуальних проблемах економічного і соціального розвитку народного господарства країни.

Як показала експертна оцінка навчально-методичних розробок спецфакультету, вони в цілому відповідають завданням цієї форми підготовки соціологів. Якість цієї підготовки значною мірою визначається тим, як настановчі документи будуть реалізовані на практиці.

Одним із важливих засобів розвитку соціологічної культури і піднесення рівня соціологічних знань працівників усіх сфер життєдіяльності нашого суспільства є *соціологічна освіта в системі галузевих інститутів підвищення кваліфікації керівних кадрів та ІТП*. Протягом останніх років у навчальних планах більшості галузевих ІПК керівних кадрів міцно зайняли своє місце самостійні курси із соціології та соціальної психології, методів використання соціальної інформації в управлінні трудовими колективами. Такі курси читаються в ІПК Міністерства геології СРСР, Мінелектротехпрому СРСР, міністерств енергетики, культури та ін. Щоправда, програми їх поки що не оптимізовано за обсягом і змістом (сьогодні ці курси читаються в обсягах від 10 до 50—70-ти годин). Не всюди кадри викладачів мають належну кваліфікацію, ще слабо оснащеність кабінетів навчально-науковим обладнанням, заняття рідко доповнюються соціологічними і соціально-психологічними практикумами. Проте головне в тому, що ці курси, як своєрідне знамення часу, відображують розуміння практичної значущості соціологічної науки для керівних кадрів різних галузей народного господарства. У значній категорії керівних та інженерно-техніч-

⁴ Таку розмову було розпочато, зокрема, на Всесоюзній науково-практичній нараді з розвитку соціологічних досліджень, яка відбулася 21—22 листопада 1984 р. в Києві. Частину матеріалів цієї наради вміщено в № 4 нашого журналу за 1985 р.—*Ред.*

них працівників сформувались чіткі потреби щодо використання даних соціологічних досліджень у піднесенні ефективності управління трудовими колективами. Вони чітко усвідомлюють, що рівень їхньої компетентності і кваліфікації чималою мірою залежить уже від соціологічної підготовки, від уміння оцінити стан соціально-психологічного клімату, використати всю систему соціальних стимулів для поліпшення діяльності колективу.

Для підвищення ефективності згаданої форми соціологічної освіти потрібно з допомогою Держкомітету СРСР з праці і соціальних питань, Мінвузу СРСР виробити типові програми курсів соціології для галузевих ІПК і ввести його у навчальні плани, організувати спільно з Мінвузом СРСР при відділеннях і кафедрах прикладної соціології науково-методичні центри і консультації для викладачів соціально-психологічних дисциплін галузевих ІПК, продумати систему шефської допомоги з боку великих вузів цим інститутам і форми стимулювання роботи в них професорсько-викладацького складу і наукових працівників академічних і галузевих НДІ.

Соціологічна освіта в країні перебуває нині на початковому етапі свого розвитку і, природно, в процесі її вдосконалення виникатиме чимало різних проблем. Але вже тепер можна виділити ряд питань, на розв'язання яких мають спрямувати свою увагу вузівські викладачі і вчені відповідних академічних інститутів, щоб запобігти дальшому загостренню цих проблем. Це стосується насамперед підготовки підручників і навчальних посібників відповідно до розроблених навчальних планів. Цільові програми такої роботи мають передбачати, щоб на кінець дванадцятиріччя було опубліковано навчальні посібники з усіх основних дисциплін, відображених у цих планах. Потрібно забезпечити навчальні аудиторії на відділенні прикладної соціології сучасним навчально-науковим обладнанням, виробити програми і створити навчально-методичні посібники для лабораторного соціологічного практикуму, розробити комплекс задач і вправ для занять студентів і слухачів у дисплейних класах. Гадаємо, що оптимальний строк завершення цієї роботи — 1987 рік.

Розв'язання названих питань за умови відповідної уваги і допомоги з боку Мінвузу, Академії наук СРСР, ректоратів провідних вузів дозволить сформувати тверду основу для розвитку соціологічної освіти в країні, допоможе вирішити багато проблем в організації соціологічної підготовки кадрів спеціалістів, піднести її на рівень вимог XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, червневого (1986 р.) Пленуму ЦК КПРС.

* * *

Успешное решение задач ускорения научно-технического прогресса во многом зависит от качественного социологического обеспечения процессов управления в социалистическом обществе. Важное место в этом обеспечении принадлежит социологическим кадрам.

Разработанная ныне концепция социологического образования, направленная на дальнейшее повышение их профессионально-квалификационного уровня, — только первый шаг в огромной работе совершенствования системы социологического образования. Реформа высшей школы, проводимая в стране, способствует выявлению оптимальных путей и форм такого совершенствования.

«ФІЛОСОФСЬКІ ЗОШИТИ» І СУЧАСНІСТЬ

(Круглий стіл «Філософської думки». Продовження.
Початок — у № 5 за 1986 рік)

Савельєв Ю. К. (кандидат філософських наук, доцент Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка). В. І. Ленін про особливості буржуазної філософії епохи імперіалізму.

Критичному аналізу буржуазної філософії епохи імперіалізму у «Філософських зошитах» відведене досить велике місце. В. І. Ленін гостро і безкомпромісно розвінчував погляди буржуазних філософів, послідовно протиставляючи їм справді наукову, діалектико-матеріалістичну філософію. Ленінській критиці властивий творчий і конструктивний характер. Разом з тим її доречно розглядати (оскільки «Філософські зошити» — незакінчена праця) у зв'язку з іншими творами В. І. Леніна і насамперед з «Матеріалізмом і емпіріокритицизмом».

Якими ж найхарактернішими рисами відзначалася буржуазна філософія кінця XIX — початку XX ст.? Із контексту «Філософських зошитів» виразно видно, що ними є, принаймні, такі. По-перше, буржуазні філософи фальсифікували попередню філософію, особливо історію матеріалізму. У цьому зв'язку в 1915 р. В. І. Ленін писав, що «вся казенна, попівсько-ідеалістична філософія нашого часу... вихваляє і жує містику — ідеалізм в історії філософії, ігноруючи й зневажливо третируючи матеріалізм»¹. Передусім це яскраво виявилось в історико-філософських творах В. Віндельбанда, Ф. Ібервега, К. Фішера та ін. Так, В. І. Ленін вказував на плоско-емпіричний, еkleктично-ідеалістичний характер праці Ф. Ібервега «Нарис історії філософії»:

«Книга має трохи дивний характер: коротенькі §§ з кількома словами про зміст учень і довжелезні дрібним шрифтом набрані пояснення, на 3/4 повні імен і назв книжок... Історія імен і книжок!» (с. 317).

Щодо «Історії матеріалізму» неокантіанця Ф. Ланге, то це, на думку В. І. Леніна, — пряма фальсифікація історії матеріалістичного світогляду (одним із найяскравіших прикладів такої фальсифікації було заперечення Ланге матеріалізму в ученні Л. Фейербаха). У «Філософських зошитах» В. І. Ленін критикував також книгу «Теорія пізнання і метафізика Фейербаха» болгарського історика філософії Петра Генова. «Ця, суто учнівська, праця складається *майже виключно* з цитат із творів Фейербаха (за виданням Йодля). Корисна може бути тільки як зведення цитат, та й то не повне», «тема автором далеко не розроблена» (с. 332).

В. І. Ленін неодноразово звертав увагу на те, що проблеми історії науки (включаючи проблеми історії природознавства й історії філософії) потребують найсерйознішого, глибокого і всебічного висвітлення. Обов'язок справжнього історика науки, підкреслює він, не збиватися на поверховий, а часом і вульгарно-фейлетонний виклад, як це, наприклад, подибується у Ф. Даннемана. «Автор недбало, пишачочись, фейлетонно намічає філософські питання, пошло. Книжечка ні те, ні се: для філософської книги недбало, фразисто, дрібно, пошло; — для популярної претензійно» (с. 336).

По-друге, у ленінських «Філософських зошитах» показано, що буржуазні філософи кінця XIX — початку XX ст. або ігнорували або перекручували й опошлювали марк-

¹ Ленін В. І. Філософські зошити // Повне збір. творів. — Т. 29. — С. 236. Далі посилання на сторінки цієї праці подано в тексті.

систську філософію — діалектичний і історичний матеріалізм. Критично оцінюючи погляди П. Фолькмана, В. І. Ленін відзначав, що автор «зовсім не розуміє суті матеріалістичної і ідеалістичної філософії. Власне, зводить справу до «методів» природознавства в загальнопозитивістському дусі. Питання про об'єктивну реальність природи поза свідомістю (і відчуттями) людства не вміє навіть поставити» (с. 334). Однаковою мірою це стосується праць Ж. Ноеля, М. Ферворна та інших теоретиків.

Яскравим прикладом опошлення марксисту є книга німецького реакційного соціолога, економіста і філософа-ідеаліста Й. Пленге «Маркс і Гегель». Тут доречно звернути увагу на два моменти. З одного боку, Й. Пленге абсолютно не розумів органічної єдності трьох складових частин марксисту: філософії, політичної економії і теорії наукового соціалізму. В цьому зв'язку В. І. Ленін писав, що «Пленге не може зрозуміти, як узгоджується «матеріалізм» з *революційністю... і сердиться* на своє нерозуміння!!!» (с. 341). З другого боку, Й. Пленге безпідставно звинувачував К. Маркса в «чистій ідеології», в тому, що марксист, нібито, «натуралізує науку про суспільство», він убачав «суперечність» марксистського вчення та ін. Саме тому В. І. Ленін вказує, що книжка Й. Пленге є справжнім зразком того, як буржуазні професори опошлюють теоретичні основи марксисту. «Архіпошляк цей Пленге, — робить висновок В. І. Ленін — 0 — ціна наукова його книжки» (с. 343).

По-третє, у «Філософських зошитах» (як і в інших ленінських працях) обгрунтовується думка, що в буржуазній філософії кінця XIX — початку XX ст. не було великих оригінальних філософських систем (на кшталт кантівської чи гегелівської). Вчення філософів-ідеалістів епохи імперіалізму, з погляду В. І. Леніна, як правило, відзначаються внутрішньою суперечливістю, еkleктизмом, аморфністю, відсутністю теоретичної глибини та ін. Їх ідеалізм він іноді порівнював

з «поганим ідеалізмом» Д. Берклі (с. 223).

По-четверте, буржуазній філософії епохи імперіалізму в принципі властивий яскраво виражений метафізичний (антидіалектичний) і агностичний характер. В. І. Ленін показує, що філософські ревізіоністи (слідом за буржуазними філософами) також зраджували діалектику. Так, викриваючи хибність метафізичної концепції руху В. Чернова, він писав: «Рух є перебування тіла в даний момент у даному місці, в другий, наступний, момент у другому місці — так є заперечення, яке Чернов повторює (див. його «Філософські етюди») услід за всіма «метафізичними» противниками Гегеля» (с. 216).

Діалектико-матеріалістичну критику філософського агностицизму В. І. Ленін дав, зокрема, у зв'язку з аналізом двох праць французького філософа-позитивіста А. Рея «Теорія фізики у сучасних фізиків» і «Сучасна філософія». Аналіз першої праці міститься в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», другої — у «Філософських зошитах». В. І. Ленін незаперечно доводить, що позитивізм є лише одним із варіантів суб'єктивного ідеалізму і агностицизму.

По-п'яте, однією із основних особливостей буржуазної філософії цього періоду є її зближення з релігією, підпорядкування філософського світогляду релігійному. Ця реакційна тенденція яскраво виявилася, наприклад, у теоретичній діяльності німецького історика філософії неокантіанця Ф. Паульсена. Він вважав, що філософія поза релігією не може претендувати на правильну інтерпретацію світу. У зв'язку з цим В. І. Ленін вказував, що центральною ідеєю Паульсена є ідея примирення знання і віри, філософії і релігії.

По-шосте, окремі представники буржуазної філософії кінця XIX — початку XX ст. стояли на прогресивних наукових і філософських позиціях. Передусім це стосується А. Рая (останнього В. І. Ленін назвав одним із «могікан» буржуазного просвітництва. — С. 340) та деяких інших.

Досить велика увага приділена В. І. Леніним такій колоритній фігурі, як Е. Геккель. Вказуючи на антиідеалістичну і антиагностичну спрямованість його творів, В. І. Ленін разом з тим підкреслював: «Буря, яку викликали в усіх цивілізованих країнах «Світові загадки» Е. Геккеля, надзвичайно рельєфно виявила партійність філософії в сучасному суспільстві, з одного боку, і справжнє суспільне значення боротьби матеріалізму з ідеалізмом і агностицизмом, з другого»². Треба відзначити, що Е. Геккель не був послідовним матеріалістом і атеїстом. Тому В. І. Ленін у принципі поділяв критику, адресовану Е. Геккелю ще німецьким пролетарським філософом Й. Діцґеном у його «Дрібних філософських працях» (с. 422—423). В цілому творам Е. Геккеля властивий досить суперечливий характер. Проте в основному вони відіграли, безперечно, прогресивну роль у розвитку природознавства і філософії.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити короткі висновки. У «Філософських зошитах» (як і в інших своїх працях) В. І. Ленін довів, що буржуазній філософії кінця XIX — початку XX ст. загалом властивий відверто реакційний характер. Буржуазні філософи цього періоду по суті зрадили не тільки матеріалістичну традицію французьких мислителів XVIII ст. і Л. Фейєрбаха, але й діалектичну традицію представників німецької класичної філософії, особливо Гегеля. Ленінські «Філософські зошити», безперечно, мають величезне методологічне значення як для боротьби проти сучасної буржуазної філософії, реакційної за своєю суттю, так і для критики сучасного філософського ревізйонізму, представники якого виступають союзниками буржуазних ідеологів.

Режабек Є. Я. (доктор філософських наук, зав. кафедрою філософського факультету Ростовського держуніверситету). «Філософські зошити» і аналіз поняття життя.

У «Філософських зошитах» В. І. Ленін виписує положення Гегеля: «Об'єктивність живого... є *засіб і знаряддя мети*». На полях він помічав: «Перевернути = чистий матеріалізм» (с. 171).

Як відомо, Гегель виходить з «аристотелівського» розуміння життя. Розгорнуте його формулювання знаходимо в «Філософії релігії»: «Все живе «є мета, засоби якого містяться в ньому самому, в його членах, в його організації і процес цих членів становить мету, життєвість»³. Специфіку виявлення живого Гегель вбачав у його діяльності. Живе існує лише остільки, оскільки воно постійно є вироблюваче. Органи живого суть засоби, але також і цілі: вони в своїй діяльності лише виробляють самих себе. Конспектуючи «Науку логіки», В. І. Ленін звертає увагу на положення Гегеля: «Первісне судження життя полягає через це в тому, що життя відокремлює себе, як індивідуальний суб'єкт, від об'єктивності». В цьому положенні він виділяє думку: «Життя = індивідуальний суб'єкт відокремлює себе від об'єктивного» (с. 170). Розвиток біології повністю підтвердив цей висновок.

Конкретні біологічні дослідження підтвердили й іншу ідею Гегеля: дія перебудовує організацію, що «виконує» цю дію, посилюючи або стримуючи розвиток відповідного органа. Ще в 1905 р. російський вчений П. С. Лесгафт виявив залежність між діяльністю м'язів, що обгортають кістки тварин, і ростом цих кісток. Як це пояснити? Встановлено, що функціональне навантаження на орган змінюється залежно від предмета, який освоюється. Там, де функція формує свій орган, відбувається вплив результату на свою причину. В цьому й полягає ефект самоорганізації. Але вплив результату на свою причину є дія *causa sui* або дія кінцевого спричинення. У матеріалістичній діалектиці така дія тлумачиться як самопокладання: це — форма продукування себе через інше, форма відтворення причиною самої себе.

² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм // Там же.— Т. 18.— С. 342.

³ Гегель Г. В. Ф. Філософія релігії: В 2-х т.— М., 1977.— Т. 2.— С. 483.

Самопокладання є така діяльність, що здійснюється лише за умови «виходу» в зовнішнє буття. Звідси зрозуміло, що будь-яке самопокладання реалізується через протипокладання. Функціональному зусиллю завжди протистоїть деякий об'єкт. Викликати протидію своїй активності і перетворити цю протидію в спосіб самоорганізації, в знаряддя, яке забезпечує самозміну, саморозвиток — ось принцип самопокладання.

Сутність вказаного ефекту полягає в тому, що орган повертає функціональне зусилля назад від об'єкта до виконавця. Тому взаємодія, за характеристикою Гегеля, й виступає як обернена дія. Але взаємодія не зводиться до перетину двох зустрічних рухів: вона має рефлексивну форму, петлеподібний характер. Рух самозміни, який, за Гегелем, і є життя, полягає в піднесенні змін на певний рівень їх внутрішньої організації.

Розгорнуте природничо-наукове обґрунтування ці ідеї дістали в сучасній еволюційній біології. Так, І. І. Шмальгаузен стверджує: «Організм у своєму виникненні відособився і протиставив себе іншій природі як зовнішньому середовищу. В безперервній взаємодії з факторами середовища — він далі більше виявляв себе своєю активністю, в безперервній боротьбі вириваючи з цього середовища все необхідне для свого власного існування. За рахунок зовнішнього середовища організм будує самого себе і, з свого боку, вносить в це середовище продукти цієї діяльності»⁴.

Отже, сама здатність до самоперетворення, що характеризує життєвий процес, має два джерела: 1) внутрішній, з надр якого відбувається еманція активності, і 2) зовнішнє, що виступає як об'єкт, за допомогою якого реалізується функціональне зусилля (органа чи організму в цілому) і відтворюються витрати внутрішньої енергії. Лише сполучення внутрішнього і зовнішнього джерел активності в єдиному процесі взаємодії забезпечує ефект самоорганізації. Відповідно до то-

го, як розподіляється функціональне зусилля між членами взаємодії, один із них виступає як суб'єкт самопокладання, другий — як об'єкт. Який із них є суб'єктом, а який — об'єктом, визначається тим, на кого «працює» функціональне зусилля, в якому пункті взаємодії воно зосереджується. Полос взаємодії, на якому відбувається поєднання змісту, що покладається, із началом, яке покладається, утворює її суб'єкт. Важливо враховувати те, що в суб'єктній чи об'єктній ролі може виступати і системне утворення в цілому і його окремі елементи. Чергування суб'єктних і об'єктних визначень в органічній системі відбувається тоді, коли має місце перехід дії (вихідної активності) в елемент змісту самого суб'єкта.

З погляду дальшого поглиблення філософської і внутрішньо-наукової рефлексії над проблематикою живого великого методологічного значення набуває фрагмент «До питання про діалектику», в якому В. І. Ленін спеціально звертає увагу на необхідність категоріального вираження діалектики живого і неживого, організму і середовища. Ця діалектика і становить джерело процесуальності життя, постійної експансії і, як підкреслював В. І. Вернадський, «всюдності». Саме тому важливе звернення до тих ленінських положень, які націлюють на розкриття джерела цієї активності як основи еволюції всього живого.

Загороднюк В. П. (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Про один аспект розгляду категорій.

Широко, хрестоматійно відоме ленінське положення: «Перед людиною *сіть* явищ природи. Інстинктивна людина, дикун, не виділяє себе з природи. Свідома людина виділяє, категорії є східці виділення, тобто пізнання світу, вузлові пункти в сіті, які допомагають пізнавати її і оволодівати нею» (с. 80—81). В ньому міститься думка, котра, на наш погляд, ще не набула належного висвітлення. Йдеться про те, що категорії — це не лише вузлові пункти в сіті явищ природи (вищі

⁴ Шмальгаузен І. І. Избр. труды.— М., 1983.— С. 269.

роди буття), але й засоби пізнання (форми пізнання), за допомогою яких людина оволодіває природою (тобто вони виступають як форми цілепокладаної діяльності).

Характеризуючи розвиток свідомості на ранніх етапах людської історії, Маркс зазначав, що тут виробництво ідей безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність людей, ще не відбулася поляризація суб'єкта і об'єкта. Цілі пізнання і цілі трудової діяльності збігаються. Дані археології, етнографії, соціолінгвістики, інших наук дозволяють стверджувати, що людина має уявлення про мету до свідомого формулювання категорії «мета». Спочатку ця категорія виступає не як форма мислення чи споглядання, а як певна схема, рецепт дії, невіддільні від самої конкретної дії. Отже, можна говорити, що цільова категоріальна структура формується раніше за причину. Свідомість на ранніх етапах розвитку ще не розкриває внутрішніх закономірностей речей, а лише фіксує послідовність дій, які породжують розвиток. Специалізація і диференціація праці кінцем приводять до того, що «доцільність» і «форма» перетворюються на домінуючі категорії пізнання. Адже знання про мету і форму, по-перше, дає інформацію про максимально ефективну дію з об'єктом. По-друге, в первісному суспільстві воно ототожнюється зі знанням самої доцільності.

Своєрідно постає домінування доцільно-функціональних характеристик об'єктів пізнання в концепції Арістотеля: визначити сутність предмета означає дати його функціональні (телеологічні) характеристики. Наприклад, сутність ока — зір. Отже, модель людської діяльності (перетворення можливості в дійсність шляхом реалізації мети) переноситься грецьким мислителем на пояснення об'єктивності світу. Такі категорії, як матерія і форма, відповідно до цього розглядаються в рамках протиставлення не тільки пасивного і активного, але й можливого і дійсного. Матерія в Арістотеля є суто можливість, що стає дійсністю завдяки формі, до якої вона прагне як до своєї мети. Че-

рез це стає можливим дослідження категорій як форм цілепокладання.

Закономірне питання про статус цієї можливості: чи належить вона лише античному способові мислення, в основі якого були нерозвинуті форми людської практики, чи становить певний спосіб вивчення категоріальних структур взагалі? Здавалось би, правомірне перше твердження. Так, якщо взяти спосіб мислення Нового часу, то його найхарактернішою рисою є елімінація залишків антропоморфізму і телеологізму із схем пояснення природи і суспільства. Філософи тієї доби відмовилися від цільової і формальної причини, поняття «ентелехія», «невна сутність» тощо. Проте, як ми знаємо, і цей спосіб мислення є історично минулим.

Детальніший аналіз показує, що цілепокладання як предметна канва категоріальної дійсності зумовлена не відсутністю розвинутих форм практики в античності, а тим, що вона становить фундаментальну характеристику способу буття людини в світі. З погляду марксистсько-ленінської філософії така, наприклад, категорія, як «матерія», не просто відображає всезагальні властивості речей. Вона також фіксує їх незалежність, «байдужість» до людських цілей, хоча останні й породжуються об'єктивним світом. І якщо в своїх цілях людина, за словами В. І. Леніна, значною мірою залежить від природи, то в своїх засобах вона має владу над нею. Збіг об'єктивного і суб'єктивного, встановлення того об'єктивного змісту, що міститься в меті як суб'єктивному образі, відбувається в результаті. Проте об'єктивація мети — лише одна сторона цілепокладання. Основоположники марксизму-ленінізму звертали увагу й на іншу: спершу чужа людині дійсність, перетворюючись на предмет практичної діяльності, набуває доцільності. «Людина не тільки змінює форму того, що дане природою... вона здійснює разом з тим і свою свідому мету»⁵, — писав К. Маркс. З цього погляду цілі справді виступають щодо матерії як форми, за мірками яких оформлю-

⁵ Маркс К. Капітал. Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 176.

ється матерія. В. І. Ленін відзначав у «Філософських зошитах»: світ не задовольняє людину і людина своєю дією вирішує змінити його. У цілепокладальній діяльності світ і постає не лише як суцільний, дійсний, а й як можливий і належний. Отже, діяльнісне відношення і лежить в основі модальних категоріальних структур «можливе — дійсне», «суще — належне». Коло категорій можна значно розширити. До нього можуть бути введені як категорії, безпосередньо пов'язані з людською діяльністю (наприклад, «соціальний простір» і «соціальний час»), так і універсалії онтологічного порядку. Скажімо, «конечне — безконечне» — це не лише всезагальне відношення дійсності: «конечне» може бути схарактеризоване і як те, що втягнуте в орбіту цілепокладаючої діяльності конкретного індивіда, а «безконечне» — як те, що протистоїть «розумній ойкумені».

Ця категоріальна опозиція також пов'язана з осмисленням проблем смерті і безсмертя. Пафос світоглядного аналізу останніх понять полягатиме в усвідомленні цілей, ідеалів, смислу буття людини. У зв'язку з цим відзначимо таку важливу обставину. Як відомо, розв'язання світоглядних проблем означає виявлення граничних основ і можливостей відношення людини до світу. Ця межа покладається історичним типом людської діяльності. Тому вивчення світоглядного змісту категорій потрібно доводити до їх дослідження як форм цілепокладання, що є неодмінною передумовою категоріального аналізу самого світогляду і філософії як культурних утворень.

Жолдак М. М. (кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Донецького держуніверситету). Категорії як східці пізнання світу.

Мені хотілось би звернути увагу на дещо інший аспект філософського осмислення категорій, а саме на способи категоризації дійсності, зокрема як вони виявляються в разі залучення мовних засобів їх відображення і вираження. В такому осмисленні необхідно, на наш погляд,

виходити з ленінського положення, що категорії виступають як «вузлові пункти в сіті» (с. 81), що допомагають пізнавати світ і оволодівати ним. За такого підходу категорії постають як шаблї сходження від абстрактного до конкретного мислення.

У широкому смислі за допомогою категорій відбувається перехід від пізнання до знання, від менш повного до більш повного знання. Адекватною формою вираження даної неповноти або невизначеності є питання. Відповідно до цього кожна з категорій може бути визначена на основі певного питання (або групи питань). Можна припустити, що формулювання серій таких питань сприятиме розкриттю необхідної послідовності у викладі категорій (цей аспект, на жаль, не дістав ще належного висвітлення в літературі). Розгортання того чи іншого ряду категоріальних питань має підпорядковуватись, по-перше, принципів необхідності відповідей на попередні питання як умові відповіді на дане питання, а по-друге, принципів достатності цих відповідей як засновку формулювання наступних питань.

Дієвість першого принципу легко показати на такому скороченому ряді питань: про буття — «Є що (щонебудь)?»; про ніщо — «Нема чого (Не є що-небудь)?»; про якість — «Яке те, що є?»; про дещо — «Що є таке?»; про кількість — «Скільки цього?»; про міру — «По скільки буває цього?» та ін. У цьому ряді другий принцип виконується для перших двох питань, які вочевидь альтернативні.

У наведеному прикладі сполучення категорій і питань впадає в око відмінність спеціальних філософських термінів і звичайних (первинних) засобів для вираження категорій (займенники, частки, прийменники тощо). В процесі становлення філософії як науки «первинні» засоби вираження категорій поступово замінювались на «вторинні», власне філософські (виражені філософською мовою). Якщо Арістотель іменував категорії за допомогою питальних прислівників, то в подальшому розвитку філософії такий мов-

но-граматичний засіб вираження категорій вичерпує себе. Гегель відзначав: «Набагато важливіше, якщо в даній мові визначення думки виражені у вигляді іменників і дієслів і, отже, викарбовані так, що набувають предметної форми»⁶. Про терміни «вторинної», категоріальної мови можна говорити як про скорочення, якими заміщуються більш розгорнуті речення «первинної» категоріальної мови, що злиті з буденним мовленням. Очевидно, що в основі формування «вторинної» категоріальної мови лежить потреба свідомої регуляції використання логічних категорій у мисленні. Звідси й одне з головних завдань філософії: за допомогою своєї спеціальної мови теоретично описати і пояснити правильне використання категорій у природній мові.

Таке описання часто-густо натрапляє на одну істотну перепону. Річ у тому, що між категоріальними засобами різних мовних систем немає однозначної відповідності. Наявно це виявляється при перекладі філософських творів з однієї мови на іншу. Скажімо, терміни «в-собі» і «для-себе», які живаються в німецькій мові як граматичні форми, а у філософії Гегеля мають певне концептуальне навантаження, для іншомовного читача, який не має відповідної філософської підготовки, позбавлені смислу. Тому перед перекладачами творів Гегеля завжди стоїть завдання «вписати» ці терміни в структуру рідної мови за допомогою таких її категоріальних засобів, щоб адекватно відтворити сутність концептуального змісту даних термінів.

Певна послідовність «категоріальних питань», на наш погляд, дозволяє виявити все багатство категоріальних відмінностей, що існують як у природній, так і у філософській мові. На основі цього можна показати, що неодмінно є відповідність між філософськими категоріями і мовними термінами, які виражають їх. Мабуть, без доведення цієї закономірності важко говорити про побудову строгої системи філософських категорій.

Андрос Є. І. (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Світоглядне значення проблеми об'єктивації у «Філософських зошитах» В. І. Леніна.

До вивчення категорій можна підходити і з іншого боку, а саме: розглядаючи утворення і зміну категоріальних структур в аспекті історичної спадкоємності і свідомого відбору соціально-практично зумовлених культурних смислів. У розкритті механізмів цієї спадкоємності важливе місце посідає дослідження такої філософської проблеми, як об'єктивація.

Об'єктивація — це перетворення суб'єктивного (властивостей суб'єкта) в об'єктивне (властивості об'єкта), що відбувається в практиці.

Потрібно розрізнити об'єктивацію у вузькому і широкому розумінні. В першому випадку вона стосується пізнання, яке, об'єктивуючись у знанні, виступає у формі математичних формул, фізичних, хімічних, біологічних, соціальних та інших законів, логічних та загальнонаукових категорій і понять, ідей, концепцій, теорій та ін., тобто у вигляді науки. Щодо цього в «Філософських зошитах» висувається, розвивається і обґрунтовується ціла система принципів міркувань і положень. Центральну, вузлову проблему в аналізі наукових об'єктивацій можна сформулювати так: завдяки яким внутрішньонауковим механізмам суб'єктивне за формою людське відображення світу наповнюється об'єктивним змістом, набуває об'єктивного статусу? З цього приводу у В. І. Леніна, по-перше, знаходимо звернення до думки Гегеля про гносеологічне значення кантівської ідеї трансцендентальної єдності аперцепції як умови досягнення об'єктивно-істинного знання, наповнення понять предметним змістом (див. с. 140). По-друге, В. І. Ленін розвиває низку положень про об'єктивну істину як систему і процес істиннісних визначень думки у відображенні об'єктивного світу.

Передусім він спростовує уявлення про те, що мислительні форми — лише засіб для користування, зовнішні форми. Насправді вони є змі-

⁶ Див.: Гегель Г. Наука логіки : В 3-х т.— М., 1970.— Т. 1.— С. 82.

стовими — формами живого, реального змісту. Пізнання не розгороджує, не розділяє природу і людину, не розриває «речі-в-собі» і явища, а навпаки, поєднує їх, завдяки чому «речі-в-собі» перетворюються в «речі-для-нас», у принципі для всіх суб'єктів і, в такий спосіб, «для-всіх-інших». «Річ-в-собі», розглянута взагалі, безвідносно до людини та її практичної і пізнавальної діяльності, є пуста, нежиттєва абстракція. В русі життя «все» і «всія» буває як «в-собі», так і «для-інших», переходячи з одного стану в інший.

В. І. Ленін дає розгорнуте обґрунтування об'єктивності людського пізнання, розкриває діалектику суб'єктивного і об'єктивного, яка дозволяє успішно долати метафізичний бар'єр, який буржуазна методологія науки зводить між мисленням як властивістю суб'єкта і об'єктивним змістом мислення. У діалектико-матеріалістичній гносеології суб'єктивна діалектика, змістова логіка виступає не як учення про зовнішні форми мислення, а як учення про закони розвитку всіх матеріальних, природних і духовних речей, тобто розвитку всього конкретного змісту світу і його пізнання (див. с. 84). А основою цього, критерієм діалектики виступає весь природний, науковий (і загалом духовний) розвиток.

Щодо об'єктивного характеру людського пізнання (уявлень, понять, концепцій, теорій) В. І. Ленін зазначає: «Об'єктивізм: категорії мислення не помічник людини, а вираз закономірності і природи і людини» (с. 79). Ця об'єктивність досягається завдяки тому, що змістом логічних категорій і понять виступає не іззовні взята емпірична даність, а їх власний предметний зміст, який розкривається у взаємопереходах істиннісних визначеностей мислення в діалектичній логіці: «Всебічна, універсальна гнучкість понять, гнучкість, яка доходить до тотальності протилежностей, — ось у чому суть. Ця гнучкість, застосована суб'єктивно, = еклектиці і софістиці. Гнучкість, яка застосована об'єктивно, тобто яка відображає всебічність матеріального процесу та

єдність його, є правильне відображення вічного розвитку світу» (с. 93).

Причому, як показує В. І. Ленін, рух думки відбувається тут не просто на рівні абстрактно-всезагально, але на рівні такого всезагального, що ввібрало в себе багатство особливого, індивідуального і окремого. Тому в діалектиці об'єктивним виступає не лише сутність, але й видимість, безпосередня даність, позірність.

Проте об'єктивність пізнання і знання, законів, категорій та ін. зовсім не означає їх повної протилежності ментальним структурам, певним станам індивідуальної свідомості. Справді, зазначав В. І. Ленін, людські поняття суб'єктивні в своїй абстрактності, відірваності, але об'єктивні в цілому, в процесі, в підсумку, в тенденції, в джерелі (див. с. 176). Через це і наявна відмінність суб'єктивного і об'єктивного має свої межі. У «Філософських зошитах» розкривається опосередкований характер об'єктивності людського пізнання, зокрема за допомогою такого істотного засобу спілкування, як мова.

Глибинною ж основою об'єктивного статусу понять і категорій науки (тобто того, що вони виступають як об'єктивності людського пізнання) є суспільно-історична перетворююча діяльність, практика, яка становить, згідно з ленінським визначенням, другу форму об'єктивності: «Діяльність людини, що створила собі об'єктивну картину світу, змінює зовнішню дійсність, знищує її визначеність (= змінює її чи інші її сторони, якості) і таким чином віднімає у неї риси позірності, зовнішності і мізерності, робить її саму-в-собі і саму-для-себе суцєю (= об'єктивно істинною)» (с. 185).

Тому просто поняття ще не є вищим поняттям, ще вище ідея — єдність поняття з реальністю (див. с. 141). Відповідно потрібно розрізняти проблему об'єктивності результатів пізнання в самій системі знання і об'єктивності як процесу практичного застосування і втілення знання. В. І. Ленін показує, що завдяки ідеї як формі знання, що досягло максимально можливого на

даному історичному етапі об'єктивно-істинного змісту, відбувається зворотний перехід — від пізнання до практики. При цьому В. І. Ленін панорамно окреслює найхарактерніші риси процесів об'єктивації в широкому розумінні — як процесів опредметнення здібностей і сутнісних сил людини, людської суб'єктивності в цілому, а не лише людського пізнання. Для людини характерне прагнення реалізувати себе, дати собі через саму себе об'єктивність в об'єктивному світі і здійснити, виконати себе (див. с. 180).

В. І. Ленін формулює ідею марксистської філософії про перетворення дійсності відповідно до вищих цілей і життєво важливих потреб та інтересів людини. В цьому плані об'єктиваціями є предмети, форми поведінки і знаки, втілені в системі матеріальної, духовної культури та людському спілкуванні. Тому об'єктивація не лише результат суспільної діяльності, але водночас і її регулятор. Зрештою система об'єктивації збігається з системою людської культури, коли розглядається в плані спадковості і відтворення. При цьому об'єктивація стосується не тільки предметного світу, але й суб'єкта діяльності, бо забезпечує успадкування системи навичок, умінь, способів діяльності і спілкування, засвоєння, інтеріоризація яких становить істотний аспект соціалізації особи.

Іщенко Ю. А. (редактор відділу журналу «Філософська думка»).
Обернення предметних рівнів знання в свідомості.

В нашому обговоренні чітко визначився проблемний підхід до тлумачення законів, принципів, понять, окремих положень матеріалістичної діалектики, що містяться в «Філософських зошитах» В. І. Леніна. Як показують виступи І. В. Бичка, Г. І. Шалашенка, В. П. Загороднюка, проблемне тлумачення тих чи тих положень може бути здійснене, а їх евристична значимість повною мірою розкрита за умови послідовного додержання історичного, зокрема історико-наукового, підходу. На мій погляд, оцей другий — історико-науковий (а стосовно філо-

софських проблем — історико-філософський) підхід — подеколи випадає з аналізу обговорюваних за нашим Круглим столом питань. Хоча, як засвідчують сучасні дослідження з історії і методології наукового пізнання, саме він дає змогу відтворити не тільки соціокультурний, а й власне «проблемний контекст» постановки і розв'язання теоретичних проблем, або, інакше кажучи, той зріз відображення світу в науковій свідомості, який В. І. Ленін характеризував як «сам себе конструюючий шлях» = шлях... пізнання, пізнавання, руху від незнання до знання» (с. 76). Спинимось на одному з аспектів цього питання, а саме: на ще не достатньо з'ясованому в нашій логіко-методологічній літературі феномені тривіалізації.

Передусім треба зазначити, що тривіалізація — це не суто соціально-психологічне явище, — зведення в масовій свідомості наукових положень (чи моральних або естетичних тверджень) до рівня «здорового глузду». На мій погляд, дане явище має місце й у свідомості суб'єктів наукової діяльності — певних наукових спільностей, окремих учених. Мається на думці не профанація наукових істин і не дилетантизм у науці, а наявність глибинних (зумовлених практичними, культурно-історичними, соціально-психологічними та іншими умовами) механізмів обернення в науковій свідомості предметних рівнів знання, які становлять базис тлумачення вже відкритих відношень предметного світу і подальшого наукового пізнання.

Пошуки цього механізму виводять на комплекс питань, пов'язаних із співвідношенням наукової і буденної свідомості, наукової (формалізованої) і природної мов. У цьому плані тривіалізацію можна розглядати і з боку власне методологічної свідомості. Зокрема, такий підхід дає можливість на суб'єктному рівні (усвідомлення проблеми, пошуку засобів її розв'язання і рефлексії над цими засобами) виявити деякі передумови, по-перше, перетворення теорії на «наукову ідеологію», по-друге — обернення теоретичних положень на стереотипи і кліше мислення або на своєрідні «іміджі»,

відірвані від предметного поля дослідження.

Історико-науковими дослідженнями встановлено, що не існує жодної теорії, яка повністю узгоджувалася б з усіма відомими фактами. Це становить, так би мовити, неявну передумову тривіалізації. Взята власне в методологічному плані, остання може бути розглянута як редукція — зведення вищого рівня до нижчого, складного до простого, внаслідок чого утворюються нові предметні рівні вираження руху думки від абстрактного до конкретного і від конкретного до абстрактного. Необхідність і плідність цієї процедури доведено всією історією наукового пізнання — від Оккама до сучасних тлумачень складних природничо-наукових теорій на основі менш складних.

У процесі наукової редукції відбувається, зокрема, трансформація семантики мовних засобів, що використовуються в теоріях. Виникають так звані метафоричні контексти, які є засобом об'єднання різних шарів (текстів) теоретичного знання (будь-якої, але однієї наукової дисципліни) в певну цілісність. Це пов'язано з тим, що поняття, змінюючи залежно від контексту живання свою семантику, зберігають лінгвістичну форму. Внаслідок цього спостерігається перенесення значень і смислів термінів: останніми можуть позначатися класи об'єктів, які позбавлені ознак, що входили в первинний контекст визначення і мовного оформлення понять. Зчеплення таких метафорично забарвлених, внаслідок смислових зміщень, термінів утворює своєрідні метафоричні каркаси, які в прихованій формі визначають певну стратегію наукового пошуку, — адже дослідники, явно чи неявно спираючись на них, потрапляють у поле певних асоціативних зв'язків і мислених аналогій.

Розглянутий з боку цих груп метафор і мовної організації в цілому, науковий текст можна порівняти з міфологічними побудовами, оскільки в основі останніх теж лежить метафоричне перенесення, хоча, на

відміну від міфологічної свідомості, в організації наукового знання (як і наукового пошуку) метафори, заглиблюючись в основу теоретичних моделей, забезпечують цілісність і єдність не шляхом безпосереднього перенесення значень і смислів передумов пізнання, а за допомогою вироблення контексту їх цілісного розуміння. Власне тут утворюється контекст «немовби», тобто умовної тотожності різних предметних зрізів знання, що забезпечує можливість перенесення інформації з уже освоєних предметних сфер на сфери ще не відомого і не визначеного. В міфологічній свідомості метафора, забезпечуючи перенесення відомого на невідоме, також виконує функцію засобу цілісного усвідомлення світу. Однак у ній організація впорядкованого розуміння світу відбувається шляхом антропоморфного перенесення якостей людини на світ, тому тут не виникає опозиція «об'єктного — суб'єктного», а у відтворенні дійсності зникає контекст «немовби».

Порівняння цих двох способів метафоричного перенесення дає підстави для припущення, що «стирання» або свідомо елімінація контексту «немовби» і призводить до тривіалізації — обернення предметних рівнів наукового знання на «своє інше», а саме на предметні рівні позанаукового знання (гранично — незнання; ми не беремо до уваги складні процеси взаємодії наукових, позанаукових і доннаукових знань). Через це тривіалізація постає не лише як редукція, а й як спрощення, причому таке, що веде до утворення достатньо складних структур свідомості, котрі діють за «правилами» міфа — антропоморфно-метафоричного перенесення відомого на невідоме і онтологізації самого механізму цього перенесення, в результаті чого і відбувається перетворення відносних (соціально-практично і культурно-історично визначених) принципів, законів і понять пізнання на абсолютні чуттєві аналогії метафори.

(Далі буде)

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

М. О. БУЛАТОВ

В. І. ЛЕНІН ПРО ДІАЛЕКТИЧНУ ОБРОБКУ ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ

У «Філософських зошитах» В. І. Леніна накреслено широку програму розвитку марксистської теорії пізнання і діалектики на основі узагальнення практики, історії людської думки, досягнень спеціальних наук. Одним із важливих напрямів такого розвитку, на думку В. І. Леніна, є діалектична обробка історії науки і техніки, в чому він убачав «продовження справи Гегеля і Маркса»¹. Істотним моментом ленінського розуміння сутності діалектичної обробки є те, що вона збігається з логічною. Матеріалістично переосмислюючи гегелівську діалектику «живого зв'язку всього з усім» і його подання в поняттях, В. І. Ленін запитує: «А «чисто логічна» обробка?» І відповідає: «Це збігається. Це повинно збігатися, як індукція і дедукція в «Капіталі»². Збіг у даному разі, природно, не означає повної totoжності, а вказує скоріше на єдність діалектичного і логічного підходів: з одного боку, у В. І. Леніна йдеться про діалектичну логіку як метод дослідження історії науки і техніки, з другого — про діалектичний метод, що має, як відомо, дві основні форми свого функціонування — історичну і логічну. Їхню специфіку ґрунтовно розкрив Ф. Енгельс³.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що поняття «обробка» в контексті ленінського аналізу філософської спадщини вживається і осмислюється з погляду визначення методологічної функції матеріалістичної діалектики в розкритті процесів розвитку. Спинимось детальніше на ролі і значенні цього поняття в пізнанні.

Передусім зазначимо: смисл положення В. І. Леніна про діалектичну обробку полягає не в тому (як це може здатися на перший погляд), що ні Гегель, ні К. Маркс не застосовували даного способу аналізу й узагальнення матеріалу. Стосовно К. Маркса — цілком очевидно, що це не так: досить навести відомі факти. Скажімо, вражаючою за масштабами є діалектична обробка історії політичної економії й економічних категорій у «Теоріях додаткової вартості». Аналогічну обробку маємо і в кожному з трьох томів «Капіталу». В першому випадку це використання діалектичного методу в історичній формі, в другому — в логічній. Цікаво зазначити й те, що в першому томі «Капіталу» К. Маркс дає широку панораму розвитку техніки за капіталізмом, виділяючи основні етапи її історії — кооперація, мануфактуру, машинне виробництво, а також спеціально розглядає «розвиток машин». Але такий «історичний екскурс» не є самоціллю, бо дослідження ведеться під кутом зору з'ясування ролі техніки у виробництві додаткової вартості. В цій же праці К. Маркс ставить завдання створити «критичну історію технології», однією з важливих функцій якої є матеріалістичне пояснення виникнення і функціонування духовних формоутворень в життєдіяльності суспільства⁴.

¹ Ленін В. І. Філософські зошити // Повне збір. творів.— Т. 29.— С. 123.

² Там же.

³ Енгельс Ф. Карл Маркс. «До критики політичної економії» // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори.— Т. 13.— С. 459—468.

⁴ Див.: Маркс К. Капітал. Т. 1. // Там же.— Т. 23.— С. 355.

До відповідної діалектичної обробки історії вдавався й Гегель. Діалектичний аналіз філософської і наукової думки минулого (а говорячи про обробку історії людської думки, В. І. Ленін мав на увазі, насамперед, історію філософії) — специфічна риса його дослідницького пошуку. В цьому зв'язку важливо відзначити, що вся догегелівська історія філософії як дисципліна мала метафізичний і переважно емпіричний характер, і Гегель був перший, хто прагнув, хоча й на ідеалістичній основі, виявити її всеосяжні діалектичні закономірності. У «Філософських зошитах» В. І. Ленін підкреслював, що Гегель простежує «переважно *діалектичне* в історії філософії»⁵. Відштовхуючись від цього положення, можна твердити, що гегелівські «Лекції з історії філософії», які так ретельно опрацьовує В. І. Ленін, становлять діалектичну обробку всієї історії філософії, а розгорнутий Гегелем метод — діалектику в історичній формі.

«Чисто логічну» обробку історії думки і наукового пізнання Гегель дає в «Науці логіки». Всупереч поширеному уявленню про спекулятивність, умоглядність цієї праці, вона становить узагальнення величезного фактичного матеріалу. Свідченням цього є як застосування Гегелем принципу єдності історичного і логічного, що спрямовує логіку на відтворення категорій в їх історичному розвитку, так і пряме використання емпіричних даних в основному тексті і особливо у примітках до цього твору. Найширше матеріал з історії науки залучається до розкриття закону взаємопереходу кількості і якості, тобто в першій книзі «Науки логіки», де вузловими є категорії якості, кількості і міри. Так, наприклад, у розділі про якість Гегель, детально аналізуючи діалектику понять «одне» і «багато», критично розбирає атомістику і молекулярну теорію. Характеризуючи взаємовідношення даних понять, він звертається до концептів явно механістичного походження — «притягання» і «відштовхування». В зв'язку з цим Гегель розглядає кантівську теорію будови матерії, в основі розробки якої — аналіз сил відштовхування і притягання. З огляду на структуру і на самий хід гегелівської думки, в процесі розгорнення якої на категоріальні композиції нашаровується історичний матеріал, даний або прямо в тексті, або у примітках, можна зробити висновок, що в обґрунтуванні діалектики понять «одне» і «багато» Гегель використовує логіку праці Платона «Парменід», учень Левкіппа і Демокріта, концепції Канта і класичної механіки в цілому.

Вражає використання емпіричного матеріалу в розділі про кількість. Головне тут — осмислення переходу від кількості до якості в логіці понять — ґрунтується на філософській обробці диференціального числення. Така обробка, здійснена вперше Гегелем, дала досить значні результати, науково-теоретичне і методологічне значення яких повно проаналізовано в «Математичних рукописах» К. Маркса.

Логіка розгляду категорії «міра» корелюється у Гегеля матеріалом — фактами, принципами, законами, взятими з декількох спеціально-наукових галузей знання. Скажімо, з елементарної математики беруться поняття «правило» і «масштаб» (вони вживаються для характеристики найпростіших видів міри). Закони класичної механіки (закон падіння, закони Кеплера) виступають основою виділення «специфікованої міри». А «реальна міра» (найрозвинутіша форма) розкривається під кутом зору найновіших на той час ідей і законів хімічної науки, висунутих у працях І.-В. Ріхтера, К. Бертолле, Й.-Я. Берцеліуса.

В цілому весь матеріал «Науки логіки» Гегеля співвіднесений з історією філософії. Логіка руху кожної категорії тут супроводиться розглядом і оцінкою вчень, в яких та чи інша категорія відіграла домінуючу роль (наприклад, «буття» — в елейців, «становлення» — у

⁵ Ленін В. І. Філософські зошити. — С. 207.

Геракліта та ін.). Це й дозволяє зробити висновок, що дана праця Гегеля, і особливо її перша книга, виступає як діалектична обробка людської думки, історії науки.

З точки зору розкриття сутності діалектико-матеріалістичної процедури обробки історії науки і техніки важливе значення має саме перша книга гегелівської «Науки логіки». Діалектика кількісних і якісних відношень ґрунтується тут на осмисленні зростаючої ролі математики в науці і техніці Нового часу, а також її теоретико-пошукового статусу у філософії Р. Декарта, Б. Спінози, Г. Лейбніца, І. Канта та ін. (Щодо хімії, то її філософська обробка почалась Гегелем на тій стадії її розвитку, коли хіміки звернулись до вивчення кількісних законів; останні сприяли виявленню діалектики хімічних процесів, а також дали змогу конкретизувати вчення про міру.) Характер здійсненої в «Науці логіки» діалектичної обробки можна зрозуміти лише виходячи з її мети. А основна мета Гегеля полягала в розкритті діалектики філософських категорій, насамперед їх внутрішнього саморуку і взаємопереходів. Спершу ці переходи були виявлені ним у процесі вивчення історії науки і філософії, потім відтворені у «чистому» вигляді. Вихідний матеріал аналізу мірою такої «обробки» перетворювався на ілюстрації власне логічних законів руху. Це обернення — характерна риса ідеалістичної методології і світогляду. Однак насправді діалектична обробка не зводиться до пасивної констатації логічних форм і категоріальних структур в наявному матеріалі дослідження, абстрактного їх відтворення як самоодстатніх логічних сутностей, існування яких підтверджує (ілюструє) історія (онтологія тут збігається з логікою). Вона передбачає величезну внутрішню роботу дослідницької думки. Отже, можна певною мірою говорити про «внесення» діалектики в предмет вивчення, яке здійснюється не зовнішньо, а через своєрідний, мислительний його «дорозвиток», піднесення до вищого, теоретичного рівня розгляду, що й становить власне діалектичну обробку предмета, взятого в його історичному і логічному вимірах.

Природно, що історично концепції, ідеї перебувають на неоднакових рівнях зрілості і тому у філософському осмисленні потребують різної глибини обробки. Це стосується передусім філософських учень. Приміром, у «Парменіді» Платона діалектика понять «одне» і «багато» розвинута цілком свідою, тоді як діалектичні моменти атомістики у вченні Демокріта постають в оберненій формі, за якою легко вгадуються механістичні уявлення про будову світу. Тому якщо у Платона можна виявити, так би мовити, «готову» діалектику, то у Демокріта її треба відкрити як внутрішню можливість.

Така ж картина спостерігається і в розвитку спеціально-наукового знання. Наприклад, елементарна математика не має безпосередньо діалектичного характеру. Вона може набути його, якщо її положення вписати в загальній категоріальній зв'язок. Ця операція вперше здійснюється в «Науці логіки». Так, «масштаб» тут виступає як певна форма міри в загальному ланцюгу інших її форм і видів. Аналогічно цьому приводяться до діалектичної єдності й інтенсивні та екстенсивні величини, що в елементарній математиці постають як рядопокладені протилежності. Встановлення загального зв'язку, єдності є в даному разі одним із способів діалектичної обробки понять.

Набагато складнішою виявляється діалектична обробка вищої математики, адже остання діалектична за своєю сутністю. Операція диференціювання, скажімо, базується на тому, що кількість сама переходить у якість. Виходячи з безконечно малих приростів аргумента і функції і дорівнюючи їх потім до нуля, ця операція «виділяє відношення в чистому вигляді»⁶. Мається на увазі відношення між неза-

⁶ Гегель Г. В. Ф. Наука логіки.— М., 1970.— Т. 1.— С. 340.

лежною і залежною змінними у функції. Тому «науковим предметом диференціального числення служить деяке (звичайно виражене через диференціальний коефіцієнт) відношення, визначеність якого можна назвати також законом...»⁷. В основному в своїх текстах Гегель називає це відношення змінних якістю функції. Цей погляд поділяв і К. Маркс⁸.

Треба зазначити, що діалектичну природу математичного аналізу не усвідомлювали ні його творці — Лейбніц і Ньютон, ні їхні послідовники. Той факт, що в процесі диференціювання кількість переходить у якість (їх органічний взаємозв'язок), тривалий час лишався прихованим. (Цього не помітили навіть фундатори теорії границь як основи математичного аналізу — О. Л. Коші, Б. Больцано, К. Вейерштрасс.) Вперше він був відкритий у філософсько-математичних дослідженнях Гегеля і К. Маркса.

Така внутрішня діалектичність законів і принципів математичного аналізу зумовлює й специфіку діалектичної обробки (як способу методологічного і світоглядного осмислення) вищої математики. Специфіка визначається тим, що в цій галузі знання наочніше виявляється зв'язок математичних положень із діяльністю людини, активністю її свідомості в ідеальному відображенні дійсності. Адже диференціальне числення можна розглядати як засіб виявлення якісної специфіки функцій певної структури на основі її кількісних змін. Діалектичний закон переходу кількості в якість за такого підходу постає як певна форма діяльності, закріплена в правилах диференціювання. Тому філософська обробка диференціального числення передбачає, по-перше, усвідомлення форми його діяльнісного існування, по-друге, поєднання діалектичного методу (як відображення всезагальних характеристик діяльності) з діалектикою конкретного змісту за допомогою свідомого використання принципу діяльності, взятого в його заломленні щодо специфіки предмета вищої математики.

Якщо елементарна математика і математичний аналіз дають необхідний матеріал для розуміння особливих форм переходу від кількості до якості, то класична механіка і хімія (а саме в такому порядку розглядається матеріал спеціальних наук у «Науці логіки») використовуються Гегелем у розгляді міри. Специфіка механіки і хімії як наукових дисциплін відповідно позначається на видах і способах їх діалектичної обробки. Особливість законів класичної механіки полягає в тому, що в них якісні характеристики об'єктивного світу (такі як простір і час, сила, швидкість, маса) цілком визначаються кількісними відношеннями. Наприклад, у законі падіння, де шлях дорівнює половині добутку гравітаційної постійної на квадрат часу, рівність різних за якістю просторових і часових характеристик об'єктивного світу досягається тому, що ліва і права сторони формули подаються кількісно. Якісні характеристики як основа кількісної визначеності, тут мають місце завдяки тому, що шлях береться в першій степені, а час — у другій, тобто якісна відмінність простору і часу виражена кількісно. Якби не було цієї якісної відмінності, судження про це відношення виглядало б як тавтологія. Насправді у цій рівності фіксується єдність кількості і якості, тобто міри, а саме рівняння є відношенням мір. Оскільки вираження всіх законів механіки мають аналогічний характер, Гегель і виділяє як особливе — сферу дії механічних закономірностей («механізм»), в якій якісні відмінності визначаються кількісно. Він поставив проблему «виявити зв'язок цієї визначеності міри з якостями речей природи — принаймні в загальному вигляді, бо певне доведення зв'язку якісного і кількісного, що впливає з поняття конкретного предмета, належить до спеціальної науки

⁷ Там же.— С. 353. Прим.

⁸ Див.: Маркс К. Математические рукописи.— М., 1968.— С. 290—292.

про конкретне»⁹. Проте запропоноване Гегелем доведення цього зв'язку набуло спекулятивної форми і внаслідок цього виявилось хибним. Це свідчить про те, що діалектична обробка законів механіки не може здійснюватись засобами лише діалектичної логіки. Як необхідну умову вона передбачає «дорозвиток» спеціально-наукового знання. Заслугою Гегеля, однак, є те, що він сформулював проблему необхідності філософського осмислення цих законів.

Поставивши дану проблему як філософську і з'ясувавши, зокрема, що існують такі формоутворення міри, в яких кількість визначає якість, Гегель намагається пояснити, як здійснюється зв'язок цих визначеностей. З цією метою він звертається до хімії, в якій єдність кількісних і якісних характеристик речей виявляється достатньо наочно. Ця єдність, що стала з кінця XVIII ст. предметом спеціальних досліджень, сприяла встановленню певних кількісних законів, які у Гегеля перетворились на природничо-наукову основу розробки деяких важливих категорій діалектичної логіки. М. Джуа в «Історії хімії» сьомий період у розвитку хімічної науки визначає так: «Хімія в XIX ст. Період кількісних законів. Атомно-молекулярна теорія». Автор називає вісім таких законів, ставлячи на перше місце закон еквівалентів Ріхтера¹⁰. Саме цей закон використав Гегель у викладі найрозвинутішої форми міри — «реальної міри». Значну увагу він приділив також теорії вибіркової спорідненості Бертолле і Берцелюса. Дослідження кількісних закономірностей досягли розвитку в XIX ст., коли ці закономірності набули класичної форми вираження в періодичній системі хімічних елементів Д. І. Менделєєва. Зазначимо також, що, на відміну від інших спеціальних наук, хімія є переважно «наукою про міри», і не тільки для філософів (як математичний аналіз і класична механіка), але й для самих хіміків.

У розгляді внеску Гегеля в діалектичну обробку хімії, як і інших наук, важливе значення має ленінська оцінка його спадщини: «Діалектика Гегеля є... узагальнення історії думки. Надзвичайно вдячним здається завдання простежити це конкретніше, докладніше, на історії окремих наук. У логіці історія думки повинна, загалом і в цілому, збігатися з законами мислення»¹¹. Отже, на думку В. І. Леніна, Гегель узагальнює й історію філософії й історію окремих наук. Однак у Гегеля відсутній конкретний аналіз історії спеціальних наук. Через онтологізацію логічного відкритий ним принцип єдності історичного і логічного осмислюється в дусі об'єктивного ідеалізму.

З ідеалізмом Гегеля пов'язаний й інший істотний недолік його методології: з узагальнення історії думки він випускає історію розвитку техніки. Проте аналіз таких конкретних наук, як механіка і хімія, що посідають у гегелівському осмисленні історії людської думки значне місце, дає прямі виходи в техніку. В. І. Ленін виділяв два її види: «ТЕХНІКА МЕХАНІЧНА І ХІМІЧНА тому і служить цілям людини, що її характер (суть) полягає у визначенні її зовнішніми умовами (законами природи)»¹². Відповідно до цього у формах об'єктивного природного процесу перше місце посідають «механічні і хімічні»¹³ форми його технічного і технологічного освоєння, а потім цілепокладаюча діяльність людини (як визначальна форма відношення людини до світу).

Виходячи з розуміння «обробки» як реального процесу узагальнення і його ідеального відображення в поняттях, можна побудувати певну ієрархію форм реальної і ідеальної діалектики узагальнення

⁹ Див.: Гегель Г. В. Ф. Наука логіки.— Т. 1.— С. 422—423.

¹⁰ Див.: Джуа М. Історія хімії.— М., 1975.— С. 163. Порівн.: Гегель Г. В. Ф. Наука логіки.— Т. 1.— С. 452.

¹¹ Ленін В. І. Філософські зошити.— С. 281.

¹² Там же.— С. 158.

¹³ Там же.

матеріальних і духовних утворень: природа — техніка — наука — філософія. В цій ієрархії кожна з наступних форм є обробкою попередньої. За такого підходу техніку можна розглядати як матеріальну сферу, що виникає внаслідок обробки природи, науку — як обробку в поняттях досягнень техніки і практики в цілому; філософію — як діалектичну обробку історії науки і техніки, людської думки загалом.

Дана ієрархія дозволяє осмислювати діалектичну обробку історії техніки принаймні в двох аспектах. По-перше, аналізувати прямий вплив техніки на становлення і розвиток категорій. Так, розглядаючи цей вплив на категорії якості і кількості, можна побачити, що класична механіка, розвиваючись на основі технічних досягнень буржуазного способу виробництва, зумовила трансформацію якісної картини світу в переважно кількісну, а філософський синтез останньої сприяв виробленню механістичних світогляду і методології пізнання, які панували в XVII—XVIII ст. По-друге, можна вивчати непрямий, опосередкований вплив технічних ідей і розробок. Він може позначатися на найвіддаленіших від технічної діяльності сферах суспільного життя. Проілюструємо цю тезу тлумаченням поняття «ідея» у Платона. Аналізуючи діалог «Післязаконня», О. Ф. Лосев висновою, що цей «останній твір платонізму періоду грецької класики... має своєю головною темою вчення про граничну мудрість як мудрість лише числову»¹⁴. В діалозі подано вчення про числа. До поняття «число» Платон вдавався і раніше. Але тут йому присвячено весь діалог: число осмислюється в систематичній формі, як теорія, і тлумачиться універсально¹⁵. О. Ф. Лосев ставить питання про внутрішню значимість такої смислової модифікації платонівського вчення про ідеї. Серед причин того, що в «зрілий» період творчості Платона ідеї набули статусу чисел, він виділяє дві — іманентно-філософську і соціально-історичну. Перша полягала в тому, що з вичерпанням змістового тлумачення ідеї виникла необхідність переходу до її структурного вивчення, оскільки структура ідеї, хоча й невід'ємна від її змісту, все ж відрізняється від нього¹⁶. Цей хід думки О. Ф. Лосев порівнює з відповідним розвитком категорій в «Науці логіки» Гегеля.

Паралель між еволюцією платонівського вчення про ідеї і рухом категорій у гегелівській логіці видається глибокою і цікавою. В останній велика роль належить саме переходам від однієї категорії до іншої і розглядові першої «з позицій» другої, «вищої». Щось аналогічне маємо і в античній філософії — наприклад, коли аналізуємо перехід від якісної натурфілософії першого її періоду (від Фалеса до Анаксагора) до піфагорійського вчення про число, яке і собі було «зняте» вченням елеатів про буття.

Соціально-історичну основу переходу від якості до кількості О. Ф. Лосев вбачає в позаособовому розумінні людини в античному суспільстві. «Адже число, позбавлене будь-якої якості або байдуже до неї, саме й є той першоприцип, що позбавлений і всякого особистісного, і всякого «душевного» змісту»¹⁷. Цей зв'язок «першоприципу» і тлумачення кількісно-якісних відношень настільки опосередкований, що його так само важко доводити, як і заперечувати. На наш погляд, набагато очевиднішим є зв'язок «теорії чисел» Платона з його проектом державного устрою, викладеним у «Законах». Та найдрібніша регламентація суспільного життя, яка наводиться в діалозі, набуває чітких кількісних визначень: «перший закон» — закон про дітнородження — вимагає одружуватись між 30 і 35 роками; вказу-

¹⁴ Див.: Лосев А. Ф. Критические замечания к диалогу («Послезаконие») // Платон. Соч. : В 3-х т. — М., 1972. — Т. 3. — Ч. 2. — С. 638.

¹⁵ Там же. — С. 635—636.

¹⁶ Там же. — С. 636—637.

¹⁷ Там же. — С. 638.

ються два типи покарання для атеїстів, три роди тюрем; закон встановлює «найправильнішу» кількість громадян в ідеальній державі — 5040; склад «нічної ради» (охоронного органу держави) визначається в десять осіб; навіть заняття «музичним мистецтвом» спирається на знання кількісних закономірностей гармонії, ритму та ін. Уже в загальному вступі до «Законів» Платон (на що вказує і О. Ф. Лосев) визначає число як принцип законодавства¹⁸. Текст цього твору показує, що даний принцип додержується неухильно. Пропонується поділити всіх громадян на 12 частин і на стільки ж частин поділити їхнє майно, місто та ін. «При цьому не треба боятися дорікання в удаваній дріб'язковості, коли встановлюватиметься навіть кількість посуду щоденного вжитку»¹⁹. Загальний висновок такий: «Додержуючись загального правила, треба вважати числовий розподіл і різноманітність числових відношень корисними для всього, байдуже, чи стосується це абстрактних чисел чи тих, що позначають довжину, глибину, звуки, рух... Бо для господарства, для держави, в кінцевому підсумку, для всіх мистецтв, ніщо так не важливо і ніяка наука не має такої виховної сили, як заняття числами»²⁰.

Отже, в даному творі Платона міститься думка, що «число», «міра» необхідні не тільки для технічної обробки природи, але й для організації суспільного життя. Ця думка зустрічається не тільки у Платона, але і в утопіях Т. Кампанелли, Т. Мора, інших мислителів, в яких за основу регламентації і деталізації суспільної діяльності править введення кількісних визначеностей. Вона тут лише підтверджує загальне правило, а не становить виняток з нього. Тому, на наш погляд, перехід від «теорії ідей» до «теорії чисел» є наслідком руху його думки від абстрактно-філософських проблем до таких конкретних питань, розв'язання яких можливе лише на основі оперування числами. Теза про позаособове розуміння людини нічого не доводить, оскільки, якщо таке розуміння й існувало, то виникло воно аж ніяк не в період створення пізніх діалогів Платона, а характерне для всієї античності. Аналіз платонівських діалогів показує, що, розкриваючи роль техніки в становленні і розвитку філософських категорій, необхідно брати її в контексті всієї суспільно-історичної практики, включаючи суспільні відносини. Певна річ, абсолютної грані між практикою і суспільними відносинами не існує, що, власне, і підтверджує аналіз «Післязаконня», в якому проектування держави (всієї сукупності суспільних відносин) відбувається з використанням технології, аналогічної технічному освоєнню природи. Однак у плані виявлення і соціально-філософського осмислення вони виступають як два різні джерела (відносно самостійні основи) формування категорії.

Наочніше соціальні витoki змістового визначення й оформлення загальних абстрактних утворень можна проаналізувати на прикладі аристотелівського тлумачення категорії «міра». В працях Арістотеля з етики і політики велика кількість понять визначається як «середина» між протилежностями. Так, одна з основних добродесностей — мужність — це середина між крайностями боягузтва і безглуздої сміливості²¹, інша — поміркованість, або розважливість («софросіне»), сама містить у собі поняття міри і є серединою між розпущеністю і нечутливістю²². Загальний етичний принцип, обстоюваний Арістотелем, полягає в тому, що моральна добродесність має за основу оволодіння серединою як у пристрастях, так і у вчинках²³. Внаслі-

¹⁸ Див.: Лосев А. Ф. Композиция диалога («Законы») // Там же.— С. 587.

¹⁹ Там же.— С. 222.

²⁰ Там же.

²¹ Див.: Аристотель. Никомахова етика // Соч. : В 4-х т.— М., 1983.— Т. 4.— С. 91.

²² Там же.— С. 118—119.

²³ Там же.— С. 92.

док цього Арістотель виступає проти того тлумачення єдності, яке міститься в трактатах Платона про державу — «все одно якби хто симфонію замінив унісоном або ритм одним тактом»²⁴. Ф. Х. Кессіді справедливо зазначає, що Арістотель надає етичним протилежностям «підкреслено якісну характеристику»²⁵. Однак аналогічне розуміння етичних і політичних положень спостерігаємо і в Платона. В його «Законах», зокрема, стверджується: істина лежить посередині. Цьому відповідає і положення «Нічого понад міру», яке було таким же принципом античної моралі і політики, як і імператив «Пізнай самого себе». Виходячи з цього, можна зробити висновок, що в даних випадках категорія міри має своїм витоком соціально-політичні реалії.

Категорія міри посідає значне місце і в «Метафізиці» Арістотеля. Наводячи різні приклади вживання цього поняття, Арістотель узагальнює: «У всіх цих випадках мірою і началом служить дещо єдине і неподільне, адже й у вимірюванні ліній ми як неподільною користуємось лінією розміром в одну стопу: всюди як міру шукають дещо єдине і неподільне, а таким є просте або за якістю, або за кількістю»²⁶. Прикладом якісної міри може бути пізнання, де речі — міра об'єктивності знання, його критерій (а не навпаки, як у положенні Протагора «Людина є міра всіх речей»²⁷). Кількісна міра — це, наприклад, звук у чверть тону, певна вага, довжина та ін.²⁸

Збіг цих двох видів міри Арістотель вбачає в єдиному, яке «є міра всіх речей»²⁹. Разом з тим у Стагірита подибуємо два поняття міри: одне — морально-політичне, інше — «метафізичне» (філософське). В основі першого лежать політичні і моральні відносини античного суспільства, другого — предметно-практична (технічна) діяльність. Можливо, цим пояснюється, що в цілому ці два основні поняття міри в давньогрецькій філософії усвідомлено так і не пов'язуються між собою. Відсутнє розуміння головного: будь-яка міра становить єдність кількості і якості. Щоб досягти такої єдності, необхідний, як зазначає Гегель, «розвиток міри, а він містить у собі відмінність цих моментів, але також і їх співвідношення, так що тотожність, яка вони суть у собі, стає їх співвідношенням одного з одним, тобто стає покладеним»³⁰.

Отже, в текстах Арістотеля ми маємо становлення міри як особливій логічній категорії, яке в античності не набуло свого завершення. Дана категорія відсутня і в ученнях філософів Нового часу і вперше з'являється в уже сформованому вигляді лише в логіці Гегеля. На наш погляд, саме розвиток механічної і хімічної техніки, їх узагальнення у відповідних природничих науках, а потім вторинне, філософське узагальнення — діалектична обробка — і виступає тією основою, на якій завершилось становлення міри як філософської категорії, а тим самим і одного з основних законів діалектики.

Підсумовуючи вищесказане, відзначимо, що діалектична обробка історії науки і техніки виконує найважливішу функцію в процесі становлення і розвитку філософських категорій і законів. Цей процес йде по щаблях, головними з яких є три: техніка як обробка природи, наука — обробка і узагальнення техніки, філософія — узагальнення науки і техніки, останнє при цьому береться в зв'язку з усією сукупністю суспільних відносин. Види і форми обробки мають різний характер залежно від її методології, змістового «навантаження» даних щаблів, ступеня зрілості матеріалу, що узагальнюється. Здійснюється

²⁴ Арістотель. Політика // Там же.— С. 412.

²⁵ Див.: Кессіди Ф. Х. Етичні сочинення Арістотеля // Там же.— Т. 1.—

С. 254.

²⁶ Арістотель. Метафізика // Там же.— С. 254.

²⁷ Там же.— С. 255.

²⁸ Там же.— С. 351.

²⁹ Там же.— С. 254.

³⁰ Див.: Гегель Г. В. Ф. Наука логіки.— Т. 1.— С. 422.

обробка на основі ряду операцій: приведення в єдність спеціально-наукових і філософських понять, занурення останніх в загальніші категоріальні структури, усвідомлення самого змісту, який підлягає узагальненню та ін. Ці види і форми обробки — специфічні способи «дорозвитку» матеріалу до такого рівня, на якому історія технічної, спеціально-наукової і філософської думки збігається з законами діалектичного мислення.

* * *

Диалектическая обработка истории науки и техники выполняет важнейшую функцию в процессе становления и развития философских категорий и законов. Этот процесс осуществляется по ступеням, главными из которых являются три: техника как обработка природы; наука — обработка и обобщение техники; философия — обобщение науки и техники. Последняя при этом берется в связи со всей совокупностью общественных отношений. Виды и формы обработки имеют разный характер в зависимости от ее методологии, от содержания данных ступеней, степени зрелости обобщаемого материала. К ним относится ряд операций: приведение в единство специально-научных и философских понятий, погружение последних в более общие категориальные структуры, осознание диалектики самого обобщаемого содержания и др. Данные виды и формы обработки — специфические способы «доразвития» до такого уровня, на котором история технической, специально-научной и философской мысли совпадает с законами диалектического мышления. Эти закономерности в статье исследованы на примере истории формирования закона перехода количества в качество и обратно.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Актуальність і наукова цінність рецензованої книги* впливає насамперед з двох розв'язуваних у ній завдань. По-перше, вона значною мірою заповнює прогалину, яка існувала до цього часу в історії філософської думки на Україні. По-друге, дослідження А. М. Почапського є вагомим внеском у критику спотвореної історії вітчизняної філософської і соціологічної думки буржуазними авторами, передусім українськими буржуазними націоналістами.

У книзі на основі результатів, уже досягнутих радянськими дослідниками історії вітчизняного просвітництва, вивчення й узагальнення нового фактичного матеріалу змальовано картину розвитку філософсько-соціологічних ідей на Україні в першій половині ХІХ ст., розкрито їх роль в утвердженні матеріалізму й діалектики, в критичній феодально-кріпосницьких відносин.

Щодо процесу поширення просвітницьких ідей на Україні А. М. Почапський слушно підкреслює, що тут їх розвиток був пов'язаний переважно з діяльністю

вищих навчальних закладів. Основна увага автора зосереджена на аналізі того внеску, який зробили в розвиток прогресивної думки природодослідники та суспільствознавці. Цей аналіз спростовує ще наявну в нашій літературі думку, нібито так звана академічна філософія була в даний період повністю релігійною й ідеалістичною і становила собою еkleктичне поєднання реакційних філософських учень. Автор показує, що філософська думка у вищих навчальних закладах не була єдиною, а в середовищі вчених і філософів точилася гостра боротьба між матеріалізмом й ідеалізмом. Передові мислителі України зробили вагомий внесок у критику ідеалізму, в розробку багатьох положень матеріалізму і діалектики, доводить А. М. Почапський. Він звертається до аналізу

(Закінчення на стор. 66)

* Почапський А. М. Развитие философской мысли на Украине. (Первая половина XIX века). — Киев: Вища шк., 1984. — 127 с.

З історії вітчизняної філософії

І. В. ПАСЛАВСЬКИЙ

РОЗВИТОК ЛОГІЧНИХ ІДЕЙ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XV ст.

Розвиток логіки у вітчизняній духовній культурі має свою майже тисячолітню традицію. Вже в ранній період історії Київської Русі (XI ст.) деякі важливі питання логіки стали відомі освіченим русичам завдяки старослов'янським перекладам окремих логічних творів греко-візантійських вчених-богословів. Так, у знаменитому «Изборнике» київського князя Святослава, датованому 1073 роком, було вміщено філософські твори Максима Сповідника (VII ст.) та Теодора Райтського (VII ст.), які являли собою переклад, а почасти й коментування «Органону» Арістотеля й «Основ» Порфирія.

Основний зміст уміщених в «Изборнике» 1073 р. філософських матеріалів — виклад логічного вчення Арістотеля про поняття та філософські категорії. Тут широко подані та роз'яснені основні універсальні мислення — сутність, субстанція, акциденція, відмінність, особливе, одиничне тощо.

Наявність в «Изборнике» 1073 р. старослов'янського перекладу та коментування «Органону» Арістотеля й «Основ» Порфирія недовзначно засвідчує, що вже в ранній період на Київській Русі поширювалась та інтерпретувалась у мовно-текстуальному плані філософсько-логічна спадщина Арістотеля. Для духовного розвитку східних слов'ян це мало надзвичайно велике значення, бо, як відомо, розробка, систематизація і коментування спадщини великого Стагірита було одним із визначальних явищ у філософській культурі середньовічної Європи. Крім названих логічних ідей, «Изборник» Святослава містив чимало інших філософських (головним чином етичних та естетичних) положень, які подавались в основному за популярним в епоху раннього середньовіччя трактатом Анастасія Синаїта «Питання і відповіді».

Київський «Изборник» 1073 р. був досить поширеним у східнослов'янському світі, а також серед південних слов'ян. Його перечитували й переписували протягом століть: від часу появи в XI ст. — аж до XVII ст. На сьогодні відомо 24 списки цієї цінної пам'ятки давньоруської культури¹.

Помітну роль у поширенні та розвитку логічних знань у вітчизняній духовній культурі епохи середньовіччя відіграла відома «Діалектика» Іоана Дамаскіна. Її повний церковнослов'янський переклад був здійснений, як вважають вчені, наприкінці XIII — в першій половині XIV ст. десь у південнослов'янському світі. Наприкінці XIV — в першій половині XV ст., під час так званого другого південнослов'янського впливу, переклад «Діалектики» Дамаскіна потрапляє на слов'янський Схід. Збереглася велика кількість східнослов'янських списків цього твору, датованих XV — XVI ст.

Важливо зазначити, що за змістом «Діалектика» Дамаскіна майже адекватна матеріалам з логіки, що входили в «Изборник» князя Святослава 1073 р. З огляду на це деякі вчені висловлювали думку, що укладач київського «Изборника» використав безпосередньо текст Дамаскіна². Інші, зокрема Б. Пейчев, вважають, що схожість

¹ Воробьев В. В., Симонов Р. А., Стяжкин Н. И. Новое в филологической литературе о логике в средневековой России // Филос. науки. — 1984. — № 1. — С. 148.

² Горский А. В., Невоструев К. И. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. — М., 1859. — Отд. 2. — Ч. 2. — С. 385—386.

тексту «Діалектики» й логічних статей «Изборника» 1073 р. зумовлена тим, що Дамаскін, як і пізніше автор «Изборника», включив у свою працю філософський трактат Теодора із Раїта³. Радянський же дослідник М. К. Гаврюшин, навпаки, обстоює оригінальність логічного твору Дамаскіна⁴. Та хоч би як там було, безспірним фактом лишається те, що на території нинішньої України починаючи з XI ст. і аж до середини XV ст. основним джерелом відомостей з логіки були філософські праці Аристотеля в їх греко-візантійській інтерпретації Максимом Сповідником, Теодором Раїтським, Іоанном Дамаскіним.

У середині XV ст. відчутно зростає інтерес до логічних проблем з боку діячів вітчизняної духовної культури. З 60—70 рр. цього століття в межах тих територій нинішніх України та Білорусії, що входили тоді до Великого князівства Литовського, поширюються переклади та компіляції різних логічних трактатів, які, однак, не мали нічого спільного з традиційною греко-візантійською літературою аналогічного типу. Маються на увазі трактати з логіки єврейського вченого XII ст. Мойсея Маймоніда та середньовічного арабського філософа аль-Газалі (так звана «Логіка Авіаасафа»).

Щодо конкретного місця появи цих перекладних творів у вітчизняній науці існує загалом досить обгрунтований погляд, що ним було місто Київ. Такі авторитетні вітчизняні вчені, як академіки О. І. Соболевський, В. М. Перетц, А. Ю. Кримський, О. О. Шахматов, а також радянські дослідники Т. Райнов, Н. А. Казакова, Я. С. Лур'є та ін., виходячи із окремих свідчень різних літописних даних, результатів мовно-текстуального аналізу, дійшли висновку, що в другій половині XV ст. в Києві існував осередок освічених людей, який займався перекладами та поширенням філософської, а також природничо-наукової літератури⁵.

Окрім перекладів згаданих логічних трактатів, з-під пера київських книжників-вільнодумців вийшли також переклади кількох астрономічних книг, твору енциклопедичного характеру під назвою «Аристотелевы врата». Серед астрономічної літератури, що тоді з'явилася, виділяються «Шестокрыл» і «Космография». Цінність названих астрономічних творів полягала у тому, що в них у систематичному порядку викладалося аристотелівсько-птолемейське вчення про кулястість Землі, на рівні тогочасної європейської астрономічної науки давалося пояснення причин сонячного та місячного затемнень.

Появу та поширення в другій половині XV ст. праць типу «Космографии» та «Шестокрыла» можна по праву вважати новим стимулом до розвитку вітчизняної астрономічної науки. Ці книги несли в освічені верстви населення аристотелівсько-птолемейське вчення про Всесвіт, руйнуючи тим самим примітивні візантійсько-християнські уявлення про світобудову.

З Києва ця література поширювалася по всіх територіях України та Білорусії, у тім числі тих, що входили тоді до складу Великого князівства Литовського. Її читали й переписували: в деяких списках, що дійшли до нас, зустрічаються білорусизми. Серед пам'яток природ-

³ Пейчев Б. Філософський трактат в Симеоновом сборнике. — Киев, 1983. — С. 43—44.

⁴ Гаврюшин Н. К. «Изборник Святослава» 1073 г. и «Диалектика» Иоанна Дамаскина // Сов. славяноведение. — 1983. — № 4. — С. 94—96.

⁵ Соболевский Я. И. Переводная литература Московской Руси XIV—XVIII веков // Сб. отд. рус. яз. и словесности АН.—СПб., 1903.—Т. 74.—№ 1.—С. 397—398; Перетц В. Н. Новые труды о «жидовствующих» XV в. и их литературе: (Критико-библиогр. обзор).— Киев, 1908.—С. 9, 16; Кримский А. А. Аристотелевы врата // Новый энцикл. словарь Брокгауза—Ефрона.—СПб. (б. г.).—Т. 3.—Столб. 498; Шахматов А. А. Письма к И. Стешенко // Украина.—1924.—№ 1.—С. 175—176; Райнов Т. Наука в России XI—XVII веков.—М.; Л., 1940.—С. 132; Казакова Н. А., Лур'є Я. С. Антифеодалные еретические движения на Руси XIV—начала XVI века.—М.; Л., 1955.—С. 144; Философская мысль в Киеве: (Ист.-филос. очерк).— Киев, 1982. — С. 93—95.

ничо-наукової літератури, опрацьованої того часу в Києві, було чимало перекладів з арабської і старовірейської мов. Останній факт якоюсь мірою спричинив те, що коли наприкінці XV ст. більша частина згаданої літератури потрапила в Новгород і знайшла там зацікавлених читачів у середовищі еретиків-вільнодумців, останніх стали називати «жидовствуючими», а саму літературу — літературою «жидовствуючих»*. Для нас цей факт важливий тим, що він яскраво засвідчує тісні культурні зв'язки трьох братніх народів в період, коли вони переживали різні політичні та історичні долі.

Існування в Києві наукового осередку, діячі якого займались перекладами та поширенням літератури світського, науково-раціоналістичного змісту, не було випадковим явищем. Як відомо, в результаті тривалої боротьби за незалежність, боротьби, центром якої в 30-ті роки XV ст. виступав саме Київ, було відновлено удільне Київське князівство (1440 р.). Політичне відродження князівства сприятливо вплинуло на економічний та культурний розвиток столяного міста. Протягом другої половини XV ст. — першої половини XVI ст. Київ поступово перетворювався у великий ремісничо-торговий центр⁶. Прискореними темпами стала розвиватися і культура Києва, щоправда, ще значною мірою зв'язана з монастирями. За правління князів Олельковичів (Олелька Володимировича та його синів Семена й Михайла) було розпочато відбудову пишних споруд Києва. Був, зокрема, піднятий з руїн і заново розписаний знаменитий Успенський собор. Із стін Печерського монастиря виходять видатні пам'ятки українського книжкового мистецтва — «Лѣствица» (1455 р.), «Златоструй» (1474 р.) та ін. У 1460—1462 рр. було здійснено дві ґрунтовні редакції (так звані касіянівські) відомого Києво-Печерського Патерика, який мав величезний вплив на дальший розвиток усієї тодішньої східнослов'янської історичної белетристики.

Водночас у розвитку духовної культури Києва другої половини XV ст. дедалі помітнішу роль починають відігравати міські ремісничо-купецькі прошарки, які на цей час помітно зміцнили свої економічні позиції⁷. Саме ці верстви міського населення, як відомо, були найбільш зацікавлені в поширенні реалістичних, практично застосовних знань про реальний світ і людину. З їх соціально-економічною активністю, на наш погляд, і слід пов'язувати виникнення й діяльність київського науково-освітнього осередку, про який йшлося вище.

Що ж становлять собою зазначені трактати з логіки? На одностайну думку вчених, вони є компіляцією логічних творів Мойсея Маймоніда (?—1205) і аль-Газалі (1059—1111). Ім'я першого автора згадується з XVI—XVII ст. в ряді рукописних списків цих творів, які дійшли до нас під різними назвами: «Речь Мойсея Египтянина», «Словесница Мойсея Египтянина», «Книга, глаголемая логика» тощо. Мойсей Египтянин — це Мойсей Маймонід, визначний єврейський вчений XII ст., який тривалий час проживав у Єгипті. В основу київських перекладних компіляцій було покладено його трактат, відомий під назвою «Termini logici» або «Voces logici»⁸.

* «Жидовствующие» («иудействующие») — релігійно-реформаційний рух в Росії другої половини XV — початку XVI ст. В центрі ідейно-політичної платформи руху перебували питання суспільного устрою. Основні ідеї «жидовствующих» полягали в антитриїтаризмі, іконоборстві, запереченні інституту чернецтва, недодержанні постів, критиці вчення про воскресіння мертвих. Для обґрунтування своїх поглядів ідейні патхненники ересі звертались до філософії, астрономії, математики. На початку XVI ст. офіційне руське православ'я жорстоко розправилося з учасниками руху. Див.: *Клибанов А.* «Жидовствующие» // Филос. енцикл. — 1962. — Т. 2. — С. 129—130.

⁶ История Киева. — Киев, 1982. — Т. 1. — С. 210—217.

⁷ Там же. — С. 211.

⁸ *Соболевский А. И.* Цит. праця. — С. 403—404; *Бедрицкий Л.* Заметки к литературе о жидовствующих // Рус. филол. Вест. — 1911. — Т. 66. — № 3—4. — С. 373—388; *Бедрицкий Л.* Литературная деятельность жидовствующих // Журн. Мин. нар. проsv. — 1912. — № 3 (март). — С. 113—118.

У деяких інших списках логічних статей, які за змістом, способом викладу та мовно-стилістичними особливостями майже аналогічні зазначеним компіляціям з творів Маймоніда, авторство приписано когось «Авіасафу». Особливу увагу привертає один із таких списків, що протягом тривалого часу зберігався в бібліотеці Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря в рукописному збірнику під назвою «Книга, зовома Приточник», яку 1483 р. скопіював якийсь «Васько писар пана Миколая Радивиловича». На цей рукопис вперше звернув увагу М. І. Петров⁹. У 1909 р. текст трактату опублікував С. Л. Неверов¹⁰. З того часу київський список відомий у науці під умовною назвою «Логіка Авіасафа».

Що означає ім'я «Авіасаф» — науці досі не відомо. Проте достеменно відомо, що логічний текст, який київський компілятор приписав «Авіасафу», тісно пов'язаний з логічними працями середньовічного арабського філософа Абу-Хамід Мохамеда аль-Газалі. Це переконливо довів П. К. Коковцов. Він показав, що в основу «Логіки Авіасафа» покладено працю аль-Газалі «Прагнення філософів», яка була підготовчим етапом до іншої відомої книги аль-Газалі «Спростування філософів»¹¹. Цікаво, що на останню книгу аль-Газалі (цього не помітили дослідники) виразно натякає і сам автор київського списку «Логіки Авіасафа», зазначаючи на початку тексту, що він збирається вести мову «о открытии тяжбы на философы и ломания разумов их»¹². В іншому місці тексту говориться про якусь «книгу повальную», що також може вказувати на зв'язок «Логіки Авіасафа» з трактатом аль-Газалі «Спростування філософів».

Логічні трактати Мойсея Маймоніда та аль-Газалі давно вже ретельно досліджуються вченими, які в основному розглядали їх у контексті згаданого вище еретичного руху в Росії. При цьому дослідники виходили з припущення, що саме ці трактати могли бути в розпорядженні новгородсько-московських ерегіків. Головним аргументом на користь такого припущення служило твердження новгородського єпископа Геннадія — сучасника і основного опонента «жидовствующих» — про те, що згадані еретики поширювали між собою якісь «книги логические».

Першим, хто піддав логічні трактати Маймоніда і «Авіасафа» мовно-текстуальному аналізу, був академік О. І. Соболевський. В результаті дослідження він зробив висновок, що мова цих творів — «западно-русская» (тобто українська) з частими полонізмами й церковно-слов'янізмами. Йому ж належить заслуга в розшифруванні ряду логічних термінів, поданих тут староукраїнською писемною мовою¹³.

С. Л. Неверов у дослідженні, яким він супроводив видання тексту «Логіки Авіасафа», також визнав, що пам'ятка створена «в пору существования ереси в Южной России», тобто на території нинішньої України. Водночас він дав відповідне його часові тлумачення кількох наявних у пам'ятці логічних понять¹⁴.

Оскільки вказані логічні першоджерела були перекладені з старовірської мови, вони привернули увагу вчених-гебраїстів. Так, Л. Бедржицький у вищезгаданих публікаціях у досить широкому обсязі виклав логіко-філософську суть праць Мойсея Маймоніда й аль-Газалі, тим самим успішно продовживши справу дальшого розшифруван-

⁹ Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве.— М., 1896.— Вып. 2.— № 493 (1665).— Л. 255, 269—288, 221.

¹⁰ Неверов С. Л. Логика нудействующих // Уп-т изв. (Киев).—1909.—№ 8 (август).— С. 41—62.

¹¹ Коковцов П. К. К вопросу о «Логике Авиасафа» // ЖМНП.— 1912.— № 5.— С. 120.

¹² Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве.— С. 221.

¹³ Соболевский А. И. Переводная литература Московской Руси.— С. 401—409.

¹⁴ Неверов С. Л. Логика нудействующих.— С. 2, 10—12.

ня низки логічних термінів у їх староукраїнському звучанні. Він також простежив джерела виникнення перекладів цих логічних творів, вказавши, що «в XV веке в Западной Руси был кружок людей с научными интересами, занимавшийся переводами с древнееврейского языка»¹⁵. Нарешті, П. К. Коковцов, як уже відзначалося, опублікував у 1912 р. дослідження, в якому дав відповідь на питання, хто був справжнім автором логічного тексту, покладеного в основу київського списку «Логіки Авіасафа»¹⁶.

Дальше вивчення логічного трактату Мойсея Маймоніда і «Логіки Авіасафа» було продовжене в радянській історико-філософській науці. Воно пов'язане насамперед з іменами П. С. Попова, М. І. Стяжкіна та Р. О. Симонова. Слід, однак, зазначити, що київську логічну літературу ці вчені також розглядають лише в контексті новгородсько-москвовської ереси, вважаючи, що саме на цю літературу й натякав єпископ Геннадій. Водночас безперечною заслугою згаданих дослідників є те, що вони поглибили аналіз змісту розглядуваних пам'яток, зокрема успішно розв'язали чимало складних термінологічних питань¹⁷.

У контексті історії філософської думки на Україні зазначені пам'ятки, наскільки нам відомо, ще не вивчались. Щоправда, в колективній монографії, присвяченій дослідженню історико-філософського процесу в Києві, вже згадувалось про ці пам'ятки, але дуже коротко і в загальних рисах¹⁸.

У пропонованому нами огляді староукраїнських писемних джерел з логіки ми спробуємо глибше висвітлити їх філософський зміст, розширити аналіз староукраїнської логічної термінології, її зв'язку з особливостями української писемної мови XV ст., щоб по можливості показати, в чому полягав конкретніший внесок укладачів і перекладачів цих джерел у розвиток логіки. В основу свого дослідження ми кладемо текст київського списку «Логіки Авіасафа», оскільки він є найдавнішим за походженням (XV ст.) і, отже, історично найближчим до оригіналу. Всі інші відомі списки, як уже відзначалося, належать XVI—XVII ст.

«Логіка Авіасафа» складається з передмови й п'яти розділів. У передмові автор дає коротку класифікацію наук, які, на його думку, діляться «на четверо»: 1) Логіка. 2) Пропедевтичні науки (математика, геометрія). 3) Природничі науки. 4) Метафізика або богослов'я (269, 41)¹⁹.

Говорячи про логіку, «Авіасаф» дає їй високу оцінку, бачить її користь в тому, що вона допомагає пізнати істину. Оскільки через логіку лежить шлях до істини, вона «якобы вага и мѣра» мудрості (271, 43). Останні слова «Авіасафа» виразно вказують на арабське походження першоджерел, бо, як відомо, порівняння логіки з вагами було характерною рисою арабської філософії. Згідно з цією концепцією, логіка є начеб терезами, з допомогою яких зважується обгрунтованість думок²⁰.

Оскільки, на думку автора «Логіки Авіасафа», складне неможливо пізнати без дослідження його частин, — «Невозможно убо познати

¹⁵ Бедрицкий Л. Заметки к литературе о жидовствующих.— С. 372—388; Бедрицкий Л. Литературная деятельность жидовствующих.— С. 113—118.

¹⁶ Коковцов П. К. К вопросу о «Логике Ависафа».— С. 114—133.

¹⁷ Симонов Р. А., Стяжкин Н. И. Историко-логический обзор древнерусских текстов «Книга, глаголемая логика» и «Логика Ависафа» // Филос. науки.— 1977.— № 5.— С. 132—143; Попов П. С., Симонов Р. А., Стяжкин Н. И. Логические знания на Руси в конце XV в. // Естественнонаучные представления Древней Руси.— М., 1978.— С. 98—112.

¹⁸ Философская мысль в Киеве.— С. 95.

¹⁹ Локалізацію цитат по сторінках даємо в тексті в дужках, перша цифра означає аркуш рукопису, друга — сторінку вищезгаданого видання С. Л. Неверова (Неверов С. Л. Логика иудействующих // Ун-т. изв. (Київ).— 1909.— № 8).

²⁰ Маковельский А. О. История логики.— М., 1967.— С. 245.

зам'ясного, не познав особного»; «Но воистину хотящим вѣдати о зам'ясном, абы прежде вѣдал о особном» (271 зв.—272, 43),— то чатку має йтися про поняття й терміни, потім про предикабілії, опісля слідовності і йде виклад цих логічних питань у п'яти розділах («крузьх»), кожний з яких поділяється на частини («часть») або під-розділи («разнь»).

У першому розділі розглядаються словесні поняття, або терміни («указ словный»). Висловлюються твердження, що поняття означають речі трьома способами: по-перше, шляхом найменування («путем прилѣпенія»), коли, наприклад, словом «будівля» вказується на конкретний будинок (272, 44); по-друге, шляхом узагальнення, універсальності («путем посполитым, всячественным»). Це тоді, коли словом «будівля» називаємо «мур» (272, 44); по-третє, словесне поняття може означати річ, яка могла бути виражена вужчим за значенням словом. Наприклад, поняттям «субстанція» можна визначити «мур» (272 зв., 44). «Авіасаф» говорить також про поняття (терміни) прості й складні («слова особній и зам'ясніе»). Простий термін не можна ділити. Наприклад, слово «скотина» неможливо розділити на дві або більше частин (273 зв., 44).

Разом з тим «Авіасаф» розрізняє терміни одиничні й загальні («Слово розинься в часть и посполство»). Одиничний термін не включає в себе множинності, коли, скажімо, мовиться: «ось цей кінь», «ось ця людина», «ось цей сад» (ось цей — лат. haec). Загальний же термін не буває без множинності. Навіть якби на світі не було жодного іншого коня чи людини, то все ж терміни «кінь» і «людина» охоплювали б у собі множинність, правда, потенціально, а не актуально («в силѣ, а не в дѣлѣ». — 273, 44). Отже, під одиничним терміном, твердить далі «Авіасаф», слід розуміти поняття: «ось цей кінь». Щоправда, зауважує він, коли говоримо «сонце», то цей термін є загальним, тобто таким, неначе маємо на увазі більше сонць. Тут, пояснює «Авіасаф», досить одного слова, бо неістотно, говоримо ми просто «сонце», чи «ось це сонце» (273, 44).

У четвертій частині першого розділу йдеться про терміни як граматичні категорії. Пояснюються, зокрема, такі частини мови, як іменник («имя») та дієслово («дѣлослово»). При цьому «Авіасаф» підкреслює, що окремі терміни можуть виражати цілі речення. Наприклад, коли питаємо: «Хто це ввійшов?»,— і нам відповідають: «Ісаак»,— то ми цю відповідь, виражену одним словом, цілком розуміємо (273, 44).

П'ята, заключна частина першого розділу присвячена розглядові термінів з погляду їх смислового навантаження. В цьому розумінні «Авіасаф» поділяє слова на синоніми, полініми, гетероніми, омоніми і пароніми. «Слово о вѣщех на 6 частей: зединичныє, погошныи, уставныи и примѣсныи и згодныи» (273 зв.— 274, 45).

Другий розділ «Логіки Авіасафа» присвячений розглядові проблеми так званих предикабілії. Головна увага тут приділяється розглядові родових, видових, істотних та невласних ознак (акциденцій). Говорячи про співвідношення роду і виду, «Авіасаф» підкреслює, що рід відноситься до виду, як вище до нижчого: «Всячна ж вѣщь прикосається к части, кто под тым» (274, 45).

У тісному зв'язку з питаннями предикації «Авіасаф» розглядає й таку важливу проблему середньовічної філософії, як проблема універсальності. Йі він розв'язує в дусі крайнього реалізму. «Авіасаф» переконаний, що родова субстанція (загальна сутність) передеу видові (одиничному) як у думці, так і в бутті. «Аби еси разумѣл,— иже всячній самостній попережаєть частного в мысли или в естве» (274, 45). Так, «число», на думку невідомого автора, передеу «четвірці»,

«п'ятірці» та ін. Цей вияв рафінованого платонізму в загалом аристотелівському за змістом курсі — факт вельми знаменний. Пояснюється він, мабуть, тяжінням над невідомим перекладачем і компілятором давньоруської філософської традиції, яка завжди віддавала належне платонізму в його візантійсько-неоплатоністській версії.

Автор «Логіки Авіасафа» досить детально розглядає власні (proprrium) і невластні (accidens) ознаки. Цікаво, що при цьому він послуговується прикладами з геометрії. Так, власною ознакою трикутника є те, що сума його кутів дорівнює сумі двох прямих кутів: «углом тръснурым ровно двѣма стоячим» (275, 46). Те ж саме й в іншому місці: «Всяк три...тын углы его ровны двѣма стоячим» (213 зв., 61). А власною ознакою людини є те, що вона володіє здатністю мовлення. «Сооруженіе чововѣче — живот и слово» (275, 46). Невласною ж ознакою людини є, наприклад, «чорнота», тобто колір шкіри. Невласні ознаки, за «Авіасафом», поділяються на дві групи: на невідокремлювані невластні ознаки («прилѣпеніе неотлучимое») і на відокремлювані невластні ознаки («прилѣпеніе разлучное»). Невідокремлюваною невластною ознакою є, наприклад, чорнота ефіопа («яко чорнотє ефіопля»). Відокремлюваною ж власною ознакою є та, яка притаманна лише деяким предметам певного класу, як, скажімо, старість і молодість людини («яко и млад и стар»), або та, яка в один час наявна, а в інший час її немає, як, наприклад, «пожовтіння» переляканого, почервоніння засоромленого («яко пожелтѣніе боящегося и рудѣніе срамящегося»).—275 зв., 46).

Розділ третій «Логіки Авіасафа» присвячений розглядові суджень («осуд») і їх складових частин. Судження, на думку невідомого автора, можуть бути істинні і хибні; вони ототожнюються ним із складними термінами (282, 52). Судження «Авіасаф» поділяє на *категоричні* («Світ є новий»), *умовні* («Якщо світить сонце, є день») і *розділові* («Світ є або давній або новий»).

Категоричне судження, за «Авіасафом», має дві частини: суб'єкт і предикат («держатѣль» і «одержаний»). Коли, наприклад, говоримо: «Світ є новий»,— то тут «світ» називається суб'єктом, а «новий» — предикатом (282 зв., 52). Далі «Авіасаф» розбирає умовне судження. Він вважає, що воно також має дві частини, але кожна з них є окремим судженням. Коли, наприклад, візьмемо судження: «Якщо сходить сонце, зорі гаснуть», то тут перше речення називається «переднім» (antecedens), а друге — «повлѣченим», тобто наслідком (consequens). «Авіасаф» додає цікаве зауваження, що коли з умовного судження усунути термін, який виражає умовність, тобто слово «якщо», то дістанемо категоричне судження (283, 52). З наведеного бачимо, що «Авіасаф» розрізняє судження за *відношенням*, яке встановлюється між суб'єктом і предикатом: *категоричні, умовні і розділові*.

Поділяє «Авіасаф» судження і з точки зору їх *якості й кількості*, тобто з погляду предиката і суб'єкта. Він, зокрема, пояснює, що судження щодо свого предиката поділяються на ствердні або заперечні. «Осуд подлуг одержаного своего дѣлится у прилог и уем, яко речем: свѣт нов, свѣт не нов» (283 зв., 53). Тут цікаво простежити хід думок компілятора, який намагався відтворити засобами староукраїнської писемної мови всі тонкощі логічної термінології. Отже, якщо ми додаємо предикат суб'єктові, тобто, по-староукраїнському, *прилагаємо*, то це буде *прилог*, ствердне судження. Якщо ж ми предикат віднімаємо, тобто, за тогочасною мовою, *уймаємо, виймаємо*, тоді це буде *уем* («внем», «уим») — від'ємне, заперечене судження.

З точки зору *кількості*, тобто з погляду суб'єкта, «Авіасаф» в душі традиційної формальної логіки поділяє судження на загальні, часткові й поодинокі, або індивідуальні. Разом з тим він вказує на можливість з'єднання класів кількісних та якісних суджень і виділяє в результаті

такого з'єднання наступні типи суджень: загальноствердне судження — «прилог всячний», загальнозаперечне судження — «вием всячний», частковоствердне — «прилог частный» і частковозаперечне судження — «вием раздробный» (284, 53). Називає «Авіасаф» й ще чотири типи суджень, виділяючи одиничне ствердження, одиничне заперечення, неозначене ствердження і неозначене заперечення. Проте чотирьох останніх він не включає в предмет науки, оскільки вважає, що наука розглядає не одиничне, а лише загальне: «Сия 4 не ставятся в мудрости, занже мудрость не смотрит о раздробном, но о всячном...» (284 зв., 53). Тут виражена типова для аристотелівської логіки ідея, яка зводиться до нехтування висловлюваннями про індивідуальне та ймовірними судженнями²¹.

Говорить «Авіасаф» і про поділ суджень з погляду *модальності* відношення предиката до суб'єкта. Як видно з тексту його логіки, він розрізняє три види таких суджень: *проблематичні* (з певною часткою припущення); *асерторичні* (ствердження дійсності якогось факту); *аподиктичні* (ствердження неодмінності, необхідності факту). «Осуд подлуг одержаню своего дѣлится на возможное, яко речем: чоловік пише, чоловік не пише, и на невозможно, яко речем, чоловік не камень; чоловік камень, и на мушена (від слова «мусити». — *І. П.*) яко: чоловік жив, чоловік не жив» (285, 54).

Констатувавши наприкінці третього розділу, що «сим имаем досыть теперь о раздѣленіи осудов», «Авіасаф» у четвертому розділі приступає до розгляду вчення про складання суджень в силогізмі та правила утворення умовиводів. Здатність до умовиводів він вважає основою людського мислення («ест превомышлене наше». — 286 зв., 55). Слідом за Аристотелем він твердить, що з *формального* в людському розумінні можна пізнавати *реальне* в дійсності («первей у мысли, послѣдней в дѣль». — 286 дв., 55). Силогізм, за «Авіасафом», є таким способом мислення, коли з поєднання ряду суджень виводиться нове знання. Він наводить такий приклад: Світ має форму; все, що має форму, створене; з цього випливає, що світ є створений (287, 55).

Далі йдеться про категоричні та умовні (гіпотетичні) силогізми. «Ровнаніє дѣлится у дѣржатѣльное и увѣтное...» (287, 56). Невідомий автор зазначає, що категоричний силогізм зв'язує два судження проміжним (середнім) терміном. Отже, висновок він, категоричний силогізм охоплює собою два судження або три терміни. «Авіасаф» детально пояснює складові частини силогізму, відзначаючи, що суб'єкт висновку називається меншим терміном («держитѣль в роженіи наречется конець малый»), а предикат висновку — більшим терміном («одержанный в роженіи наречется конець великий»). Середній термін присутній в обох судженнях, але його немає у висновку (287 зв., 56). Після цього розглядаються засновки. Засновок, за «Авіасафом», є одним з двох суджень, з яких виводиться висновок. Судження, в яке входить більший термін, називається більшим засновком, а судження, яке має менший термін, називається меншим засновком. «Осуд же, егда положен частію у ровнаніа, наречется предок. А предок і наречется малый, а послѣдній великий, понеже в 1-ом конець малый, а в послѣднем великий» (287 зв., 56).

Детально аналізує «Авіасаф» фігури силогізму («образ»). Таких фігур він виявляє три. Перша фігура: середній термін є присудком першого засновку; друга фігура: середній термін є присудком в обох засновках; третя фігура: середній термін виступає підметом обох засновків. «... Свезаніє двух предков наречется образ. Образов же 3; 1. одержанный у передном, держитѣль в заднем; 2. одержанный в обѣюх предков; 3. держитѣль в обѣюх...» (287, 56).

²¹ Симонов Р. А., Стяжкин Н. И. Историко-логический обзор древнерусских текстов «Книга, глаголемая логика» и «Логика Ависафа». — С. 140.

Четверта фігура силогізму в «Логіці Авіасафа» не розглядається. Це може вказувати на залежність концепції невідомого автора від Аристотеля. Останній, як відомо, взагалі не знав четвертої фігури силогізму, яка була відкрита Галеном значно пізніше.

Характеристика фігури силогізму подана «Авіасафом» у загальних рисах. Щодо першої фігури він підкреслює, що в ній менший засновок має бути ствердним, а більший — загальним. Про другу фігуру говориться, що вона повинна мати заперечний висновок. У третій фігурі, на його думку, має бути висновок часткового характеру. «Образ 1. Дабы малый приложонный, ... дабы болшій всячній... Образ же другій не родить приложена; образ же 3 не родить всячая» (288, 56).

Виклавши вчення про фігури силогізму, «Авіасаф» переходить до пояснення модусів силогізму («существо»). Він підкреслює, що в кожній фігурі можна утворити шістнадцять різних силогістичних сполучень (модусів): «Во всяком образе 16 образованей» (255, 59), — але детально розглядає лише ті з них, які вважає істинними. Так, з першої фігури він називає істинними лише перші чотири. «Соединочное роженое в 4 существа от 16» (138 зв., 57). Ширше пояснення дає, однак, лише трьом: *Barbara*, *Celarent*, *Darii*. Характеристика четвертого модусу першої фігури (*Ferio*) в «Логіці Авіасафа» взагалі відсутня.

Розглядаючи модуси першої фігури, «Авіасаф» зазначає, що перший модус (*Barbara*) має обидва засновки загальноствердні: «Существо 1. С дву всячных приложных» (288 зв., 57). Наприклад:

Все матеріальне створене;
Все створене має форму, отже:
Все матеріальне має форму.

Другий модус (*Celarent*) першої фігури, за словами «Авіасафа», подібний до першого, бо має два загальні судження, але великий засновок обов'язково заперечний: «Существо 2. С дву всячных великій виемный. Он же яко первый подобіем своим...» (288 зв., 57). Наприклад:

Все матеріальне створене;
Жодне створене не є вічне, отже:
Жодне матеріальне не є вічне.

Слід звернути увагу, що тут «Авіасаф» на перше місце ставить менший засновок, а на друге — більший. Однак це порушення порядку зв'язку не впливало на характер висновку.

Говорячи про характер третього модусу (*Darii*) першої фігури, «Авіасаф» нагадує аксіому силогізму, за якою все, що стверджується про цілий клас, стверджується і про кожну його частину. «Всяка часть прости своен всячествуя, а осужене каждное части осужение і сея части» (288 зв., 57). Приклад третього модусу наведено такий:

Деякі існуючі створені;
Все створене має форму, отже:
Деякі існуючі мають форму.

З модусів другої фігури «Авіасаф» розглядає *Cesare*, *Camestres*, *Festino*. Він пояснює, що перший модус другої фігури має менший засновок загальноствердний, а більший — загальнозаперечний: «Существо 1. Малый приложный всячній, болшій уем всячній» (138 зв., 57). Наприклад:

Жодна душа не ділиться;
Все матеріальне ділиться, отже:
Жодне матеріальне не є душа.

Другий модус (*Camestres*) другої фігури, за «Авіасафом», з двох загальних засновків мусить мати менший заперечний. «Существо 2. С

дву всячных меньшій уемный» (138 зв., 58). Приклад:

Жодне вічне не є створене;
Все матеріальне створене, отже:
Жодне вічне не є матеріальне.

Про третій модус (Вагосо) другої фігури в наявному тексті «Логіки Авіасафа» не говориться, але мова про нього йшла, бо автор, приступаючи до пояснення четвертого модусу (Festino), зауважив, що він подібний до третього. (В наявному тексті пам'ятки після а. 143 зв., йде а. 255).

Щодо четвертого модусу (Festino) другої фігури «Авіасаф» зауважує, що в ньому менший засповок частковоствердний, а більший — загальнозаперечний: «Существо 4. Яко и третее... А се сложено из малое прилогу частного, а великого уему всячного» (255, 58). Приклад наводиться такий:

Деякі істоти створені;
Жодне створене не є вічне, отже:
Деякі істоти не створені.

Говорячи про силогізми, «Авіасаф» нагадує одне з правил силогізму, яке стверджує, що з двох часткових суджень не можна зробити ніякого висновку: «Нет ровнания с дву частных» (255, 59). В дуже загальних рисах веде мову невідомий автор про модуси третьої фігури, підкреслюючи, що всі вони з метою перевірки правдивості висновку можуть зводитися до якого-небудь модусу першої фігури (255—255 зв., 59).

П'ятий, заключний розділ розглядуваної пам'ятки присвячений аналізу суті і специфіки доведень (доказів). Як впливає з тексту книги, в ній досліджуються два види доведень: доведення за джерелом походження (так звані генетичні) і доведення по суті. В специфічній термінології «Авіасафа» ці доведення пояснюються так: доведення, які відповідають на питання «чому?» («вопрос чемный»), з'ясовують причину існування якого-небудь факту або речі, а доведення, які відповідають на питання «що є?» («чтоство», «вопрос готовый»), з'ясовують саму суть цього факту або речі (211, 59). Звідси можна зробити висновок, що невідомий автор розглядав людське пізнання як шлях, котрий веде від простих фактів до з'ясування причин і основ (quia est), а від них до пізнання сутності (quid est). Тим самим мислення зображається ним як сходження від пізнання причин до пізнання сутності.

В «Логіці Авіасафа» досить широко викладено вчення про поняття і терміни, предикаменти, судження, силогізми і лише в загальному вигляді говориться про універсалії та логічні доведення. Аналогічну постановку питання зустрічаємо і в трактаті Мойсея Маймоніда²². З цього можна зробити висновок, що «Логіка Авіасафа», як і трактат Мойсея Маймоніда — це традиційна в середньовіччі так звана «мала логіка» (Logica minor), або «діалектика», що розглядала саме вказані вище логічні питання і була вступним, підготовчим курсом до так званої «великої логіки» (Logica major). В останній мова велася вже про предмет і природу логіки, детально розглядалися універсалії, категорії, логічні доведення. Ці наші спостереження підтверджуються і деякими даними, наявними в текстах розглянутих пам'яток. Так, автор компіляції з Мойсея Маймоніда говорить, що його праця присвячена передусім з'ясуванню природи логічних термінів, щоб тим самим полегшити вивчення «семи мудростей» і якихось «великих книг логічних». Те ж саме стверджує автор «Логіки Авіасафа», обіцяючи, що про універсалії і силогізми буде йтися ширше в «долгій логіці». Отже, на наш погляд, «великі книги логічні», «долга логіка» — це не

²² Симонов Р. А., Стяжкин Н. И. Историко-логический обзор древнерусских текстов «Книга, глаголемая логика» и «Логика Авиасафа». — С. 135—138.

що інше як згадувана «велика логіка» середньовічних логіків. Чи була створена на вітчизняному ґрунті XIV—XV ст. ця «велика логіка» — невідомо. Принаймні, досі не знайдено жодного списку, який би дозволив зробити ствердний висновок.

Яке ж місце займає «Логіка Авіасафа» в розвитку логічних знань у вітчизняній духовній культурі? Якщо порівняти зміст цього трактату з відомими логічними творами, що поширювалися у нас ще з часів Київської Русі («Изборник» Святослава, «Діалектика» Дамаскіна), то як уже відзначалось, впадає в око велика якісна різниця у змісті цих пам'яток.

«Діалектика» Дамаскіна, як і логічні статті «Изборника» Святослава 1073 р., охоплювали лише незначне коло логічних питань, зосередивши свою увагу на розгляді головним чином понять, визначень, поділу деяких філософських категорій тощо. Що ж стосується таких важливих розділів логіки, як вчення про судження і силлогізми, то в названих пам'ятках вони майже не зачіпаються. Тут, на наш погляд, позначилось загальне негативне ставлення візантійських учених-богословів до силлогістики Арістотеля. Тим часом логічні трактати Мойсея Маймоніда і аль-Газалі, як ми бачили вище, досить ґрунтовно знайомили своїх читачів з ученням про види суджень і силлогізми. І саме в цьому, на наш погляд, полягає найбільший внесок укладачів та перекладачів цих трактатів у поширення та розвиток логічних знань у вітчизняній духовній культурі XV ст.

З другого боку, звернення київських книжників до філософсько-логічної спадщини Арістотеля в її арабо-єврейській інтерпретації виразно вказує на той поворот, який намітився у вітчизняній духовній культурі другої половини XV ст. Середньовічна візантійська церковно-культурна традиція, що до того неподільно панувала в духовному житті східних слов'ян, починає поступатися новим культурним віянням. Велике значення як щодо утвердження останніх, так і для формування староукраїнської логічної термінології, мали й вищезрозглянуті джерела. Знаменним було вже те, що київські вчені, які взялися за переклад і компіляцію арабо-єврейської логічної літератури, не пішли вторганим шляхом, тобто не скористалися готовою церковнослов'янською логічною термінологією (скажімо, «Діалектики» Дамаскіна), а поставили собі за мету відтворити всі тонкощі логічних термінів засобами тогочасної української писемної мови. І хоча ця термінологія була ще здебільшого недосконалою, а з точки зору сучасного рівня розвитку логічної науки навіть наївною, сама спроба передати логічні поняття доступною широким масам мовою була прогресивним явищем.

* * *

Исследуется так называемая «Логика Авнасафа» — трактат средневекового арабского философа аль-Газали, переведенный в Киеве неизвестным книжником с древнееврейского на староукраинский язык во второй половине XV в. Впервые в нашей литературе «Логика Авнасафа» рассматривается в контексте развития духовной культуры Украины того времени. На основе анализа силлогистики изучаемого памятника сделаны следующие выводы: учение о силлогизме подано в нем в достаточно полном объеме; систематически изложено учение о гипотетических и дизъюнктивных силлогизмах. Особенно обстоятельно рассматривает «Логика Авнасафа» категорический силлогизм. Структура силлогизма в целом, его фигуры и модусы раскрываются здесь строго и последовательно. По сравнению с логической литературой, бытовавшей у нас в эпоху раннего средневековья (например, «Диалектикой» И. Дамаскина), «Логика Авнасафа» предоставляла значительно больше возможностей для знакомства с учением Аристотеля об умозаключениях и доказательствах, чем расширяла и углубляла систему логических знаний в отечественной философии второй половины XV века.

ВІД РЕДАКЦІЇ: Під цією рубрикою ми вмішуватимемо переклади іншомовних творів (чи фрагментів із них), авторами яких є мислителі минулого або сучасні зарубіжні філософи. Такі першодруки дадуть змогу ввести до наукового обігу ті філософські тексти, які з тих чи тих причин ще не перекладались на російську чи українську мови, і в такий спосіб ближче познайомити читачів з історією та сучасним розвитком філософської думки в світі. Кожну нову публікацію супроводитиме науковий коментар наших спеціалістів.

В. О. АНДРУШКО

Г. ЛЕЙБНІЦ ПРО КОМБІНАТОРНЕ МИСТЕЦТВО

В історії західноєвропейської наукової, філософської думки XVII—XVIII ст. особливе місце належить теоретичній спадщині Г. Лейбніца (1646—1716). Вона вбирає пошуки універсального методу, який дав би змогу узагальнити здобутки конкретних наук, спрямувати ці науки до єдиної мети — досягнення якнайбільшої корисності й універсальної гармонії в пізнанні явищ природи. Лейбніц, незалежно від І. Ньютона, обґрунтував найважливіші поняття математичного аналізу, він стояв біля витоків багатьох галузей сучасної науки, зробив реальний внесок у розвиток математики, фізики, логіки, ботаніки, геології.

Велике значення для становлення наукової методології мало те, що Лейбніц застосував сукупність математичних та логічних методів для методологічного вивчення природничо-наукового знання. Часто-густо він позначав їх загальною назвою «*ars combinatoria*» — «комбінаторне мистецтво».

Усвідомлення евристичного значення комбінаторних методів було типовою для західноєвропейських філософів і логіків XV—XVI ст. — Н. Кузанського, Б. Лавінетті, П. Рамуса та ін. Чимало прислужились розвиткові цих методів, зокрема, представники гуртка «хернборських енциклопедистів» (насамперед І. Альшtedт), з працями яких Лейбніц був добре обізнаний¹. Зазначена проблематика обговорювалась і Дж. Забареллою, П. Рамусом, М. Нізоліо та ін., хоча вперше на науковий ґрунт її поставили Г. Галілей і Р. Декарт. Їхні зусилля згодом були успішно продовжені Лейбніцем, Ньютоном і не тільки ними. Можна стверджувати, що і сьогодні комбінаторика дістає дуже широке застосування в кібернетичній, математичній логіці, математиці при створенні моделей стохастичних процесів.

Неабиякий інтерес становлять відомості про використання Лейбніцем комбінаторики в юриспруденції, філософії, при узагальненні даних ботаніки. Вперше він виклав свій підхід у дисертації «Про комбінаторне мистецтво» (1666)², а згодом конкретизував його в листі до А. К. Гакенхольца від 21 квітня 1701 р., аналізуючи проблему вдосконалення методу ботаніки.

Цьому листу передували декілька важливих природничо-наукових відкриттів, найважливіше з яких — використання мікроскопа в біологіч-

¹ Майоров Г. Г. Теоретическая философия Готфрида В. Лейбница.— М., 1973. Див. також: Belaval Y. Leibniz critique de Descartes.— Paris, 1960; Serres M. Le systeme de Leibniz et ses modèles mathématiques.— Paris, 1968.

² Leibnitiū G. G. Dissertatio de arte combinatoria // Leibnitiū G. G. Opera omnia.— Genevae, 1768.— С. 2.— Р. 340—399. Далі назва твору подається скорочено: De arte combinatoria.

них дослідженнях. Запроваджене в науковий ужиток у дослідях М. Мальпігі і А. Левенгука, воно мало для розвитку біологічних галузей природознавства майже таке саме значення, як і використання телескопа Галілеєм. Спостереження рослин під мікроскопом виявило, зокрема, їх клітинну будову, і те, що вони, як і тварини, мають чоловічу і жіночу стать. Самий факт відкриття статевих ознак у рослин відіграв помітну роль в удосконаленні методів порівняння й систематизації рослин, про що повідомив Лейбніцу дослідник І. Г. Бурхард. Проте Лейбніц вбачав у цьому відкритті дещо більше — можливість удосконалити традиційний ботанічний метод, залучивши принципи комбінаторики до порівняння й систематизації рослин.

Знайомство з творами, котрі популяризували ідеї комбінаторного мистецтва, відбулося в Лейбніца ще в юнацькі роки. Здебільшого це були твори середньовічного схоласта Раймунда Лулія (XIII ст.). Старшими сучасниками Лейбніца І. Тритеміусом³ і А. Кірхером⁴ вже робилися спроби використати комбінаторні прийоми для потреб конкретних дисциплін.

В усіх своїх методологічних нарисах Лейбніц наполягав на тому, що комбінаторика і винахідливість відповідають синтетичному методу і що предметом їх є форми і властивості речей. Комбінаторне мистецтво, писав він, «є така наука... в якій мова йде про форми речей або формули універсуму... або про схоже і несхоже, тому що ці та інші формули виникають із взаємних комбінацій даних *a, b, c* — і т. д.»⁵.

Найважливіший принцип комбінаторного мистецтва — в будь-якому роді відшукувати екстремальне (*sumtum*)⁶. Він реалізується в тому, щоб, «виходячи із зіставлення зовсім різнорідного матеріалу, виробляти деякі нові корисні речі, такі, що вони тим, хто оглядає небагато, не могли б спасти на думку»⁷. Наприклад, дослідження рідни за допомогою їх дистилляції є аналітична дія, сполучення ж з іншими рідинами або речовинами, яке приводить до реакції, — комбінаторна.

Комбінаторика — мистецтво знаходження питань, аналітика — мистецтво знаходження їх рішень⁸. Юристи найчастіше — аналітики, лікарі і філософи нерідко вдаються до синтезу. Арістотель, на думку Лейбніца, не мав жодного уявлення про те, «як за допомогою того самого методу завдяки певному комбінаторному мистецтву можна так просунутись у метафізиці, етиці і всіх інших галузях міркування... що вони можуть стати приступні уяві, мов числа і алгебри...»⁹. Правильне розуміння сутності комбінаторного мистецтва Лейбніц вбачав у працях

³ *Trithemius I. Libri polygraphiae IV.*— Argentinae, 1600.— Поліграфії чотири книги.

⁴ *Kircher Ath. Polygraphia nova et universalis, ex combinatoria arte detecta, qua quivis, etiam linguarum quantumvis imperitus... unius vernacule lingue subsidio, omnibus populis et linguis clam, aperte, obscure et delucide scribere et respondere posse docetur et demonstratur, in III syntagmata distributa; in principium gratiam ac recreationem inventa et in lucem edita etc.*— Romae, 1663.— Нова універсальна поліграфія, внакремена з комбінаторного мистецтва, яка будь-кому, навіть якщо він не знає мов..., за допомогою однієї штучної мови доводить можливість розуміти вимову всіх народів і мов і навчає писати і відповідати ясно, темно і приховано, поділена на три збірки, винайдена з метою бути джерелом задоволення і дозвілля, видана в світ і т. д.; *Kircher Ath. Ars magna scienti, in XII libros digesta, qua, nova et universali methodo, per artificiosum combinationum contextum, de omni re proposita plurimis et prope infinitis rationibus disputari omniumque summaria quaedam cognitio comparati potest etc.* Т. I—II.— Amstelodami, 1669.— Велике мистецтво пізнання, викладене в дванадцяти книгах, яке новим і універсальним методом, за допомогою штучного зв'язку комбінацій, дозволяє майже незчисленними способами сперечатись про будь-яку запроповану річ і утворювати про все деяке загальне пізнання і т. д.

⁵ *Лейбніц Г. Об универсальном синтезе и анализе, или искусстве открытия и суждения // Соч.: В 4-х т.— М., 1984.— Т. 3.— С. 122.*

⁶ *Лейбніц Г. Историческое введение к опытам Пациция // Там же.— С. 411.*

⁷ *Лейбніц Г. О литературной республике // Там же.— С. 429.*

⁸ *Лейбніц Г. Об искусстве открытия // Там же.— С. 395.*

⁹ *Лейбніц Г. Элементы разума // Там же.— С. 44.*

із фізики Г. Галілея, математичних винаходах Р. Декарта, Ф. Скаутена, Е. Бартоліна.

Вчений-філософ ставив собі за мету поширити принципи комбінаторного мистецтва також і на біологію, юриспруденцію, «метафізику» (філософію). Прикладний аспект комбінаторики, особливо типовий для багатьох досліджень Лейбніца, ще не привертав уваги істориків філософії. А проте ті грані його наукової методології, яким завдячують багатьма своїми успіхами конкретні науки (математика, фізика, біологія, юриспруденція), успішно витримали випробування часом. Комбінаторика відіграла помітну роль у спростуванні тогочасних поглядів на виникнення живої природи із хаосу, у дослідженні природних явищ, матеріальні причини яких не самоочевидні.

Віра Лейбніца в досконалість природи і віра його в методологічні можливості комбінаторного мистецтва міцно пов'язані між собою. Комбінаторика ставила за вимогу визнання того, що кожній досліджуваній речі властива така внутрішня якість, яка водночас виявляється й певною здатністю, відношенням цієї речі до інших, а отже, одним із видів універсального зв'язку всього з усім. Тобто уявлення античних часів про хаос поступалися місцем висновкам про закономірність в природі і досконалість всього сушого.

У принципі інерції, законах збереження, наявності статевих ознак у живих істот (зокрема у тварин) — всюди Лейбніц виявляє системне «тло», ту гармонію, ті відношення до цілого, які не припускають і мови про наявність хаосу в природі. На думку Лейбніца, «рамізм» — методологічне вчення П. Рамуса (1515—1572) та деяких його послідовників — і комбінаторні методи виконують майже однакову роль у науковій методології.

Комбінаторне мистецтво відкривало реальну перспективу *узagalнення* природничо-наукових фактів, давало можливість вивчати явища матеріального світу так, «немовби» ці явища відповідають речам, «діють з певною метою» (звідси і кантивське «*als ob*» як модус принципової непізнаваності «речей-в-собі»), і використовувати на практиці це дуже важливе з методологічного погляду «хитрування» (*succedanea quaedam*)¹⁰. Не випадково у своїх міркуваннях про метод ботаніки, викладених у листі до Гакенхольца, Лейбніц закликає у вивченні природи додержуватись геометричного методу Рамуса. Метою Рамуса і його послідовників було створити геометрію, що будувалася б на порівнянні і комбінації зовнішніх властивостей геометричних фігур, а не на суворому доведенні виконуваних перетворень.

Природодослідник, надто в XVIII ст., на зорі сучасної новоєвропейської науки, просто змушений бути «рамістом», адже йому ще не відомі справжні причини речей, начала природи. Приклади такого підходу Лейбніц виявляє не лише в ботаніці, але й у фізиці. Так, зауважує він в одному зі своїх численних відгуків («рецензій», як сказали б ми тепер), до цього часу ми не можемо стверджувати з вірогідністю, що пізнали точно справжні причини законів, наприклад, у випадку відбиття і рефракції променів світла¹¹. Тому навіть визначні відкриття в цій галузі, зроблені І. Кеплером, Р. Декартом, К. Гюйгенсом, І. Ньютоном, скоріше Лейбніцеві видаються гіпотезами. Якщо ж ми розглядатимемо їх з погляду кінцевих причин, то зможемо без мороки виявити істинність цих законів, пише він, в одному разі, припустивши, що природа діє певним чином, ми вважаємо, що промінь світла з однієї даної точки приходить в іншу і що кут падіння дорівнює куту відбиття. Отже, ми можемо успішно застосовувати закони оптики навіть тоді, коли ще не знаємо природи світла.

¹⁰ Leibnizii G. G. Opera omnia.— Genevae, 1768.— Т. 1.— Р. 170.

¹¹ Leibnizii G. G. Animadversiones circa assertiones aliquas theoriae medicae verae A. Sthahlii // Ibid.— Р. 11, 134.

Переваги застосування комбінаторного мистецтва не вичерпуються «презумпцією досконалості» — цю досконалість і має розкрити дослідник у явищах природи. Найважливіше, що, коли при пізнанні цих явищ речі досліджуються з погляду кінцевих цілей, виявляється варіабільність (*variabilitas*) принципів, їх здатність до комбінації. Дослідник може нічого не знати або знати дуже мало про причини розглядуваних явищ. Проте, маючи справу із самими лише явищами, він може на основі знання принципів виявити суттеві, експериментально перевірявані закономірності речей, навіть коли закономірності виявляються в ході простої класифікації.

«Варіація» — термін для позначення певного методу міркування, способу дії. Лейбніц широко вживає його в дисертації «Про комбінаторне мистецтво» в розумінні «зміна відношення»¹². Варіація згадується Лейбніцем і в листі до Гакенхольца. Як впливає з тексту листа, вчений убачав у відкритті статевиx ознак рослин низку важливих наслідків для методології наукового пізнання. Назване відкриття, передусім, дає єдиний у своєму роді принцип для порівняння рослин, оскільки виявляє дивовижну здатність до безконечної варіації ознак у живих істот (дослідження Г. Менделя, дані сучасної генетики підтверджують це слушне припущення). Наявність статевиx ознак у рослин означає, далі, наявність досконалості в природі, адже роль випадковості при статевому розмноженні рослин (присутність або відсутність запилюючих комах, погода, відстань між рослинами та ін.) підтверджує: світ живої природи належить вивчати як організм, а не як механізм. Нарешті, як вважав Лейбніц, можна поширити уявлення про «наперед установлену гармонію» на всю сферу живої матерії і навіть розглядати статеві ознаки вищих рослин як аргумент на користь існування бога.

У листі до Гакенхольца Лейбніц пише не тільки про комбінаторику. Та частина, де йдеться про негативні і позитивні сторони дихотомічного методу в ботанічних класифікаціях, свідчить про інтерес ученого до двоїчної системи числення¹³.

Дисертація Лейбніца зачіпала і ряд інших проблем, розглянутих у листі до Гакенхольца. Зокрема: в який спосіб за наявності певної кількості класів і речей у цих класах можна виявити комплекси класів? Тут учений виходив з того, що перетворити один підрозділ на інший — означає розділити члени одного поділу на члени іншого, причому ця операція іноді припускає зворотний рух, а іноді — ні¹⁴. Наприклад:

Рис. 1

Нехай A буде державою: a — доброю, b — поганою, — це, за Лейбніцем, поділ моральний; c — монархія, d — аристократія, e — демократія, — це, вважає він, поділ числовий. Якщо тепер перетворити числовий поділ на моральний, то ми матимемо мішаних видів $3 \times 2 = 6$, тобто: ac ; ad ; ae ; bc ; bd ; be . Звідси дістаємо формулу, згідно з якою один поділ перетворюється на інший. Проте ця формула має й суто кількісне вираження: одне число перетворюється на інше і одне число

¹² De arte combinatoria.— Def. 2 // Ibid.— Т. 2.— Р. 345. Наприклад, «варіація» наявна в механіці у разі, коли з'єднання двох простих машин збільшує їх ефективність удвоє, зауважує Лейбніц.

¹³ Лейбніц вважав, що саме двоїчна арифметика «становить найпростіший спосіб створювати варіації, оскільки існує лише два інгредієнти (1 і 0). Див.: Lettre de M.-G. G. Leibnitz sur la philosophie chinoise.— Sec. IV // Ibid.— Т. 4.— Р. 208, 232.

¹⁴ De arte combinatoria.— Probl. III // Ibid.— Т. 2.— Р. 377.

помножає інше. Приклади можна знайти в геометрії. Почнемо рухати одну лінію, дотичну до іншої, нерухомої, вздовж останньої. Утвориться чотирикутна фігура. Якщо вона матиме прями кути, це буде прямокутник або квадрат, в іншому разі — ромб або паралелограм та ін.¹⁵

В аналогічний спосіб — Лейбніц у цьому твердо переконаний — можна розраховувати наперед, приміром, усі можливі юридичні «казуси», типологічні форми людського доброчестя, всі системи спорідненості, всі види правових відносин, чим, власне й створити «універсальну характеристику» всіх речей і всіх галузей знання. У світлі цих припущень постає принаймні одне питання: чому поряд з вимогою різноманітності підстав для поділу і самих поділів, поряд з вимогою обмеження методологічної ролі дихотомії, тут ученій усе ж проводить думку про те, що саме дихотомія є найдосконалішим поділом? Гадаємо, Лейбніц захопився фактом відкриття статевих ознак у рослин із суто методологічного погляду тому, що вбачав у наявності в них чоловічої й жіночої статі аналог винайдені ним двоїчної системи числення.

Рослини, на думку Лейбніца, — «машини природи», прообраз цілого, що відкривається в їх здатності «імітувати» статеві ознаки вищих живих істот. Отже, тепер йдеться вже не про зіставлення зовнішньої будови рослин (їх форми, будови листя, розмірів коріння тощо), яку хотів залучити до класифікації І. Юнг у своїй «Фітоскопії». Лейбніц не ставить собі за мету дати ще одну дотепну критику класифікації Арістотеля, на зразок тієї, що її здійснив М. Нізоліо в книзі «Про істинні принципи філософування». Вчений і філософ розумів, що логічні і лінгвістичні методи для систематики рослин мають не більше значення, ніж емпіричні узагальнення Юнга.

Лише спостереження М. Мальпігі і А. Левенгука за допомогою мікроскопа, як спостереження Р. Я. Камерарія та І. Бурхарда, дозволили здійснити мрію вчених попереднього століття — створити справжню, наукову класифікацію рослин. Рослини і спосіб їх існування в природі дають змогу спостерігачеві вивчити секрети їх будови, якщо він обізнаний з правилами «комбінаторного мистецтва». В природі існують реальні об'єкти — носії тих ознак, якими має оперувати дослідник (пилілок, зав'язь, зоофільні рослини, комахи-запилювачі та ін.). Без підтвердження спостереженням і експериментом комбінаторика все ще зоставалася б тим, чим вона була у Раймунда Лулія — мистецтвом знаходження і колекціонування запитань.

Сам Лейбніц лишив багато нарисів і проектів «Великого мистецтва», «Універсальної характеристики», проте так і не завершив справу. Та й не під силу одному вченому було впоратись із цим завданням. Тому, мабуть, він так пильно і стежив за всіма відкриттями, які в принципі мали підтвердити істинність створеного ним методологічного вчення не в самих лише фізиці й математиці, але й у біології і навіть у суспільних науках. Того ж таки 1701 року Лейбніц дуже зацікавився повідомленням католицького місіонера єзуїта патера Буве, якого кілька роками перед тим він познайомив зі своєю двоїчною системою числення. Суть цього повідомлення така: зміст орнаментів на посудинах, знайдених під час археологічних розкопок у Китаї, і принципи стародавньої китайської філософії, що нібито повністю містяться в «Книзі змін» (І-Цзін), точно відповідають двоїчному численню¹⁶.

Лист Лейбніца до Гакенхольца підтверджує, що й у відкритті статевих ознак у рослин великий ученій вбачав підтвердження принципів свого методу. Юнацька дисертація «Про комбінаторне мистецтво» була присвячена самим лише математичним аспектам комбінаторики. У ній жодного разу не згадується «рамізм» як напрям методологічного мислення. Теза про «уподіблення рамістам», яку Лейбніц висунув напри-

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Deux lettre du reverend peur Bouvet missionnaire de la Compagne de Jesus // Ibid.— Т. 4.— Р. 155—156.

кінці життя в приватному листуванні, свідчить не тільки про інтерес мислителя до вчень доби Відродження. У ній криветься ширший (аж до агностичного) підтекст: дослідник, за Лейбніцем, обов'язково повинен переключати головну увагу з цілей на принципи, адже сутність речей може виявитись і принципово непізнаваною. Проте речі можуть бути пізнавані як явища за умови повноти класифікації. Послідовний «раміст», як і послідовний кантіанець, не визнає різниці між явищами і «речамн-в-собі».

Лист Лейбніца про ботанічний метод до доктора медицини Гакенхольца публікується українською мовою вперше. Його переклад з латини (з незначними скороченнями) здійснено за виданням: G. G. Leibnizii opera omnia.—Genevae, 1768.—V. 1.—P. II.—P. 169—174.

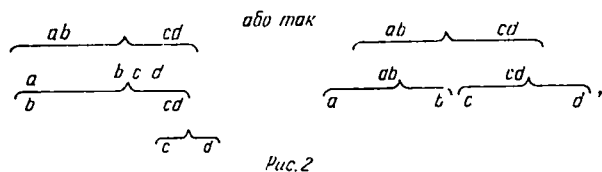
Переклад і примітки В. О. Андрушка.

ЛИСТ Г. В. Г. ЛЕЙБНИЦА ДО А. К. ГАКЕНХОЛЬЦА

1. Твої листи, що свідчать про велику вченість і досвід, я, зворушений свідченням твоєї прихильності, отримав. Хотів би відповісти тобі по свіжих слідах, як з тим щоб висловити тобі подяку, так і маючи на меті докладніше викласти свої погляди з багатьох питань. Ти правильно й на підставі істинних аргументів погодився зі мною, що при віднесенні рослин ми не повинні обмежуватись одним лише квітками, коли вказав на приклад коріння, наведений мною, що має здатність до великої різноманітності; і стосовно тих відмінностей, які ти згадуєш, можна додати ще й самі соки деяких коренів, адже взагалі варте уваги, що, як твердять, рід камфори можна здобути з коріння дерева кориці¹. Звичайно, я не осуджую винахідливу старанність видатних у ботаніці вчених, які винайшли зручніший, ніж це було відомо донні, спосіб віднесення рослин за квітками. І все-таки я бажую дослідити, чому справу не можна досконало завершити на основі єдиного підрозділу і, не відступаючи від учення ботаніки, лише це задовільно пояснити за допомогою методу.

2. Багато років тому, замолоду, я написав книжечку про комбінаторне мистецтво², видану 1666 року, де дійшов висновку, що певній кількості комбінацій речей відповідає така ж кількість видів, які лежать нижче, таким чином, що скільки маємо комбінацій речей, стільки ж має бути й видів. Наприклад, нехай дано чотири нижчі види або такі, що їх беруть як нижчі, а саме такі, далі яких поділ здійснювати не можна: a, b, c, d . Дістанемо такі роди: перший вищий, спільний для всіх a, b, c, d . Наступні або ближчі чотири до вищого чотири, спільні лише для трьох видів a, b, c , або a, b, d , або a, c, d , які внаслідок цього утворюють чотири роди (якщо позначити кожний із них трьома видами, для кожного з яких він виявляється спільним — abc, abd, acd, bcd). Третій родів, найближчих (у даному випадку) до нижчих видів, спільних для двох з них, буде шість, тобто ab, ac, ad, bc, bd, cd ³. Звідси далі чинять відповідно до єдиного способу поділу і підрозділу, хоча за допомогою дихотомії (яка є найдосконалішим способом поділу серед тих, які можна застосувати) можна дістати не всі підлеглі роди.

Наприклад, якщо ти чинитимеш так:

то одержиш першим способом ніякі інші підлеглі роди як з цих вторинних один bcd (спільний усім і одним лише c і d), а решта родів уникне твого розгляду⁴; останнім способом ти промниєш усі вторинні роди, а з третього отримаєш лише два, між тим лишаться ще чотири, які не підпадають під ці способи⁵. Інші добудуть результат, залучаючи інші способи поділу, і жоден не добуде всього лише на одній

основі ділення. Це надасть звичайним підрозділам комбінаторного методу (який насправді включає багато підрозділів), що осягали лише один підрозділ, більшої повноти. От чого різні філософи й юристи вишукують різноманітні способи поділу різноманітних напрямів людських потягів, різні види моральних чеснот, прав або інших понять цього ж роду; і кожний з них знаходить на своїй підставі осмислення щось корисне. Те, що у великому числі видів має критися безмежне розмаїття комбінацій і різних способів поділу, явно належить до мистецтва методу, з тим щоб віддавати перевагу кориснішим сполученням⁶ і щоб одне з них, визначніше й придатніше, можна було застосовувати на підмогу пам'яті. У цьому випадку дихотомія, беручи в поміч і протилежні ознаки, насамперед служить для знаходження і пригадування.

3. Ці загальні правила мистецтва міркування ми переносимо на предмет, який ми розглядаємо, але не з тим, щоб осудити поривання сучасних ботаніків звертатись до пам'яті за допомогою будь-якого методу поділу на класи, який здається їм зручнішим, а, скоріш, для ще більшого уславлення останнього, щоб вони не були так беззастережно й майже винятково прихильні до нього. І хоча раніш ніж буде пізнано внутрішню будову цих машини природи, абсолютно неможливо визначити точний метод, проте й окрім нього існує дещо, що заміняє його й використовується для нашого розуміння і вдосконалення науки. Ми скидаємось в упорядкуванні дії природи на методичну людину з роду рамістів, яка, не знаючи геометричних доведень, бажає поділити фігури на класи⁷. Вона виносить судження на підставі самого лише зовнішнього вигляду і, позбавлена знання певних основ побудови геометричних фігур, так би мовити, ледь не обмацує геометрію; а проте вона має бути удостоєна похвали, тому що своїми стараннями випереджає також і тих, хто, мабуть, не здатний на щось більше. Майже таким самим є будь-яке наше старання у вивченні трьох царств природи⁸.

4. Рослини і живі істоти, і (скажу одним словом) органічні тіла, що їх створює природа, є машинами, пристосованими для продовження деякого звичайного способу дії, що вони й здійснюють як шляхом збереження виду, для харчування індивіда, так і для приведення в дію кожного з тих, хто вичерпав свою видову звичку. Саме тіло людини, як це зрозуміло, є машиною, призначеною для безперервного продовження споглядання. В інших тілах мета природи розкриває нам себе недостатньо. Проте менш за все підлягає сумніву, що співдія мети велика, адже на користь людині вона сприяє міркуванню, або, що те ж саме — збуджуючи в нас захоплення від божої мудрості. Тому все, що можна здобути або виробити з рослини на користь людині, залічується до цілей, і передусім належить з'ясувати, якими хитрощами вони прямують туди, а не нехтувати цього; це при визначенні предмета ботаніки стосовно її вказівок підказує сама суть справи.

5. Адже подібно до того як одна геометрія суть теоретична і ця, в свою чергу, подвійна — Евклідова, котра шляхом доведення пояснює причини фігур і перетворення, що впливають з них, або рамістська, яка впорядковує класи конфігурацій і очевидні зовні властивості⁹, або ж, нарешті, практична, що її застосовують мірою потреби (і яка, в свою чергу, також подвійна, а саме — ґрунтова і популярна); так і рослини чи тварин, за певними чуттєвими відмінностями, можна залічити до теоретичних або, на підставі використання їх людиною, — до практичних; а до популярних — обома методами, коли вони виразно виявляються також ґрунтовними. Втім, я не від того, щоб проникнути і в глибину як теорії, — якщо тільки юги¹⁰, мальпіґі¹¹, гукі¹², сваммердамі¹³ й левенгукі¹⁴ продовжуватимуть з ретельністю свої починання, гідні як великих людей (я й сам дивуюсь, як це сталося!), — так і медичної практики. І якщо подекуди нам бракує інтуїції й почуття (адже більшої частини нашої природної інтуїції, в цілковиту залежність від якої ставить себе лікар у своїй французькій книжці, ми позбавлені через наш штучний спосіб життя; хіба що котрись вважає, що слід повчитись у дикунів, які тільки-но виїшли з матінки-природи), то там на допомогу кличуть чуття й інтуїцію інших живих істот. Бо дуже вірогідно, що ті рослини, які мають схожу будову й приємні на смак, якщо їх вживати в їжу (я нічого не скажу зараз про інші живі істоти), є близькими за своєю природою і мають схожі властивості.

6. Далі, подібно до того як в теоретичній частині (бо практичні відмінності при використанні з метою насолоди, механічно, для харчування й лікування, я зараз випускаю) гідний похвали поділ на класи на деякій іншій підставі, яка сильно варіюється,

так я вважатиму, що й інші підстави поділу й порівняння рослини не слід нехтувати. Іоахім Юнг, який вельми уславився в попередньому столітті, муж, що його маємо залічити до видатних учених тієї доби, у вступі до своєї «Фітоскопії»¹⁵, виданої по його смерті, котрий найстихліше демонструє хибність його міркувань, дотепно вчить, як треба розрізняти й зручними назвами виражати форму листя, адже він при розрізненні над усе в ньому бачив природу й вихідний пункт різноманітності. Сьогодні те ж саме вчені мужі переносять — і не безрезультатно, як мені здається — з листя на квітки. Квітки більш, ніж усе інше, пов'язані з народженням рослини, а в принципі їх народження з очевидністю виявляється різноманітністю (варіабельністю). Це розумів також і Арістотель¹⁶, коли бажав пояснити різноманітність живих істот. Скоріш за все він виходив із цих підстав.

7. Але подібно до того як зіставлення живих істот здійснюється з користю на підставі їх частин, як це доводить порівняльна анатомія, адже скоріше в легенях або органах дихання має бути зв'язок і деяка градація самих рослини у напрямі живих істот, на прикладі (скажу так) комах¹⁷, згідно з передбаченням Сваммердама; можна також легко зрозуміти, що порівняння самих рослини належить робити не лише за їх квітками, а ще виходячи з багатьох примітних частин окремо. Проте не так, немовби має бути викінчена відмінність усіх видів, яка ґрунтується на якійсь одній підставі, — щось таке має бути викладене дуже багатослівно в «Інституціях» (хоч в «Пандектах» — вибірково)¹⁸, а так, щоб не нехтувати жодне корисне сполучення і комбінацію.

8. І все ж вони можуть бути подібні до деяких короларіїв першоподілу, на майбутню корінь любителям ботаніки або через те, що необхідно, аби ті рослини, як ти правильно гадаєш мені, розрізнялись інакше, ніж за квітками, які не завжди є в наявності. Я навів тобі як приклад коріння, котре є найважливішим зняряддям живлення і котре часто можна легко розпізнати в усіх рослини, як ти правильно зауважив, тільки ті рослини слід виключити, які плавають на воді, мають кругле листя і відомі під ім'ям болотяного плетіння, хоча й у них має бути дещо аналогічне. Проте не слід нехтувати всю структуру рослини, бо на цій підставі роблять різницю між деревами плодовими і травами. Якщо ти звернеш увагу на частини рослини, то там можна виявити багато підстав для виявлення відмінностей або в твердих частинах, таких як коріння (про що тобі було вже сказано), плід (в якому міститься насіння) і в іншому; або в текучих частинах, таких, скажімо, як зерно, насичене вологою, виноградина, яка помітно сповнена нею, і навіть за запахом чи поживністю; це тому що одні рослини подібні до інших (котрі вони оточують або котрими вони оточені) — одні квіткою, інші — корінням, треті — корою, четверті — соком та ін. Серед цього немає нічого, звідки не можна було б узяти певне порівняння, яке поширюється на все царство живих істот. Адже більше світло проливає те, що одна підстава порівняння виявляється аналогічною іншій.

9. Те, що часто ми називаємо рослину корінням або квіткою, поширюється на структуру цілого або тому, що та частина, яка дає назву, використовується найбільше, або, скоріше, тому, що вона відрізняється розмірами чи формою, які з очевидністю належать до того самого роду і мають одне найменування¹⁹. Як багато видів самої лише трави, що в них є деяка подоба хлібним злакам; як багато очеретів, у яких переважає стебло! Чому ж не поєднати злаки, що приносять хліб і ягоди, або не прилучити суди весь рід бобових? Подібним чином в юриспруденції існують деякі перші диспозиції матерій стосовно спеціальних відмінностей між правом осіб, реальним, персональним; а проте з цих різних матерій у розумі абстрагуються загальні (так, скажімо, немов наука про умови за заповітами і домовленостями була зібрана в єдиний договір²⁰, який має бути власним уложенням про витлумачення актів, часів місць, різних речей і осіб, що про них трактують з юридичної точки зору), які дадуть численні аргументи академічним дисертаціям про привілеї церков, жінок і військових. Так і в природі: відмінність тим більша (коли під будь-якою зовнішністю треба відшукати її і зробити порівняння усіх родів), чим важче її дослідження, порівняно з речами цивільними.

10. Новому, майбутньому порівнянню рослини значною мірою дають ґрунт нові (якщо їх продовжуватимуть і далі) спостереження щодо наслідування (імітації.— В. А.) двох статей у рослини, спостереження, про які найбільше почав говорити видатний в розкритті таємниць природи муж Рудольф Яків Камерарій²¹ і які нещодавно вирі-

шив продовжити молодий пан І. Бурхард²², котрий, на честь йому, вирішив удатись до цих штудій і написав мені з цього приводу ґрунтовного листа. Адаже в найтоншому пилку рослини вони шукають уподібнення чоловічому сім'ю і заперечують, що дещо подібне відсутнє в будь-якій з рослини, навіть якщо не завжди побачивши його неозброєним оком; що існують капсули для вбирання пилку, які треба уподібнити жіночому яєчнику, причому із капсули випинається маточка або якась уподібнення черева і вагіни. На її верхівку в квітці, що розтулилась під дією сонячного тепла і розквітнується під поривами вітру, переноситься й осипається пилок. Із частинок пилка певний неречовинний продукт проникає, так би мовити, в яєчник або стручок і запліднює там яйця або насіння, і вже із самої цієї причини це є ознака того, що в разі, якщо стиглий пилок відібрати, жодне народження не відбудеться. І якщо всі ці факти й надалі підтверджуватимуться ретельними спостереженнями, вони значною мірою підтвердять проникливість учения Керкрінга²³ і Левенгука, яке завжди видавалось мені дуже вірогідним. Певно, колись якась тонке органічне [утворення], що тепер може мати назву рослини чи живої тварини, потрапило з чоловічого сім'я в жіночі яйця і, після перенесення туди, мов у рідну землю, зросло під впливом живлення, перетворилось на плід. І в цій справі природи, стверджують учені мужі, рослини дуже різняться. Бо часто і те і те сім'я виробляється в одній квітці і джерелі; іноді на різних гілках — наприклад у коріандра й горіха, а іноді мають сполучатись чоловічі й жіночі квіткі зовсім різних рослини, як це маємо у вирощуванні конопель. Якщо відтяти чоловічу рослину, жіноча ніколи не виробить насіння, необхідне для народження, або повноцінний плід. Також істотно підвалина великої різноманітності полягає як у сховищах і формі пилку, так і в капсулах, що містять яйця, маточки або вагіни, не кажучи вже про форму частинок пилку, як і в формі яєць і насіння, які в просторіччі називають нектаром. Звідси мають стати зрозумілими, ти це бачиш сам, головні моменти того, наскільки ширший підхід до порівняння рослини відкривається на підставі навіть такого незначного досвіду в цій важливій справі, як наш, ніж у формі квіток.

11. [...] ²⁴

Ганновер, 21 квітня 1701 року.

Примітки

¹ Лейбніц нагадує А. К. Гакенхольцу, що камфору добувають з двох дерев, які належать до різних родин: 1) *Cinnamomum Camphora*; 2) *Dryobalanops aromatica Gracch.* До першої родини (лаврових) належать також рослини: 1) *Cinnamomum Ceylanicum Breun*; 2) *Cinnamomum Cassia Bl.* — дерева, з кори яких добувається кориця.

² *Dissertatio de arte combinatoria in qua ex arithmeticae fundamentis complicatiorum ac transpositionum doctrina novis praecipuis exstruitur, et usus ambarum per universam scientiarum orbem ostenditur; Nova etiam Ars Mediandi seu Logicae inventionis semina sparguntur.* Autore G. G. Leibnitio. — Дисертація про комбінаторне мистецтво, в якій на арифметичних засадах, за новітніми правилами, будується вчення про комплікації і транспозиції й розкривається застосування цих обох геть для всіх наук. Висівається також насіння новітнього мистецтва міркування, або логіки знаходження. Автор Готфрід Гігельм Лейбніц.

³ Згідно з термінологією Лейбніца, ціле $abcd$ за експонентом 3 дасть чотири «ком3нації» і за експонентом 2 дасть 6 «ком2націй» (чотири «контернації» та шість «комбінаций»).

⁴ Наприклад, ієрархія чотиризначних чисел — тисячі, сотні, десятки, одиниці. У цьому випадку визначення (підведення індивіда під вид, виду — під рід) тлумачиться як розчленування сукупності ознак, які становлять зміст даного родового терміна, на суму видового терміна і терміна, який символізує видову відміну.

⁵ Приклад дихотомії в другому значенні: a — квадрат; b — прямокутник; c — ромб; d — паралелограм. Нехай $abcd$ буде родом геометричних фігур — чотирикутників із взаємопаралельними сторонами, тоді ab — це чотирикутники з рівними протилежними кутами, що дорівнюють прямому куту; cd — цього ж роду чотирикутники, з рівними протилежними кутами, проте більшими або меншими за прямиї кут.

⁶ Наприклад, з моральної точки зору державний лад можна поділити на «добрий» і «поганій», а щодо кількості тих, хто бере участь в управлінні, він поділяється на «демократію», «аристократію» тощо.

⁷ П'єр де ла Раме (Петро Рамус) (1515—1572) у своєму курсі математики пропонував переглянути класифікацію геометричних фігур, запропоновану Евклідом. Останній в «Началах» визнавав рівнобічний трикутник як таку фігуру, що має три рівні сторони (Princ. 1. 24), а прямокутний трикутник — як таку, що має прямиї кут (Princ. 1. 27). Рамус зауважував, що в першому випадку визначення Евкліда не поширюється на «рівнокутний трикутник» і «трикутний рівнобічний». Рід трикутників містять у собі і такі види трикутників, видові відміни яких є сторони, а не кути. На цій

підставі він залічує до роду трикутників також списовидні чотирибічні і зірчасті фігури, що мають шість сторін. (Див.: *Ramus P. Scholarum mathematicarum libri XXXI.*— Pref, a M., 1599.— P. 150—151).

⁸ Тобто: 1) неживої природи; 2) рослинного і 3) тваринного світів.

⁹ Уявлення про вільне перетворення і взаємоперехід елементарних понять з точки зору цілого, у тому числі також «елементів», об'єктів математики (пряма, крива, спіраль, циліндр), є типовим для Рамуса, таким, що супроводиться живою практичною інтуїцією. Автор листа до Гакенхольца визначає її як «обмацування» геометрії рамістами. Обов'язкове збереження інтуїції цілого в науковому дослідженні — ось що над усе цінувало Лейбніцу у рамістському вченні про метод. «Простота, — зауважував Рамус, — не визначає кількості термінів, кількість термінів визначається кількістю речей, адже світ зводиться до одного терміна, проте він не простіший за дерево, лева, людину чи будь-яку іншу частку світу...» Лейбніц інтерпретував «рамізм» в дусі власного принципу неперервності, вбачаючи у цьому вченні ідеї проєктивної геометрії, і навіть (що, по суті, й показує лист до Гакенхольца) принципи власне *ars combinatoria*. Комбінаторне мистецтво виявляє зв'язки між незлічними видами, хоча зрозуміло, що види живих істот, — наприклад види злакових рослин, — різняться інакше, ніж геометричні фігури, скажімо, чотирикутники. Через це Лейбніц закликає дослідників природи, зокрема ботаників, ставитись з більшою довірою до живої творчої інтуїції. Тому він рішуче відкидає уявлення про те, що живі істоти — це автомати, хоча й пише в листі до Гакенхольца про те, що рослини є «машинами природи». Лейбніц звертає увагу на дослідження агрегатів, серій живих істот: «Ми визнаємо, що є велика різниця між машинами [з одного боку] і агрегатами [з другого], тому що в машині є мета і дії, зумовлені їх власною будовою, а мета і дії агрегатів виникають із послідовних речей, які сплінуються між собою, і з цієї причини — із з'єднання різних машин, яке, навіть якщо воно додержується божественного накреслення, буває більш або менш відповідне; наприклад, мета і дія гусені шовкопряда полягають у тому, щоб виробляти шовкову нитку, але коли вона (гусень. — В. А.) народжує іншу гусень, то справа полягає у ларуванні чоловічої і жіночої статі, і через це — в комбінації однієї живої істоти з іншою, зовнішньою річчю; проте ця комбінація має виразнішу впорядкованість і більш наявний у ній присуд божественної мудрості, аргумент на користь божественності, ніж у тій, яка чинить так, що шовк іде на одяг людині, хоч, мабуть, і в цьому останньому випадку не можна заперечувати участі божественного провидіння. Між іншим, навіть така нехитра справа, як виробництво шовку, здійснюється за щасливого збігу зовнішніх обставин, наприклад таких, як тепло сонця, годування гусені листям шовковиці та ін. Пригадую французя Авзонія, мужа неувільгарної доктрини, який поміж найвагоміших аргументів на користь існування Бога беззастовідно посилався на узгодженість і участь у народженні істот з різною статтю» (*Leibnizii G. G. Animadversiones circa assertiones.* — P. 144).

¹⁰ Юнг Іоакім (1587—1657) — німецький натураліст і філософ, твори якого цінували Г. Лейбніц.

¹¹ Мальпігі Марчелло (1628—1694) — відомий італійський анатом, фізіолог, ботаник, фізик. Один із засновників мікроанатомії.

¹² Гук Роберт (1635—1722) — англійський фізик, який висловив припущення про клітинну будову рослин.

¹³ Свамердам Іоан (1637—1680) — нідерландський анатом.

¹⁴ Левенгук Антон ван (1632—1723) — нідерландський зоолог. Разом з Мальпігі вдав до мікроскопа в зоологічних дослідках.

¹⁵ Лейбніц згадує тут працю І. Юнга "Isagoge phitoscopica" (1678 р.).

¹⁶ Див.: Аристотель. О частях животних. — М.; Л., 1940. — С. 90.

¹⁷ У даному разі Лейбніц розвиває теорію про безперервну градацію живих істот, яка виражається в тезі: "natura non facit saltus" (природа не робить стрибків). На цій підставі Лейбніцеві інколи помилково приписують думку, нібито стрибки зовсім відсутні в природі. Проте Лейбніц прекрасно розумів, що життя живих істот складається з багатьох стрибкоподібних циклів. «Живе тіло, — писав він, — є гідравлічно-пневматично-вогниа машина, поштовхи в ній виникають від вибухів, які подібні до вогниань» (*Leibnizii G. G. Responsiones ad Stahlianas observationes.* — Ad XIII // *Leibnizii G. G. Opera omnia.* — Genevae, 1768. — Т. 1. — P. II. — P. 149).

¹⁸ «Інституції» й «пандекти» були — поряд з дигестами — складниками корпусу давньоримського цивільного права (*Corpus juris civilis*). Институції цитуються так, що спочатку подаються найзагальніші розділи положень цього законодавства, а потім уже переходять до більш спеціальних. Пандекти в XVII і XVIII ст. становили собою інтерпретацію римських джерел німецькими і французькими юристами стосовно місцевих умов і потреб, але в романістському освітленні.

¹⁹ Ціле як об'єкт будь-якого природничо-наукового дослідження визначається не простотою діючих причин, а певним рядом факторів. Першоосновою, тобто тим, що належить до принципів, не є найдосконаліше, а перше за природою. Тому, визначає Лейбніц, якщо ми вважаємо, що дана рослина — «коріння» або «квітка», чи характеризуємо якусь математичну функцію (скажімо: $y = x^{2n}$), то в усіх цих випадках належить виходити із суми цілого ряду значень.

²⁰ *De arte combinatoria.* — Probl. 1, 39—45.

²¹ Камерарій Рудольф Якоб (1665—1721) — німецький ботаник. Вперше експериментально обгрунтував наявність чоловічої і жіночої статі у рослин.

²² Бурхард Іоан-Генріх (1672—1738) — німецький медик і ботанік. Хоч мав великі знання, не лишив після себе ніяких творів, за винятком згаданого Лейбніцем листа "De sagastere plantarum naturali" (1701 р.). Він одним із перших вказував на статові ознаки рослин, розробляючи на цій підставі систему класифікації рослин, яка дуже нагадувала систему К. Ліннея.

²³ Керкрінг Генріх (1640—1693) — нідерландський анатом.

²⁴ Далі в листі йдеться про приватні питання, які безпосередньо не стосуються проблем комбінаторики.

* * *

Статья посвящена философскому анализу практики применения разработанных Г. Лейбницем принципов комбинаторного искусства к философии, математике, биологии, юриспруденции. Г. Лейбниц, опираясь на комбинаторные приемы, предложенные Р. Луллием, Б. Лавинетой, И. Трентемпусом, А. Кирхером, а также на математические принципы методологии Р. Декарта, И. Кеплера, Ф. Скаутена, Г. Галилея, мечтал создать новый универсальный метод познания. Еще в юношеской диссертации «О комбинаторном искусстве» (1666 г.) он сформулировал идеи комбинаторного искусства, занимавшие его и в дальнейшем. Новейшие открытия в биологии того времени подтвердили истинность ряда выдвинутых им методологических принципов, в том числе и принципов комбинаторного искусства. Так, согласно Лейбницу, значение открытия полов («мужского» и «женского») у растений состоит в том, что это открытие свидетельствует о наличии у живых существ способности к вариациям; о существовании изначальной целесообразности в природе; позволяет расширить на всю природу представление о «предустановленной гармонии».

К статье прилагается перевод письма Г. Лейбница к А. К. Гакенгольцу и дается необходимый комментарий к раскрываемым в нем принципам научной методологии.

КНИЖКОВА ПОЛІЦЯ

(Закінчення. Початок на стор. 44).

діяльності вчених і філософів, погляди яких або мало досліджувалися, або взагалі були обійдені увагою. Це — І. Воронов, Я. М. Громов, І. Д. Кннгін, А. С. Венедиктов, В. В. Петровський, Ф. І. Гізе, І. Ф. Степанов, І. Любчинський та ін. У зв'язку з характеристикою їх світогляду вводиться багато нових фактів з історії вітчизняної філософської і суспільно-політичної думки.

Автор сконцентрував свою увагу на загальносвітоглядних проблемах, які служили основою критики вітчизняними просвітниками самодержавно-кріпосницької дійсності того часу. Такий підхід хоч і змусив А. М. Почапського відмовитись від висвітлення поглядів вітчизняних мислителів того часу стосовно проблем логіки, етики й естетики, але дозволив чіткіше розкрити ту позитивну історичну роль, яку відіграли просвітники в утвердженні прогресивних тенденцій у вітчизняній філософії.

Одним із недоліків рецензованої монографії є те, що в ній відсутня навіть згад-

ка про ранній етап вітчизняного Просвітництва початку XVIII ст. Цей етап був пов'язаний з діяльністю визначних суспільно-політичних діячів, вихованців Кнево-Могилянської академії, представників «вченої дружини» Петра І. Вони обгрунтовували користь науки й освіти для суспільного прогресу і, отже, були попередниками «високого Просвітництва» в нашій країні. Крім того, даючи характеристику світогляду невідомого, чи маловідомого нині мислителя, авторові годилося б, бодай коротко, спинитися і на інших сторонах його життя й наукової діяльності.

Монографія А. М. Почапського розкриває одну з маловідомих сторінок в історії вітчизняної філософської і суспільно-політичної думки. Вона є оригінальним науковим дослідженням, у ході якого автор показує, що в першій половині XIX ст. на Україні була досить сильна матеріалістична традиція, представлена не тільки декабристами й революційними демократами, а й просвітниками.

В. Д. ЛИТВИНОВ

О. С. КАПТО

СУТНІСТЬ КАТЕГОРІЇ «ІДЕОЛОГІЯ» І КРИТИКА ЇЇ БУРЖУАЗНО-ІДЕАЛІСТИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

На сучасному етапі розвитку людської цивілізації на передній план дедалі більше висуваються питання ідеологічної боротьби. «Надзвичайно гостра боротьба двох світоглядів на міжнародній арені,— відзначається в новій редакції Програми КПРС,— відображає протилежність двох світових систем — соціалізму і капіталізму»¹. В умовах загострення ідейного протиборства соціалізму й капіталізму ідеологія стала об'єктом інтенсивного вивчення і гарячих суперечок, темою численних дискусій — особливо стосовно її походження, сутності і ролі в житті сучасного суспільства. Тому й теоретична розробка питань ідеології, її місця і ролі в сучасному світі, з'ясування функцій і розкриття тенденцій її розвитку, як і критичний аналіз буржуазних концепцій і тлумачень ідеології, є вельми актуальними для посилення дієвості ідеологічної боротьби.

Ідеологія виникла як закономірне й необхідне явище класового суспільства і пройшла у своєму розвитку декілька історичних етапів. Особливо зросли значення і вплив ідеології в буржуазному суспільстві, коли ідеологічною діяльністю почали займатися великі групи людей. Сам же термін «ідеологія» з'явився порівняно нещодавно. Його ввів у науковий обіг французький філософ і економіст Дестют де Трасі в 1801 р., видавши трактат «Елементи ідеології». Він стверджував, що «ідеологія» — вчення про ідеї — дозволяє встановити надійні підстави для політики, етики, виховання тощо². Разом з тим поняття ідеології, змінюючись, уточнюючись і конкретизуючись у ході свого розвитку, нерідко набувало зневажливого відтінку. Так, у наполеонівській Франції «ідеологами» називали людей, які розглядали суспільне життя з точки зору абстрактних принципів і не тямали в практичних питаннях реальної політики.

Уперше глибоко науковий аналіз сутності й особливостей ідеологічного процесу в антагоністичному суспільстві дали основоположники марксизму. В терміни «ідеологія», «ідеолог» К. Маркс і Ф. Енгельс, а пізніше В. І. Ленін, вкладали принципово новий — філософський, соціально-класовий зміст, акцентували те, що ідеологія, виникаючи як відображення умов матеріального життя суспільства й інтересів певних класів, може бути науковою або ненауковою, істинним або хибним відображенням дійсності. Це залежить від тієї ролі в розстановці суспільних сил, яку відіграє в даний історичний момент клас, що породив дану ідеологію.

Основоположники марксизму, розробляючи матеріалістичне розуміння історії, дали глибокий аналіз сутності й особливостей панівної наприкінці XVIII й на початку XIX ст. ідеалістично-метафізичної ідеології. В «Німецькій ідеології» і в наступних своїх працях К. Маркс і Ф. Енгельс показав ілюзорність, «хибність», оберненість саме панівної на той час ідеології, розкрили її характерні риси. По-перше, така ідеологія твердить, що «ідеї панують над світом, ідеї і поняття вона вважає визначальними принципами, певні думки — таїнством ма-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 197.

² Келле В. Ж. Идеология // Филос. энцикл. словарь.— 1983.— С. 200.

теріального світу...»³. Матеріальний світ, отже, уявляється приблизним чином цієї ідеології як втілення ідей, думок, принципів. По-друге, ідеологи-ідеалісти, не усвідомлюючи зв'язку своїх думок та ідей з матеріальними інтересами певних класів, тобто об'єктивних спонукальних причин власної діяльності, постійно відтворюють ілюзію абсолютної самостійності суспільних ідей. «Справжні рушійні сили, які спонукають його (мислителя-«ідеолога» — О. К.) до діяльності, лишаються йому невідомими...»⁴. По-третє, в ідеалістичній ідеології дійсність постає в спотвореному, оберненому вигляді. Ф. Енгельс, критикуючи Е. Дюрінга, писав, що «філософія дійсності виявляється і тут чистою ідеологією, виведенням дійсності не з неї самої, а з уявлення»⁵. Отже, К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали суспільні ідеї з точки зору їх зумовленості матеріальним базисом, соціально-економічними умовами життя людей. Будь-яка ідеологія, підкреслювали вони, виступає як продукт «матеріального життєвого процесу»⁶, тобто як відображення способу виробництва матеріальних благ і пов'язаних з ним суспільних відносин.

Розгорнувши критику буржуазно-ідеологічних уявлень про ідеологію, основоположники марксизму відзначали, що їхнє завдання — «спільно розробити... погляди на протилежність ідеологічним поглядам німецької філософії...»⁷. Як відомо, К. Маркс і Ф. Енгельс характеризували своє вчення як наукову теорію соціалізму, органічно пов'язану з революційно-визвольною боротьбою пролетаріату. Основоположники марксизму заклали теоретичні основи, на яких будуватиметься наукове поняття ідеології. І хоча в їхніх працях не вживаються терміни «буржуазна ідеологія», «пролетарська ідеологія», в них міститься вчення про суспільну свідомість, яке дозволяє розкрити загальні закономірності, згідно з якими відбуваються виникнення, розвиток, зміна форм і функціонування ідеології загалом, а також виявити специфічні особливості класово протилежних ідеологій.

Ідеологія підлягає загальним закономірностям розвитку суспільної свідомості. Як і суспільна свідомість загалом, вона має не абсолютну, а лише відносну самостійність. У ході розвитку ідеології нагромаджується певний фонд понять і уявлень — мислительний матеріал, і кожна нова ідеологія, відображаючи нові соціальні умови, історично примикає до попередньої ідеології, є або її продовженням і розвитком або ж критичним подоланням і запереченням. Цю закономірність ідеологічного процесу К. Маркс блискуче розкрив, зокрема, в праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», де на прикладі перебігу класової боротьби у Франції, яка завершилась контрреволюційним переворотом у грудні 1851 р., показав докорінну відмінність між буржуазними революціями і революціями пролетарськими. Пролетарські революції відзначаються ґрунтовністю своїх завдань — вони мають на меті докорінну, значно глибшу, ніж буржуазні, перебудову суспільного ладу, і тому їм властива постійна недоволеність досягнутим, прагнення виправити допущені помилки, нестримний потяг до руху вперед. Буржуазні ж революції скоро минуші, вони швидко досягають свого апогею, після чого буржуазні політики для збереження досягнутого і закріплення свого класового панування вдаються в сфері ідеології до грубої демагогії та інших брудних засобів.

К. Маркс посилається на той факт, що в епохи революційних криз люди «боязко вдаються до заклинань», викликаючи собі на допомогу духів минулого, запозичуючи у них імена, бойові лозунги, костюми,

³ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори.— Т. 3.— С. 12. Прим.

⁴ Енгельс Ф. Лист Францу Мерінгу, 14 лип. 1893 р. // Там же.— Т. 39.— С. 79.

⁵ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг // Там же.— Т. 20.— С. 92.

⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Там же.— Т. 3.— С. 24.

⁷ Маркс К. До критики політичної економії // Там же.— Т. 13.— С. 8.

щоб у цьому освяченому давниною вбранні, цією запозиченою з минулого мовою розіграти нову сцену всесвітньої історії⁸. «Традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над умами живих»⁹. Однак, при розгляді цих заклинань одразу ж впадає в очі різка відмінність між ними, продовжує К. Маркс. В одному випадку йдеться про те, щоб «знайти знову дух революції», в другому — «щоб змусити знову бродити її привид»¹⁰. Пролетарська революція може черпати свою поезію тільки з майбутнього, а не з минулого, підсумовує К. Маркс. Попередні ж буржуазні революції потребували спогадів про всесвітньо-історичні події минулого, щоб обманути себе відносно власного змісту. Ідеали, художні форми й ілюзії минулого необхідні їм для того, щоб приховати «від самих себе буржуазно-обмежений зміст своєї боротьби».

Таким чином, шляхом діалектико-матеріалістичного аналізу реального історичного процесу основоположники марксизму показали, що ідеологічні ілюзії — не просто випадкові помилки. В класово-антагоністичному суспільстві вони виконують певні соціальні функції. Ідеологія виробляє тут тип мислення, виражає поведінку і навіть програму соціальної дії панівного класу цього суспільства. В кінцевому ж підсумку виходить, що в ідеології панівного класу буржуазного суспільства «люди та їх відносини поставлені на голову, наче в камері-обскури», що головним завданням ідеологів цього класу, незалежно від того, чи усвідомлюють вони його, чи ні, є «розроблення ілюзії цього класу про самого себе»¹¹.

В умовах поширення марксизму і швидкого зростання його впливу на робітничий рух поняття ідеології набуває свого дальшого теоретичного розвитку в творах В. І. Леніна. Спираючись на праці К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін увів і обґрунтував категорію «наукова соціалістична ідеологія», довів, що лише марксизм є науковою ідеологією. Ця категорія має величезне методологічне значення в боротьбі проти буржуазної ідеології. В. І. Ленін визначав теорію наукового соціалізму як «пролетарську ідеологію»¹². Цим він підкреслював таку найважливішу особливість марксизму, як поєднання в його теорії вищої і строгої науковості з революційністю¹³. В. І. Ленін показав, що у вченні марксизму суспільна наука вперше свідомо ставить перед собою завдання сприяти пригнобленим масам у їхній боротьбі. Саме марксизм вперше виразив інтереси і практичні завдання робітничого класу з допомогою наукової теорії і вироблених на її основі лозунгів, програм, стратегії, тактики його політичної боротьби.

Розглядаючи марксистське вчення про співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості як вихідний пункт наукової концепції ідеології, потрібно особливо відзначити важливість гносеологічного аспекту їх співвідношення, при аналізі якого розкриваються відношення між суспільним буттям і суспільною свідомістю. Оскільки ідеологія — духовне явище, вона має оцінюватись і в гносеологічних категоріях, як наукова або ненаукова, істинна або хибна, правильна або ілюзорна. За визначенням В. І. Леніна, «соціалізм, будучи ідеологією класової боротьби пролетаріату, підлягає загальним умовам виникнення, розвитку і зміцнення ідеології, тобто він ґрунтується на всьому матеріалі людського знання, передбачає високий розвиток науки, вимагає наукової роботи»¹⁴. Проводячи послідовне розмежування наукової і ненаукової

⁸ Див.: Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта // Там же.— Т. 8.— С. 113.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.— С. 115.

¹¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Там же.— Т. 3.— С. 24, 43.

¹² Ленін В. І. Політична агітація і «класова точка зору» // Повне збір. творів.— Т. 6.— С. 253.

¹³ Див.: Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // Там же.— Т. 1.— С. 317.

¹⁴ Ленін В. І. Лист «Північному Союзові РСДРП» // Там же.— Т. 6.— С. 340.

ідеології, В. І. Ленін підкреслював, що «всякій науковій ідеології (на відміну, наприклад, від релігійної) відповідає об'єктивна істина...»¹⁵.

Однак суто гносеологічний підхід до аналізу й оцінки ідеології, хоча й необхідний, проте не достатній.

Протистояння наукової і ненаукової ідеологій має, крім гносеологічного, ще й соціальне значення, оскільки виражає протилежність класових інтересів. У працях основоположників наукового комунізму всебічно досліджені об'єктивні закономірності ідеологічної боротьби, яка виступає однією з форм класової боротьби. Остання виражає класовий антагонізм капіталістичного суспільства (а в сучасних умовах — і протилежність двох соціально-економічних систем — соціалізму і капіталізму), і в ній, за визначенням В. І. Леніна, не може бути компромісів. «Питання стоїть тільки так: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середина тут немає... *всьяке* применшення соціалістичної ідеології, *всьяке* *відсторонення* від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної»¹⁶.

Оскільки в класовому суспільстві ідеологія завжди має класовий характер, її потрібно характеризувати з допомогою соціально-політичних категорій — як революційну або реакційну, прогресивну або консервативну. Зв'язок між цими рядами оцінок виявляє принцип партійності ідеології, який пов'язує характер пізнання соціальної дійсності з інтересами певного класу. Цей принцип виходить з тієї передпосилки, що прогресивний суспільний клас прагне будувати і розвивати свою ідеологію на ґрунті якнайповнішого використання наукових знань. Найбільшою мірою ця теза виправдана тільки стосовно робітничого класу, інтереси якого збігаються з об'єктивними потребами суспільного розвитку і тому стимулюють заінтересованість цього класу і його ідеологів, виразників соціально-економічних і політичних інтересів у сфері революційної теорії, у виробленні саме наукової ідеології.

Усе сказане дозволяє зробити висновок: сутність ідеології полягає в тому, що вона є систематизованою суспільною свідомістю, в якій виражаються основні інтереси певного класу. Тому об'єктивний чинник зв'язку, взаємодії і взаємопроникнення ідеології й цих інтересів потрібно шукати насамперед у співвідношенні законів суспільного розвитку й інтересів певного класу, в їх збігу або незбігу. Однак до виникнення марксизму, навіть за умов часткового збігу об'єктивних потреб суспільного розвитку, ідеологічних уявлень і класових інтересів (наприклад, в епоху буржуазних революцій), жодна ідеологія не мала і не могла мати справді наукового характеру. Тільки ідеологія робітничого класу є послідовно науковою і водночас найбільш прогресивною в історичному розвитку людства.

Теоретична спадщина основоположників марксизму-ленінізму з питань ідеології зберігає своє неминуще значення і за сучасних умов, зокрема — в боротьбі проти буржуазних інтерпретацій ідеологічних процесів. Адже важливою закономірністю становлення і розвитку марксизму-ленінізму є його непримиренна, безкомпромісна боротьба проти буржуазної ідеології і ревізіонізму, провідні принципи якої становлять класова оцінка ідеологічних явищ, розкриття антинаукового характеру буржуазної ідеології, конкретно-історичний підхід до ідеологічних побудов.

З моменту появи теорії наукового соціалізму буржуазні ідеологи не полишають спроб спростувати марксистсько-ленінське розуміння ідеології, намагаються протиставити йому власну інтерпретацію ідеологічних процесів. Такі спроби не припиняються й нині, причому на сьогоднішній день вивчення ідеології й ідеологічних явищ спирається в буржуазній літературі на певні традиції філософського і соціологічного мислення.

¹⁵ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм // Там же.— Т. 18.— С. 126.

¹⁶ Ленін В. І. Що робити? // Там же.— Т. 6.— С. 37—38.

Значний вплив на Заході мають концепції М. Вебера, Е. Дюркгейма, В. Парето, К. Манхейма. Поява тоталітарних режимів фашистського зразка (зокрема в Німеччині та Італії) змусила частину буржуазних учених, діячів культури виявити певну проникливість в оцінках політичної спрямованості духовних процесів у буржуазному суспільстві. Однак їхній критичизм виявився занадто обмеженим, ураженням релятивізмом, а нерідко й антикомуністичними стереотипами, і тому не здатним діалектично відобразити складну картину історичного розвитку ідеології.

Так, наприклад, німецький філософ К. Манхейм у праці «Ідеологія і утопія» (1929 р.)¹⁷, запозичуючи в спотвореній формі марксистську тезу про соціальну зумовленість усякої ідеології, хибно витлумачував марксистські положення щодо критики ілюзорної свідомості. Він виступав із запереченням пізнавальної цінності будь-якої ідеології, розглядав її як сукупність ідей, спрямованих на збереження існуючого суспільного порядку і підтримуваних певною соціальною групою. Манхейм називав будь-яку ідеологію «спотворенням знанням», вважаючи, що вона може породити тільки «відносно істинний зміст». Виходячи з уявлення, нібито «вільнопливаюча інтелігенція» є «відносно безкласовим прошарком в соціальному просторі», він тільки їй приписував здатність синтезувати різні ідеології, що містять, на його думку, лише часткові істини.

Манхеймівська, протилежна науковому розумінню, інтерпретація ідеології як вузько групового і суб'єктивістського мислення, як «хибної свідомості» донині експлуатується в буржуазній літературі представниками «соціології знання» (М. Шелер, В. Старк), «критичного раціоналізму» (К. Поппер, Е. Топіч та ін.), які прирівнюють ідеологію до ціннісних орієнтацій, використовуючи це отождіння в боротьбі проти прогресивних поглядів і насамперед проти марксизму-ленінізму. «Соціологія знання, — пише Старк, — має справу з формуванням специфічного світогляду, доктрина ідеології — з його деформацією; перша має справу з позитивним, друга — з негативним явищем. Тільки перша є справжньою соціальною наукою, тоді як друга, скоріше, належить до психології»¹⁸. Як бачимо, для розмежування науки і ідеології буржуазні дослідники протиставляють істину і цінності.

Своєрідним продовженням манхеймівської концепції «критики ідеології» стала доктрина «деідеологізації», висунута і обґрунтована Д. Беллом у праці «Кінець ідеології» (1960 р.). Згідно з цією доктриною, індустріально розвинуті капіталістичні країни стикаються з проблемами, які потребують «технічних рішень», а не ідеології, і тому її вплив нібито поступово зводиться нанівець. За філософську основу доктрини «деідеологізації» ввели положення різноманітних позитивістських шкіл, котрі, як і «соціологія знання», трактують ідеологію спотворено і однобічно, підкреслюючи в ній лише ілюзорні моменти. Критерієм науковості філософи-позитивісти вважають емпіричну перевірюваність теорії, причому «досвідне підтвердження» розуміється ними вкрай обмежено, зводиться лише до експериментальних даних. Усі суспільні науки, що мають світоглядний характер, прибічники позитивізму зараховують до числа «ідеологій», тобто «ненаукових утворень».

Представники ірраціоналістичного напрямку сучасної буржуазної філософії намагаються добути аргументи на доказ ненауковості ідеології з «антропологічної природи» людини, з психологічних факторів, а закономірність виникнення будь-якого заблудження, будь-якої ілюзії вивести з особливостей «природної поведінки» людини. Так, наприклад, основою уявлень про ідеологію в італійського соціолога В. Парето є дихотомія логічного і ірраціонального. Останні, на його думку, існують в людській психіці ізольовано одне від одного. Він, зокрема, вважає, що почуття, які люди приховують за зовні розумними поясненнями,

¹⁷ *Mannheim K. Ideologie und Utopie.*— Bonn, 1929.

¹⁸ *Stark W. The sociology of knowledge: an essay in aid of a deeper understanding of the history of ideas.*— London, 1958.— P. 51.

спонукають їх до абсурдних, ірраціональних учинків, котрі й утворюють основну тканину історії людства. Парето залічує теологічні, етичні, політичні та інші вчення і доктрини, що приховують справжню сутність релігії, моралі, політики, до числа псевдологічних теорій, які породжуються «мислительним голодом, що його зазнає людська істота»¹⁹. На цій підставі він зараховує ідеологію до суто психологічних явищ, пов'язуючи її виникнення з особливими ірраціональними властивостями психіки й інстинктивними мотивами дії, які здатні «лишатись» після того, як пророблена редукція всіляких раціональних міркувань. На його думку, саме в чуттєвих «залишках» — справжнє джерело походження будь-якого ідеологічного утворення, а почуття, інстинкти, пристрасті, імпульси виступають як основна частина психічного цілого і, в кінцевому підсумку, зумовлюють поведінку людини. Отже, виходить, нібито ідеологія є не більш ніж словесне, псевдологічне прикриття, яке маскує ірраціональне і тим самим «раціоналізує», виправдує, прикрашає справжні мотиви соціальних дій і вчинків людей.

Професор соціології Торонтського університету Л. Фойер у праці «Ідеологія й ідеологи» твердить, що «ідеологічне мислення народжується насамперед із свідомості молодого покоління (генераційного підсвідомого), а не спотвореного відображення економіки»²⁰. Розвиваючи цю в корені хибну передпосилку, канадський соціолог вважає, що молодь поривається до діяльності, що вона готова страждати й гинути в тюрмах, але в основі всього цього перебувають не свідомо обрані, а інстинктивні імпульси, підсвідомі механізми. На такому ґрунті він намагається виявити ряд закономірностей, що дозволяють, на його думку, вивести ідеологію з психоструктури молодого покоління, формулює деякі так звані соціологічні закони, які нібито визначають функціонування ідеології в різних суспільно-економічних формаціях: закон постійних інгредієнтів, закон «лівого» і «правого» крила, закон «генераційної ідеологічної хвилі»²¹.

Стосовно першого закону Фойер зазначає, що в усіх ідеологіях можна виявити три постійні елементи (інгредієнти). Перший — це біблійний міф про Мойсея. Другий — філософський догмат, що дає ідеології філософське обґрунтування. Тому ідеологію цей автор визначає як міф, «написаний мовою науки й філософії». Нарешті, третій елемент — певний прошарок, клас людей, покликаний втілити ідеологію в дію. Суть другого закону — «закону крил», полягає в тому, що одна й та ж філософська ідея проходить у своєму розвитку різні соціально-політичні стадії — «зліва направо» й навпаки — тобто обслуговує різні політичні й соціальні сили, в тому числі й протилежні. З однаковим успіхом, за Фойером, одна й та ж ідея може використовуватись як реакційними, так і прогресивними організаціями. Що ж стосується закону «генераційної хвилі», то й його смысл полягає в тому, що кожне наступне покоління (генерація) шукає нову ідеологію, чим, власне, й започатковує чергову ідеологічну хвилю. Біля своїх витоків «генераційна хвиля» постає як прогресивне явище, спирається на «ліві» сили. Потім відбувається рух до «центру». У фіналі ж «хвиля» завершується «поправлінням» молодого покоління, яке стало дорослим. І хоча Фойер нарікає на те, що «процес деідеологізації вивчений гірше, ніж процес зміни ідеологій», він водночас апелює до «свідчень на доказ того, що інтелектуали відкидають свої ідеологічні міфи»²², варто їм тільки досягти своїх життєвих цілей.

Безперечно, у цих міркуваннях схоплені і деякі сторони реально діючих саме в буржуазному суспільстві закономірностей, якими визна-

¹⁹ Pareto V. Trattato di sociologia generale.— Milano, 1964.— Vol. 2.— P. 5.

²⁰ Feyer L. S. Ideology and the ideologists.— Oxford, 1975.— P. 69.

²¹ Ibid.— P. 5—28.

²² Ibid.— P. 84.

чаються складний «механізм» співвідношення ідей і різноманітних суспільних рухів, відносна самостійність духовних утворень. Річ, однак, у тім, що Фойер подає свої міркування як вияв якихось постійно діючих, «вічно актуальних» для всіх часів і народів «архетипів» — прийом, загалом типовий для представників ірраціоналістичного напрямку, який, на противагу раціональному мисленню, намагається обмежити або навіть заперечити саму думку про можливість розумного зв'язку між людьми, можливість свідомої духовної творчості. Інакше кажучи, цей напрям розглядає структуру підсвідомих імпульсів як набір «ідеологічних інгредієнтів», неприступних для розуму, «іноприродних» щодо нього, стверджуючи тим самим ірраціональний і алогічний характер суспільного буття і суспільної свідомості людей.

Таким чином, представникам розглянутого напрямку властива хворобливо-патологічна увага до ірраціонального в буржуазній і добуржуазній ідеології, яке вони намагаються екстраполювати на ідеологію як таку, з тим щоб дискредитувати наукову, марксистсько-ленінську ідеологію. Ціннісно-орієнтаційні елементи ідеології перетворюються у них на примітивну символіку, спрощені стереотипи і морально-емоціональні міфи. Така «методологія» повністю відсторонюється від реальностей дійсної суспільної історії людства, від властивої останнім розстановки класових і політичних сил.

Проте сучасна дійсність спростовує буржуазні концепції «деідеологізації», спроби осмислити ідеологію в руслі позитивізму й ірраціоналізму. Багато хто з буржуазних авторів виступає проти засилля емпіризму, позитивізму й нігілістичного щодо суто світоглядних проблем скієнтизму в буржуазній суспільній науці. Дедалі частіше піддаються сумніву й різкій критиці з різних боків категоричне визнання чуттєвого досвіду за єдине джерело знання, твердження, в яких зміст знання вбачається в описі цього досвіду або ж зводиться до останнього. Аналогічна доля спіткала й позитивістські догмати з їх намаганням справжнє, «позитивне» знання виставити тільки як результат окремих спеціальних наук або їх синтетичного об'єднання, довести, що тільки методи й результати природничо-наукового пізнання акумулюють у собі найзначніші досягнення всієї духовної культури і що, отже, тільки природознавство достатнє для одінки й обґрунтування всіх фундаментальних проблем людського буття, для вироблення ефективних програм соціальної діяльності.

Уже в 1959 р. американський соціолог Райт Міллс у праці «Соціологічна уява» піддав нищівній критиці буржуазну академічну соціологію за її «відмову мислити»²³. Приблизно у цей же час шведський учений-суспільствознавець Гуннар Мюрдаль, різко виступаючи проти концепцій «деідеологізації» суспільних наук писав: «Немає іншого способу вивчення соціальної реальності, крім як з точки зору людських ідеалів. Ніколи не існувало «незаінтересованої соціальної науки» і логічно такої й бути не може. Всупереч вельми поширеній думці, не тільки критичні висновки з наукового аналізу, а й самий аналіз з необхідністю залежить від цих ціннісних передпосилок»²⁴. У руслі такої перебудови і не без впливу зазначеної критики на сьогоднішній день в буржуазній суспільствознавчій літературі дедалі чіткіше спостерігаємо прагнення до зближення позитивістського й ірраціоналістичного підходів в осмисленні феномена ідеології. Второвує собі шлях тенденція до вироблення нового комплексного підходу, який дозволив би подолати вузькі рамки цих течій в аналізі ідеології.

Так, західнонімецький дослідник Ервін Хельцле прямо ставить питання про реальну, а не гадану цінність ідеології, про те, що вона зовсім не обов'язково має бути фатально роз'єднаною з науковим знан-

²³ Mills C. W. The sociological imagination.— New York, 1959.

²⁴ Myrdal G. Value in social theory: A selection of essays on methodology.— New York, 1958.— P. 1—2.

ням. У своїй праці «Ідея і ідеологія»²⁵ він розрізняє «справжні й несправжні ідеології», небезпідставно вважаючи, що вони можуть або виступати як щирі переконання, або ж слугувати прикриттям справжніх намірів суспільних класів і соціальних груп (у першому випадку йдеться про справжні, у другому, відповідно, про несправжні ідеології). За слушним твердженням Хельцле, в країнах капіталу переважає негативне ставлення до ідеології, тоді як в країнах соціалізму — позитивне. Негативно витлумачується ідеологія в соціалістичному суспільстві, на думку названого автора, лише тоді, коли вчені додають до цього поняття означення типу «буржуазна», «капіталістична»²⁶. Однак, дійшовши висновку, що концепція «деідеологізації» не здатна далі виконувати роль маніпулятора у сфері суспільної свідомості, Хельцле уникла формулювання альтернативної їй конкретної світоглядної програми, як, до речі, й визначення реального політичного змісту доктрини «реідеологізації». Більше того, все вищезазначене зовсім не заважає йому огульно і брехливо звинувачувати марксизм-ленінізм, а отже, і реальний соціалізм, у стилі найвulgарнішої буржуазної пропаганди. Посилаючись на Е. Шілза, для якого ідеологія є вираженням «людської» потреби створити на землі розумний світовий порядок»²⁷, Хельцле акцентує необхідність дальшого посилення психологічної війни проти соціалізму.

Нову доктрину «реідеологізації» активно взяли на озброєння різні течії буржуазної й дрібнобуржуазної суспільно-політичної думки. І хоча адепти «реідеологізації» й піддають критиці «деідеологізаторські» уявлення своїх найближчих попередників, однак самі продовжують розмірковувати про ідеологію все на тому ж абстрактно-теоретичному рівні, знову ж таки зображаючи її немовби відсторонено, у відриві від соціально-класових конфліктів сьогодення, непримиренних суперечностей капіталізму і антагонізмів сучасної епохи — словом, якоюсь «універсально-інтегративною» системою ідей. Якщо спробувати підсумувати буржуазно-ідеалістичні інтерпретації категорії «ідеологія», тлумачення її ролі в суспільстві і співвідношення з іншими сферами духовного життя, то вимальовуються такі характерні їх риси.

По-перше, різке протиставлення ідеології і науки. Намагаючись виправдати це розмежування, буржуазні ідеологи твердять, нібито ідеологія і наука підлягають дії різних законів, звідки, мовляв, і походить їх нездоланна протилежність і абсолютна непорівнянність. «Науковість», — пише західнонімецький соціолог Якоб Баріон, — вимагає незалежності мислення, необмеженої свободи у виборі об'єктів і методів дослідження; наука передбачає дискусію і критику виключно з наукової точки зору, наука розробляє теорії, які у свою чергу піддаються перевірці; істинність наукових положень підтверджується фактичними аргументами; наука не знає істин, заснованих на вірі». Ідеологія ж, міркує далі Я. Баріон, характеризується «не раціональними доводами, а лозунгами, закликком до почуттів, посиленнями на авторитет, традиціями, бажаннями, передсудами, легендами. Ідеологіям не властиві принципи наукового життя, принципи об'єктивності, перегляду своїх висновків, постійної критики й аналітичного зіставлення можливих точок зору»²⁸.

Особлива увага в міркуваннях буржуазних соціологів приділяється протиставленню ідеології і філософії. Навіть ті з них, хто визнає філософію за основу ідеології, за світогляд певного суспільного класу або соціальної групи, заперечують науковий характер філософії, світогляду,

²⁵ Hölzle E. Idee und Ideologie: Eine Zeitkritik aus universalhistorischer Sicht.— Bern; München, 1969.

²⁶ Ibid.— S. 154.

²⁷ Ibid.— S. 154.

²⁸ Barion J. Was ist Ideologie? Studie zu Begriff und Problematik.— Bonn, 1964.— S. 61.

а отже, й об'єктивність змісту ідеології. «Світогляд,— продовжує той же Баріон,— це система поглядів на світ. На питання про сенс (людсько-го.— О. К.) існування не можна відповісти науково, бо не існує таких доказових аргументів, на які при цьому можна було б спертися. Однак у світоглядних системах враховується, що для людини це питання має величезне значення, і вони пропонують їй універсальну картину світу, вказуючи, як вона (людина.— О. К.) має розуміти світ і поводити себе. Світогляд не лише об'єднує зміст віри, але й вимагає, щоб людиною жила, виходячи із принципів цієї віри. Світогляд вимагає віри і духовного підкорення». «Істини, сповізувані ідеологіями,— розвиває свою тезу Баріон,— в найстрогішому смислі слова є догмами, вони припускають лише дедуктивний хід думки», тобто рух мислення від загального до часткового, «а системи, що претендують на повне володіння абсолютною істиною, не можна ні довести, ні спростувати науково. Вони є продуктом віри, а не науки»²⁹.

Для марксистів-ленінців всі три поняття — наука, філософія й ідеологія — взаємозумовлені і взаємопов'язані. Адже діалектичний і історичний матеріалізм завжди тією чи іншою мірою виконує щодо науки функцію методології пізнання і світоглядної інтерпретації його результатів. Філософію і науку в їх марксистсько-ленінському розумінні поєднує також спільне прагнення до побудови знання в теоретичній формі, до логічної обґрунтованості своїх висновків. Цілком, отже, законно, що діалектико-матеріалістична філософія свідомо і відкрито пов'язує себе з наукою, а у формі методології пізнання осмислює й узагальнює наукові методи здобування знання, завдяки чому, спираючись на результати конкретних наук, є наукою про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення, теоретичним фундаментом наукового світогляду. У свою чергу вся наука через філософію (і загалом через суспільствознавство) органічно пов'язана з ідеологією і політикою. За умов поділу сучасного світу на дві протилежні соціально-економічні системи цим зв'язком зумовлюється класово-партійний характер суспільних наук, важлива світоглядна роль природознавства.

По-друге, навіть ті буржуазні дослідники, які визнають ідеологічний характер і світоглядно-філософську зумовленість суспільствознавства, не спроможні послідовно розкрити їх взаємозв'язки, внаслідок чого впадають в нерозв'язні суперечності: від заперечення наукового характеру суспільних наук до неприхованого скепсису стосовно можливостей об'єктивного соціального пізнання. У даному разі доречно послатись хоча б на твердження одного з представників «критичної соціології» американського вченого Д. Фрайберга: «...суспільні науки зовсім не є науками. Визначення їх цим ім'ям — цілком помилкове і є вираженням того самого ідеологічного процесу, котрий насправді становить увесь смисл і сутність суспільних наук... Так, відома нам соціологія й могла бути створена на сучасному історичному етапі кожним панівним класом, однаково буржуазія це чи пролетаріат. Нині наука стала державною ідеологією... Єдині загальні соціологічні теорії — структурний функціоналізм і історичний матеріалізм — мають однакові утруднення, коли на їх основі прагнуть провести емпіричні дослідження. Так діється тому, що й та й інша теорія не є істинно науковим, а становлять собою лише класово зумовлену соціально-політичну перспективу... Псевдонаукова соціологія, функціоналізм, методологія анкетних досліджень слугують інструментами панівного класу в технологічному суспільстві»³⁰.

Метафізична абсолютизація відносності й умовності змісту знання, властива прибічникам релятивізму, безперечно, походить з одностороннього підкреслювання постійної мінливості дійсності й заперечення відносної

²⁹ Ibid.— S. 64, 63.

³⁰ Freiberger D. Sociology and the Ruling Class (Cited by: Studia Soziologiczne.— Wrocław e. a.— 1977.— №2.— S. 166).

сталості речей і явищ. Гносеологічним корінням релятивізму є, зокрема, відмова від розкриття спадкоємності в розвитку знання, перебільшення залежності процесу здобування знань від його умов — насамперед від біологічних потреб суб'єкта-дослідника, його психічних станів або ж від логічних форм і теоретичних засобів, застосовуваних у тій чи тій суспільствознавчій дисципліні. Більше того, самий факт розвитку знання, в ході якого долається вже досягнутий рівень, релятивісти розглядають як доказ неістинності, суб'єктивності положень науки, що й веде до заперечення об'єктивності пізнання загалом.

Ця корінна хибка буржуазної соціології успішно долається філософією діалектичного й історичного матеріалізму, згідно з якою наше знання відносні не з погляду заперечення об'єктивної істини, а з погляду визнання історичної обмеженості кожного з досягнутих рівнів розвитку знання. Разом з тим у кожній відносній істині містяться елементи абсолютної істини, що й дозволяє марксизму-ленінізму розглядати розвиток наукового знання як його наближення до дедалі повнішої, конкретнішої і різномічної об'єктивної істини.

По-третє, в буржуазних трактуваннях ідеології велика вага припадає на концепцію «плюралізму» цієї сфери, а також на визначення ідеології як хибної свідомості і соціальної утопії. Так, наприклад, американський соціолог Генрі Ферчайлд, розмірковуючи в «Соціологічному словнику» про «плюралізм ідеології», визначає її як «агрегат ідей, вірувань і модусів мислення, характерних для таких груп, як нація, клас, каста, професія або заняття, релігійна секта, політична партія та ін. Ці ідеології зумовлені й детерміновані географічним становищем і кліматом, традиційною діяльністю і культурним оточенням відповідних груп»³¹. І в даному разі, і загалом буржуазна теза про «плюралізм ідеологій» ґрунтується на буржуазно-реформістській за своїм походженням доктрині «плюралістичної демократії», згідно з якою політична влада в сучасному капіталістичному суспільстві перетворилась на «колективну владу» багатьох класів і груп, організацій і об'єднань. До числа останніх зачисляють, наприклад, асоціації підприємців, церкви та релігійні секти, профспілки, політичні партії, фермерські об'єднання тощо.

Насправді ж, в дійсному, а не вигаданому політичному житті сучасного буржуазного суспільства панує саме та ідеологія, яка вигідна державно-монополістичному капіталові. У цьому розумінні вона — єдина і навіть одна єдина за своєю класовою суттю і соціально-політичними функціями, хоча, безперечно, втілюється, розробляється і пропагується через різні канали, з допомогою державної влади, буржуазних політичних партій, спілок підприємців, церкви, різноманітних інститутів виховання і освіти та ін.

Звичайно, боротьба робітничого класу, представників інших загонів трудящих мас робить певний вплив на політику правлячих кіл буржуазного суспільства, сприяє створенню альтернативної ідеології — з тією, однак, різницею, що організації робітничого класу й інших представників трудящих мас не тільки не є за капіталізму суб'єктами державної влади, а й всіляко обмежуються, дискредитуються, переслідуються спеціально створеними саме для цього органами сучасної капіталістичної держави. За Г. Ферчайлдом же виходить, що в буржуазному суспільстві існує така собі «їдилія» і скільки, мовляв, соціальних груп, стільки ж і ідеологій. Ми маємо тут справу з грубою підтасовкою фактів і водночас із поплутанням ідеології з ціннісними установками й орієнтаціями різних соціальних груп.

Безперечно, треба мати на увазі, що проблема життєвих (духовних) цінностей в гранично широкому значенні цього терміна неодмінно виникла в переломні історичні епохи. Не випадково Сократ вперше

³¹ Dictionary of Sociology / Ed. H. P. Fairchild.— Totowa (New York), 1968.— P. 149.

поставив питання «Що є благо?» саме в період кризи афінської демократії, занепаду ідеології цієї античної рабовласницької держави. Безперечно, далі, й те, що в структурі людської діяльності ціннісні її аспекти тісно пов'язані з пізнавальними й вольовими. Більше того, в самих ціннісних категоріях виражені «граничні» орієнтації людських знань, інтересів і уподобань різних суспільних груп і окремих осіб. І все ж це ще не дає права перебільшувати роль ціннісних «механізмів» в регуляції людської діяльності, підносити їх до рівня самодостатньої системи ідей і поглядів, у яких і через які усвідомлюються й оцінюються ставлення людей до дійсності, їхні відносини, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі програми соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або ж зміну даних, історично визначених суспільних відносин. Адже хоча системи ціннісних орієнтацій особи і є більш-менш сталими, відношення людини до різних складових суспільного устрою (як, до речі, й до самих цінностей) все ж ніколи повністю нею не усвідомлюються. Чи не тому так часто суб'єктивно забарвлені («емоційні») оцінки безпосередньо не збігаються з суспільно значущими характеристиками відповідних цінностей?

Звідси невблаганно напрашується висновок: саме таке, неправомірне ототожнення ідеології з ціннісними орієнтаціями різних суспільних класів, соціальних груп і прошарків є одним з тих численних прийомів і «каналів» впливу на маси, який у ряді випадків дає буржуазним ученим можливість досить небезуспішно дискредитувати саме поняття ідеології. Так, у принципі погоджуючись із зробленим Г. Ферчайлдом визначенням ідеології, багато хто з буржуазних дослідників намагається звести її до хибної свідомості, до такого собі упередженого мислення. Наприклад, американський соціолог-неоконсерватор І. Горовіц вважає, що ідеологія є «поєднанням істинної і помилкової свідомості; виправданням революційних або реакційних інтересів і позицій у політичному житті; раціоналізацією ірраціональних форм соціальної і психологічної мотивації»³². Йому вторить західнонімецький соціолог Е. Блох, відводячи ідеології роль соціальної апології і ототожнюючи її з хибною свідомістю: «Ідеологія є виправданням дійсності, прикрашанням її з позицій хибної свідомості свого часу»³³. З такимим і подібними до них твердженнями солідаризується й уже згаданий вище Я. Баріон: «Ідеолог,— міркує він,— вважає свої погляди єдино правильними і хотів би нав'язати їх усім людям, перебудувавши весь світ у відповідності з ними. При цьому він каже про ідеї й ідеали, які спрямовують його волю і дії, однак бере їх із світу своїх бажань, що не має коріння в дійсності»³⁴. Аналогічні приклади зазначеного підходу до феномена ідеології в буржуазній соціологічній літературі можна було б примножити, хоча, гадаємо, робити цього не варто, бо всі вони *типові, однакові за своєю суттю*, оскільки на різні лади варіюють одно й те саме.

На противагу положенню, згідно з яким свідомість людини та її ідеї розвиваються іманентно, спонтанно, незалежно від дійсності і можуть бути зрозумілі виключно з самих себе, марксистсько-ленінці виходять з того, що між індивідуальною і суспільною свідомістю відбувається постійна діалектична взаємодія. Свідомість людини взагалі неправомірно аналізувати і розглядати у відриві від інших явищ суспільного життя. Свідомість «із самого початку є суспільний продукт і залишається ним, поки взагалі існують люди»³⁵. Історично вироблені людством норми свідомості стають особистими переконаннями індивіда, джерелом моральних настанов, естетичних (і взагалі духовних) почуттів і уявлень. У свою чергу особисті ідеї і переконання набирають характеру

³² Horowitz I. L. Philosophy, Science and the Sociology of Knowledge.— Springfield, 1961.— P. 79.

³³ Cited by: Barion J. Op. cit.— S. 29.

³⁴ Ibid.— S. 23—24.

³⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— С. 28.

суспільної цінності, набувають значення соціальної сили, коли вони стають нормою поведінки і взірцем для наслідування.

Таким чином, горезвісний «ідеолог» на ділі зовсім не є відірваним від реалій повсякденної дійсності «фантастом-самоуком». Він — продукт відповідного суспільного середовища, вихований на його традиціях, звичаях, наукових знаннях, духовній культурі. Суспільна ж свідомість і собі розвивається тільки через свідомість окремих людей, у тому числі й «ідеологів», будучи лише відносно незалежною щодо останньої. Тому і сама ідеологія має спиратись на твердий ґрунт суспільного буття людей, а не на ілюзорні «соціальні утопії».

По-четверте, для буржуазного суспільствознавства смисл ідеології, як це вже можна було зрозуміти з вищезазначеного, полягає насамперед у її ціннісно-орієнтаційному характері. Вважаємо за доцільне дещо конкретизувати цей «загальний засновок». Як підкреслює Баріон, «ціннісні судження виражають погляди людини, показують, що саме для неї має значення в житті, що саме впливає на її поведінку... Причому, на відміну від (усіх інших.— О. К.) суджень, судження, які констатують цінність, сильніше залежать від суб'єктивної позиції того, хто висловлюється»³⁶. Отож, не дивно, що буржуазні вчені схиляються до думки, згідно з якою хибність чи істинність ідеології не має значення; для них головне в ній — що той або інший тип ідеології править за ціннісну орієнтацію, однаково і окремого індивіда, і держави та державної влади. Причому, знову ж таки, певні рішення, які можна ухвалити завдяки ціннісним орієнтаціям, можуть бути правильними чи хибними залежно від різних обставин і умов. У таких випадках, на думку французького соціолога Ж. Рейно, ідеологія виступає одним з «елементів соціальної гри, зняряддям якоїсь групи в її боротьбі за свої інтереси, виражає певний вплив соціального порядку (хоча й не повний і почасти догматичний)»³⁷. Однак у працях буржуазних дослідників можна знайти й більш розширене тлумачення ціннісного змісту ідеології. І тут, гадаємо, доречно навести одне з тверджень І. Горовіца: «Ідеологічні позиції практично визначаються конкретними інтересами соціальної групи і не меншою мірою — міжособовими стосунками в середині групи»³⁸. Поряд з цим багато буржуазних авторів додержуються й традиційних позитивістських передсудів, які досить точно виразив західнонімецький соціолог Т. Гайгер: «У нашій просторово-часовій дійсності об'єктивно не існує ціннісних реальностей». На його думку, галузь життєвих цінностей і ціннісні судження зовсім не слід вивчати в категоріях теорії пізнання, оскільки всі ціннісні судження є ідеологічними висловлюваннями. Саме на цій підставі Гайгер виключає з об'єктивної реальності художню культуру, мистецтво, естетику та ін., вважаючи їх позбавленими дійсності і самостійного змісту ідеологічними фікціями. «Не речі,— вважає він,— є прекрасними чи огидними, не вчинки добрі або недобрі, а просто вони подобаються чи не подобаються якимсь особам або ж групі осіб»³⁹.

Гадаємо, наведеного досить, щоб переконатись у цілковитій абсурдності подібних висловлювань різних буржуазних дослідників. Ми бачимо тут, так би мовити, «плюралізм» у дії, яскраве свідчення внутрішньої суперечливості і неспроможності спроб звести ідеологію до упередженості в судженнях, голого догматизму і цілковитого заперечення в ній будь-якого творчого начала — як суто особистісного, так і загальносуспільного.

Філософія діалектичного й історичного матеріалізму розглядає проблеми взаємовідношення судження й ідеології, істини і цінності,

³⁶ Barion J. Op. cit.— S. 69.

³⁷ Reynaud G. M. Philosophie de l'Histoire et sociologie au service de la theorie du relation international // Cahiers Vilfredo Pareto.— Geneve, 1964.— № 3.— P. 159.

³⁸ Horowitz J. L. Op. cit.— P. 81.

³⁹ Cited by: Barion J. Op. cit.— S. 73, 75.

свідомості і форми на основі принципу, згідно з яким свідомість відображає об'єктивний світ як змістом, так і формою. Марксизм-ленінізм особливо виділяє той момент, що зміст і предметна істинність мислення є результатом відображення в сукупній духовній культурі людства природних і соціальних явищ. Останні, історично розвиваючись у часі-просторі, рано чи пізно, але завжди виявляють і ті соціальні сили, які є ініціаторами їх розвитку у певному напрямі. Саме таким чином у повній відповідності з корінними життєвими інтересами різних суспільних класів і соціальних груп у людському суспільстві на сьогоднішній день укорінилися по суті лише два поняття категорії ідеології: марксистське і немарксистське. Між ними існує принципова, фундаментальна відмінність: марксизм виділяє ідеологію робітничого класу з числа інших саме як наукову на підставі того, що її розвиток і цілі останнього збігаються з діалектикою суспільного розвитку, оскільки вона виражає інтереси робітничого класу — головної рушійної сили сучасності, а його інтереси збігаються з інтересами гігантської більшості населення нашої планети.

* * *

В статтю розглядаються важливіше напрямлення інтерпретації феномена ідеології буржуазної соціально-філософської (позитивістська і ірраціоналістическа тенденції) мислю нинішнього століття, сопоставляються концепції «деідеологізації» і «реідеологізації». Виділяються і критически аналізуються найбільше типичні черти нової мировоззренческо-методологіческої установки буржуазних соціологов по отношению к ідеології. Виявляються антинаучний характер і антимарксистская направленность современных буржуазных соціально-філософских теорій ідеології, раскрывается методологіческо своеобразіе критического аналіза этих теорій.

С. В. КУПЦОВА

НЕСПРОМОЖНІСТЬ КЛЕРИКАЛЬНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ НАУКИ І РЕЛІГІЇ

Небачені масштаби соціальних перетворень і науково-технічного прогресу, що радикально вплинули на обличчя сучасного світу і спосіб життя людини, зумовили колосальне розширення горизонту людських уявлень про дійсність і можливість її освоєння, привели до того, що нині релігійна ідеологія переживає глибоку кризу.

У спробах подолання такого становща з метою пошуку засобів виживання церква сьогодні змушена здійснювати різні пристосовницькі перетворення в усьому релігійному комплексі: ідеології, культі, діяльності своїх організацій, у своїй структурі. Сучасні теологи вимушені переглянути традиційні доктрини, в тому числі й питання про ставлення релігії до науки. Особливою активністю відрізняються щодо цього діячі католицизму і протестантизму.

В умовах величезних успіхів науки і зростання її ролі в сучасному суспільстві християнські ідеологи виявляють до неї посилений інтерес, намагаються так або інакше використати її з метою підвищення авторитету релігії, апології релігійних уявлень, зображення у привабливому світлі історії християнства і діяльності сучасних релігійних організацій. З цією метою насамперед робляться спроби посіяти ілюзію щодо деякого нібито благотворного, гуманізуючого впливу релігії на науку. Звичайно ж, при цьому намагаються забути традиційну настанову християнських богословів щодо науки, досить чітко й відверто сформульовану свого часу Ж. Кальвіном, який твердив, що він волів би «знищити всі людські науки на Землі, якщо б вони були причиною охолодження християнського завзяття і відвернення від

бога»¹. Але минулися ті часи, коли церква могла безкарно знищувати неугодне їй, спопеляти на вогнищі книги і їх авторів, як той же Кальвін Сервета, піддавати анафемі ідеї, справи і людей. Відповідно і від вогнищ довелося відмовитись і поспішно одягнутися у вбрання поборників гуманізму, об'єктивності, демократичності, науки і прогресу.

В ХХ ст. до науки доводиться звертатися на «Вн». І більшість сучасних християнських теологів, відзначаючи суперечливий характер її ролі в житті суспільства, позитивно оцінює цю роль загалом. Завідуючий відділом служби консультації при абатському генеральному вікаріаті м. Тріра (ФРН) Г. Байор відзначає, що «не тільки вибуховоподібне розширення промислового і сільськогосподарського виробництва типове для нашої культури. Також важливо, що основою промислового і сільськогосподарського виробництва є... духовне «наукове виробництво»². При цьому він особливо підкреслює, що наукове виробництво корисне не лише в індустріальному плані, а також і у світоглядному відношенні, як «постачальник змісту» картини світу людей»³.

Наука розглядається в сучасному християнстві як одне із найважливіших досягнень людства. Християнські богослови змушені сьогодні погодитися з тим, що актуальні проблеми сучасності можуть бути розв'язані тільки на основі наукового знання. Нарешті, вони відзначають, що здобуття такого знання потребує від ученого витрат усіх його сил, виховує в ньому строгу дисципліну, і вже тому наукова діяльність не може не викликати поваги. Прагнучи присусідитись до ореолу науки, чимало християнських богословів проголошують, що в умовах сучасного суспільства одним із найважливіших завдань є встановлення органічної єдності релігії і науки. Вони гадають, що здійснення такого союзу цілком реальне, оскільки він, мовляв, відповідає «самій природі» як релігії, так і науки, які, будімо, у відриві одна від одної успішно розвиватися не можуть.

Визнаючи, що християнська релігія протягом усієї своєї історії вступала в конфлікти з наукою, сучасні ідеологи християнства прагнуть довести випадковість таких зіткнень, сплотивляючи при цьому їх реальні причини і характер. Міркуючи в такому стилі, вони відзначають, що заняття наукою було не інакше як задане наперед людщині самою Біблією, бо тільки за допомогою наукових досліджень людина може виконати «даний їй богом наказ»: осягти створений світ і управляти ним, підпорядкувавши контролю «неприборкані сили природи». З таких позицій, наприклад, генеральний секретар Всесвітньої ради церков (ВРЦ) Ф. А. Поттер розглядає колишні численні факти негативного ставлення християнства до науки як непорозуміння, які виникли внаслідок «неправильної інтерпретації Священного писання»⁴.

Своєрідне трактування конфлікту релігії і науки в минулому дає американський викладач релігії Ч. Д. Барретт. Він визнає наявність релігійних учень, прибічників яких є лютими супротивниками науки, проте християнство виключається ним з такого різновиду вчень. Барретт силкується довести, що християнство загалом ніколи не протистояло науці, а, навпаки, було і лишається пронауковою ідеологією. За його твердженням, воно завжди прагнуло осмислювати досягнення науки, узгоджувати їх зі своїми уявленнями. Однак, як визнає Барретт, це не завжди вдавалося зробити вчасно. За такої ситуації і виникав конфлікт. Але, на його погляд, це був конфлікт не між релігією і наукою, а між новою, ще не асимільованою наукою і тими релігійними уявленнями, які включали до себе колишні наукові досягнення. На думку цього автора, неприйняття релігією відкриттів Коперника, Галілея, Дарвіна та інших проходило не за антинауковими мотивами, а просто з позицій «найдавнішої науки, яка була згармонізована з традиційною релігією» проти «більш нової науки, ще не приведеною до відповідності з нею». Отже, Бар-

¹ Культура епохи Возродження и Реформаций.—Л., 1981.—С. 181.

² *Bajor G. Von der Dorfkirche zur Grossorganisation. Die strukturelle Anpassung der Kirche an die industrielle Gesellschaft // Warum geht ts nicht mehr wie früher?—München, 1982.—S. 103.*

³ *Ibid.—P. 104.*

⁴ *Potter Ph. A. Science and technology : Why are the churches concerned? // Faith and Science in an undjust world.—Geneva, 1980.—V. 1.—P. 22.*

ретт трактує різні зіткнення релігії і науки як боротьбу «старої науки проти нової»⁵, але жодним чином не як ворожість релігії щодо науки загалом.

Отак розумуючи, захисник релігії оперує, як начебто безперечним, уявленням про сумісність релігійного й наукового поглядів на світ, видає за дійсний факт ілюзію щодо самої можливості адекватного осмислення наукових даних з релігійних позицій. Воно й не дивно, оскільки саме такі ілюзії й становлять основу, а з другого боку, мету мислення й діяльності людей, подібних до Барретта. Він волів би тут протягнути й думку про те, що можливий і дійсний якийсь перспективний розвиток релігії, завдяки досягненням науки також, і що цей розвиток пов'язаний з наукою взаємно. Біг підтюпцем за злетом останньої, хапання її за крила тлумачиться хіба що не як рушійна сила її поступу. Таємниця усіх цих софізмів полягає у тому, що крах архаїчних фантазій і марень під натиском дійсного знання, здача позицій по всьому фронту в боротьбі з наукою, змушені зміни у всьому релігійному комплексі видаються апологетами релігії за якусь її здатність до прогресу, за доказ включення в нього.

У витлумаченні конфлікту релігії і науки в історії християнства існує й інша, значно поширеніша тенденція, згідно з якою винуватцями їх зіткнень оголошуються обидві сторони. Серед прибічників цього погляду можна назвати таких відомих теологів, як католицький прелат Е. Фер, католицький єпископ О. Шпюльбек, протестантський теолог, лідер екуменічного руху Австралії Н. Янг. На думку згаданих богословів, причини цього конфлікту полягають насамперед в тому, що обидві сторони перейшли межі своєї компетенції. Вони визнають, наприклад, що Галілей був несправедливо засуджений необізнаними церковниками. Водночас, як твердять ці теологи, і сам Галілей та інші вчені «дозволяли собі втручатися» в проблеми, про які вони не могли мати досить компетентного судження. Як приклади наводяться висловлювання Лавласа про те, що, створюючи свою небесну механіку, учений не мав потреби в гіпотезі бога; відомого хірурга Р. Вірхова, який говорив, що «розпор животні стільком людям, але ніде не знайшов душі»⁶; і навіть Ю. О. Гагаріна, який сказав після свого першого у світі космічного польоту, що він не виявив у космосі бога. Досить часто подибувані тлумачення таких суджень, як доказів проти теїзму, на думку богословів, абсолютно неспроможні. Ніяка релігія, кажуть сучасні християнські богослови, не твердить, що душа або бог є природні сутності. Отже, конфлікт релігії і науки, на їхній погляд, був зумовлений тим, що обидві сторони претендували на занадто багато: теологи вимагали від учених, щоб дані науки відповідали Біблійним уявленням про світ; учені, з другого боку, твердили, що їх дослідження і досягнення доводять хибність уявлень про існування бога. Таке становище, твердять представники християнства, було негативним для обох сторін.

Однак, розглядаючи питання про взаємовідношення релігії і науки в історії суспільства, треба мати на увазі, що численні їх зіткнення, які спостерігалися в історії, хоча і набирали досить різноманітних форм, були в кінцевому підсумку зумовлені корінними відмінностями між ними, і жодною мірою не можуть трактуватися як випадкові чи суб'єктивно зумовлені.

Аналіз того, яким чином і для якої мети створювалася християнська картина світу, пояснює докорінну протилежність науки і релігії. Побудови релігії призначалися для широких мас віруючих і за своєю суттю завжди ґрунтувалися на буденних уявленнях, поєднаних з «фантастичним відображенням в головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті»⁷. Ці побудови здійснювалися згідно з статусом релігійної ідеології для зміцнення релігійності, але не задля пошуку істини. Вони були спрямовані на обґрунтування апріорно висунутої ідеї про існування бога і світу як його творіння. Недостатність же аргументів, як правило, заповнювалася вигадками чи догмами, «компенсувалася» застосуванням церковної влади, яка «переконувала» тих, хто сумнівався, прямим примушенням, аж до засобів інквізиції.

Вражаючим документом боротьби релігії зі всією передовою культурою, зокрема з наукою, є «Індекс заборонених книг», який став регулярно видаватися з

⁵ Barrett Ch. D. Understanding the Christian Faith.— New York, 1980.— P. 22.

⁶ Föhr E. Naturwissenschaftliche Weltbild und Christlicher Glaube // Das moderne Weltbild.— Freiburg e. a., 1976.— S. 253.

⁷ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 309.

1559 року і проіснував аж до середини ХХ ст. До нього потрапили численні наукові праці. Це й зрозуміло, бо за самою своєю природою релігійний світогляд не міг не протистояти картині світу, яка формується на базі наукових досліджень. Уже з самого свого виникнення християнська картина світу створювалася як альтернатива уявленням про дійсність, виробленим античною наукою, уявленням, які трактувались ідеологами християнства як щось елітарне і хибне. Протистояння християнства науці характерне протягом всієї його історії.

Християнські теологи нині спекулюють на тому, що релігія рано чи пізно все ж визнавала досягнення науки. Однак це відбувалося тільки тоді, коли вона вже не могла чинити інакше під загрозою самовикриття. Так, наприклад, заборона на публікацію результатів астрономічних досліджень, заснованих на коперніканських уявленнях про будову сонячної системи, була відмінена офіційною католицькою церквою тільки 1757 року, а сама робота Коперника «реабілітована» лише 1828 року.

Деякі ж наукові теорії і досі не визнаються християнством. Наприклад, серед богословів навіть і сьогодні чимало противників еволюційних уявлень як щодо органічного світу взагалі, так і стосовно походження людини.

Усупереч твердженням сучасних християнських теологів, релігія завжди була постійним гальмом у розвитку науки, у пропаганді і засвоєнні суспільством передових наукових ідей. І тільки під великим натиском потреб суспільного розвитку, під загрозою втрати престижу і впливу на віруючих вона змушена була здавати свої позиції і відмовлятися від деяких догматизованих нею уявлень про дійсність. Щодо цього надзвичайно показове запізніле визнання Ватиканом лише наприкінці 70-х років нашого століття помилковості засудження Галілея католицькою церквою.

На відміну від релігії наука постійно прагне розширити знання про дійсність, використовуючи для цього все нові й нові методи наукового пізнання. Вона не боїться наукових революцій, які розсувають горизонти уявлень про світ. Основою усіх наукових досліджень є прагнення зрозуміти світ на основі діючих у ньому самому законів, а тому природно, що картина світу, яка складається на фундаменті досягнень науки, будується, як правило, з позицій матеріалістичних уявлень про дійсність, які протистоять релігійній ідеології.

У християнстві сьогодні, як уже відзначалося, активно поширюється вчення, згідно з яким протиставлення науки релігії «некоректне». Викладач чикагської лютеранської школи Ф. Хефнер, О. Шпюльбек та інші гадають, що у розгляді питання про співвідношення релігії і науки треба уникати двох крайностей — «надмірного піднесення» як релігії так і науки. Однак такий поміркований підхід не знімає самої проблеми (хоча, зазначимо, імпліцитно визнає її). Шпюльбек підкреслює, що заяви типу «знання краще, ніж віра» наперед передбачають, що сучасна освічена людина має стояти на боці знання, а віра — ненаукова. Отже, прибічником науки вона може стати тільки за умови заперечення Біблії. Та ж справа не в тому, що там собі «підносять» чи гудять богослови. Вся історія релігії показує, що їх бн воля — вони б такого питання й не зачепили, оскільки звеличення релігії, нав'язування її першості всіма засобами (які, за заповіддю єзуїтів, виправдовуються метою) — це єдина їх заповітна мрія. Насправді ж усе полягає у тому, що — релігію чи науку — підносить і що відмітає хід історії, розвиток суспільства, у тому, нарешті, що звільнення людської свідомості від релігійного дурману (оце і є та «крайність», якої жахається Шпюльбек) — це дійсно об'єктивна і невідмінна потреба розвитку науки сьогодні.

Тенденція протиставлення знання вірі, як вважають християнські теологи, дісталася сучасній людині у спадщину від раціоналізму і просвітництва минулих століть, і, особливо, «прогресивістських установок» ХІХ ст. Саме тоді, мовляв, відношення між релігією і наукою стали формуватися за такою, популярною нині формулою: «Релігія бореться з наукою і перешкоджає прогресу»⁸. Вважаючи таке протиставлення «помилкою минулого», більшість християнських теологів намагається довести, що нині немає ніяких підстав для протиборства релігії з наукою ні в тієї, ні в іншої сторони. Вони гадають, що сьогодні потрібне не протиставлення релігії і науки одна одній, а діалог між ними. Такий діалог, на їхній погляд, має бути корисним для

⁸ Spülbeck O. Grenzfragen zwischen Naturwissenschaft und Glaube.— München, 1970.— S. 80.

обох сторін. У зв'язку з цим римсько-католицький архієпископ Бостона Х. К. Медейрос висловлювався так: «Християнська віра, яка ігнорує або не розглядає чуда наукової технології в сільському господарстві, медицині... недостойна імені релігії... Технологія, яка ігнорує або не розглядає питання християнської етики... має швидко редукувати землю до пустелі, особу до автомата, і введе смерть туди, де бог бажає життя»⁹.

Християнські теологи нині прагнуть враховувати у своїй діяльності досягнення найрізноманітніших наукових дисциплін. Професор християнської догматики Единбургського університету Т. Ф. Торранс, професор Стаффордширського університету Д. М. Мак-Кей, О. Шпюльбек, Е. Фер та ін. певні, що потребу людини в саморозумінні, у визначенні її місця у світі сьогодні можна задовольнити тільки з допомогою «синтезу» релігії і науки. У працях багатьох богословів підкреслюється навіть потреба побудови «системи викладання і вивчення релігії на науковій основі», що, як уявляється їм, може зміцнити християнську віру, а також сприятиме розвитку теології як науки. «Я повністю переконаний, що ми можемо більш науково займатися нашою теологією...» — пише Торранс¹⁰.

Розглядаючи по-різному проблему діалогу релігії і науки, сучасні християнські теологи водночас звертають увагу на труднощі його здійснення, зумовлені відсутністю серед самих теологів одностайності у розв'язанні питання про те, як християнство має ставитися до науки, що потрібно й що не треба християнам приймати в ній. Тому, як вважає, наприклад, Хефнер, хоча віруючі безумовно мають бути в курсі ходу розвитку науки, водночас вони повинні спочатку виробити для себе «чітку єдину позицію» щодо неї. Хефнер закликає до необхідності насамперед діалогу «серед теологічної свідомості», вважаючи його поки найреальнішим, а потім уже, як він гадає, доцільно вступати і у «зовнішній» діалог — з наукою¹¹.

Деякі сучасні християнські теологи, посилаючись на висловлювання окремих учених, намагаються створити враження, що тенденція до зближення з релігією нібито існує і в учених. Так, викладач вищої філософсько-теологічної школи Фулда, керівник дослідницького товариства М. Планка в Шлітц-Хессені професор І. Іллієс пише: «Після небагатьох десятиріч просвітницького ентузіазму, який уявив себе вище за релігію, сьогодні є чесні природознавці, які в тісному контакті з фактами шукають шлях і наводять мости до нового, поглибленого розуміння правди біблійних висловлювань»¹². А декан Клер-Колледжу (Кембрідж) А. Р. Пікок вважає, що внаслідок такого прагнення до обопільного зближення останнім часом у колишніх «льодяних відношеннях між наукою і релігією виникло потепління і починають прокладатися шляхи між цими плавучими крижаними»¹³.

Яку ж вигоду шукають сучасні представники християнства в установленні союзу релігії і науки? Насамперед такий союз, на їхню думку, абсолютно необхідний для релігії. Оскільки, відзначає Мак-Кей, «все наше знання — фізичне, біологічне, історичне, філософське — є знання творіння бога»¹⁴, то наукове пізнання сприяє усуненню «неправильних уявлень» про бога, про його місце у світі. На думку Пікока, воно «робить можливим збагачення нашого розуміння ставлення бога до світу і людини»¹⁵. Сучасне християнство, вважають богослови, безумовно, повинне з увагою ставитися до пізнавальної діяльності людини. Трактатування розуму як «шляхи діявола» не дістає тепер серед них широкої підтримки. В цьому зв'язку Шпюльбек закликає відмовитися від прийняття висловлювання «я вірю, бо це абсурдно» як від застарілого і звернутися до тези св. Ансельма Кентерберійського: «Я вірую, щоб постійно глибше пізнавати»¹⁶. Ось навіть так!

Як завіряють сучасні християнські богослови, здійснення союзу релігії і науки важливе і для розвитку науки. «Віруючий учений» має перед атеїстом

⁹ Див.: Faith and Science in an unjust world.— V. 1.— P. 20.

¹⁰ Torrance Th. F. Space, Time and incarnation.— Oxford, 1978.— P. 9.

¹¹ Hefner Ph. Science and Religion : Athens and Jerusalem in dialogue about Athens' salvation // Zygon.— 1978.— 14.— № 3.— P. 225.

¹² Illies J. Der Mensch in der Schöpfung.— Zürich, 1979.— S. 7.

¹³ Peacocke A. R. Creation and the world of science.— Oxford, 1979.— P. 14.

¹⁴ MacKay D. M. "Complementarity" in scientific and theological thinking // Zygon.— 1974.— 9.— № 3.— P. 225.

¹⁵ Peacocke A. R. Creation and the world of science.— P. 8.

¹⁶ Spülbeck O. Grenzfragen zwischen Naturwissenschaft und Glaube.— S. 179.

перевагу в науковому пізнанні світу, бо він, за словами американського професора А. Боумана, «краще орієнтований»¹⁷. О. Шпюльбек з цього приводу пише: «Якщо християнин займається природознавством і при цьому лишається відкритим для слова одкровення бога, він дістає нове розуміння всього того, що наука віри і природознавства могли досягнути в цих галузях»¹⁸. Більше того, Фер, наприклад, твердить, що всі «провідні мислителі науки від Ньютона до Гейзенберга — віруючі християни»¹⁹. Містифікація наукової творчості, природи наукових відкриттів стала нині улюбленим заняттям християнської теології. Так, представник філософського факультету Лідського університету Д. Р. Раветц обстоює ідею про те, що Гільберт, Кеплер, Гарвей здійснили свої відкриття на основі окультних уявлень. Фер вважає незаперечним, що відкриття Ньютона, Коперника, Планка, Ейнштейна здійснювалися «через медитацію, занурення у предмет; віру в неймовірне»²⁰, а, отож, «з допомогою релігії». В цілому сьогодні чітко вимальовується прагнення церковників довести «стимулюючий вплив релігії» (особливо християнства) на становлення і розвиток європейської науки. Крім того, як вони твердять, саме «відторгнення» (!) науки від релігії призвело в ХХ ст. до численних негативних соціальних наслідків її застосування. Намагаючись скористатися деякими негативними наслідками застосування наукових досягнень (зокрема, екологічними), теологи заявляють, що наука може ефективно слугувати людині тільки тоді, коли її розвиток ґрунтується на релігійній основі.

При цьому апологети релігії явно спотворюють факти, підмінюють історичний підхід посиланням на окремі факти чи навіть вигадки. Звичайно, коли за приклад наводяться імена Кеплера або Ньютона як «релігійних учених», то зрозуміло, що віруючими людьми вони були не тому, що були вченими, а тому, що жили тоді, коли, за словами Ф. Енгельса, «наука була смиренною служницею церкви і їй не дозволено було виходити за рамки, встановлені вірою»²¹. Однак висновувати з цього «визначальну роль релігії в науковому відкритті», пов'язувати наукове відкриття з апеляцією до бога або взагалі до чогось надприродного — абсолютно неправомірно. Історія науки показує, що відкриття здійснювалися як віруючими, так і невіруючими людьми. Причому з розвитком науки і суспільства останніх ставало все більше, і немає сумніву, що нині чимало наукових відкриттів здійснюється людьми невіруючими. Ч. Дарвін писав: «Чим більше ми пізнаємо, тверді закони природи, тим дедалі більше неймовірними стають для нас чудеса»²². «Немає нічого знаменнішого, — відзначає він, — ніж поширення релігійного невір'я або раціоналізму протягом другої половини мого життя»²³. А от що з приводу відношень між наукою і релігією говорив А. Ейнштейн: «Якщо ці відношення розглядати в історичному плані, то науку і релігію за очевидною причиною доведеться вважати непримиренними протилежностями. Для того, хто цілком переконаний в універсальності дії закону причинності, ідея про істоту, здатну втручатися в хід світових подій, абсолютно неможлива»²⁴.

Отже, твердження про «вирішальну роль внутрішньої релігійності» вченого у виникненні наукового відкриття позбавлені всякої реальної основи. А от висновок протилежний цілком доведений самою історією відношень релігії і науки, незмінним прагненням останньої позбутися пут релігійних заблуджень і звільнитися від них суспільство.

Прагнучи примазатися до науки, сучасні християнські теологи силкуються точніше визначити сфери «компетенції» релігії і науки, встановити їх межі, накреслити точки зіткнення між ними, намагаються подивитися на релігію немовби очима науки, а на науку — очима релігії.

¹⁷ *Bowmann A.* Is the Bible true? — Westwood, 1965. — P. 87.

¹⁸ *Spülbeck O.* Grenzfragen zwischen Naturwissenschaft und Glaube. — S. 179.

¹⁹ *Föhr E.* Naturwissenschaftliche Weltanschauung und Christlicher Glaube // *Das moderne Weltbild.* — S. 260.

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Маркс К., Енгельс Ф.* Вступ до англійського видання «Розвитку соціалізму від утопії до науки» // *Твори.* — Т. 22. — С. 291.

²² *Дарвін Ч.* Соч.: В 9-ти т. — М.; Л., 1939. — Т. 9. — С. 205.

²³ Там же. — С. 210.

²⁴ *Ейнштейн А.* Собр. науч. трудов: В 4-х т. — М., 1967. — С. 128.

Митрополит Нью-Делі П. Грегоріс, зіставляючи релігію і науку, виділяє ряд пунктів, за якими намагається «довести їх схожість». Обидві, мовляв, являють собою спроби ставлення людини до реальності. Обидві мають суб'єктивний і об'єктивний полюси, когнітивний і практичний зміст. Обидві вивчають структуру реальності, впливають на саму людину і на її ставлення до світу. І релігія і наука включають певні традиції і характеризуються наявністю наступності у своїх побудовах, є «інституціонально організованими, суспільними підприємствами». Обидві у ході свого розвитку, розуміє далі Грегоріс, «роблять серйозні компроміси і зраджують кращі переконання і принципи...»²⁵ Нарешті, «обидві були неприпустимо самовпевнені в минулому і воліли думати, що кожен має винятковий доступ до знання реальності і здатність встановлювати істину...»²⁶ Не будемо сперечатися відносно правильності цих тверджень щодо релігії. Що ж стосується науки, то тут Грегоріс не обтяжує себе аргументами, сподіваючись, очевидно, що вчені сприймуть їх на віру.

Чимало християнських авторів заходять у подібних порівняннях так далеко, що оголошують науку своєю релігією. Яка ж наводиться тут аргументація? Передусім твердять, що наука, як і теологія, займається трансцендентними об'єктами, які виходять далеко за межі безпосередньо спостережуваного (що особливо характерне для сьогоденнішого природознавства). В тому, що наука «традиційно поєднується з прийнятими на віру матеріалістичними переконаннями», церковники теж вбачають ознаку її «релігійного характеру»: мовляв, раз є віра, то неодмінно релігійна. Інший, «не менш солідний» аргумент: наука інституціонально функціонує подібно до церкви. Так, Фер відзначає, що «наука часто вступає на місце релігії», бо «вона сама є різновид церкви»²⁷. І. Зюкер (ФРН) гадає, що віруючим можна назвати і матеріаліста, тільки (!) він вірить у вічність матерії, а не в бога²⁸. Шпюльбек зауважує, що в природознавстві, як і в релігії, є такі авторитети, чії думки приймаються дослідниками безапеляційно, без усякої критики. А. К. Кастанс (США) твердить, що «натуралізм наукового матеріалізму є фактично фальшива релігія, основана на вірі, яка, як і християнська віра, підтримується віровченням і ієрархією (учення еволюції і сучасні еволюційні автори) і є догматичною і обмеженою забобами. Він також вірить у чудеса і має свої святі моші, і він має також своїх мучеників і пророків, одне слово, він є просто інший релігійний світогляд... Тільки він претендує на те, щоб не бути релігійним, і таки далекий від того, щоб бути успішним у цій претензії»²⁹.

Однак потуги апологетів християнства відновити авторитет релігії через фіксацію її «схожих рис» з наукою є безпідставними. Всяка людська діяльність (в тому числі й наукова і релігійна) характеризується наявністю суб'єкта, об'єкта, певних цілей, а також методів і засобів їх досягнення, інституціональною організацією; у будь-якій формі культури як матеріальної, так і духовної завжди існують традиції, ідеали, авторитети, віра й переконання. Однак різні форми людської діяльності розрізняються не за наявністю або відсутністю цих компонентів, а за їх змістом: який об'єкт пізнання, які використовуються методи, які ставляться цілі? В цьому розумінні наука і релігія радикально протистоять одна одній. Ці відмінності визначають корінну протилежність наукового і релігійного світоглядів.

Релігійний світогляд оснований на спотвореному уявленні про дійсність, яке виходить з ілюзії про наявність у світі містичної сутності — бога, і спрямований на зміцнення віри в цього бога. Науковий же світогляд будується на базі реальних, об'єктивних фактів, жодною мірою не апелює до надприродного (віра в яке є однією з істотних рис релігії), і орієнтований на пізнання істини. Тому між релігією і наукою і в історичному минулому, і в наш час точилася й точиться невпинна боротьба світоглядів — релігійного, ідеалістичного і наукового, матеріалістичного.

²⁵ *Gregorios P. Science and Faith: Complementary or Contradictory? // Faith and science in an unjust world.— V. 1.— P. 53.*

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Föhr E. Naturwissenschaftliche Weltansicht und Christlicher Glaube // Das moderne Weltbild.— S. 258.*

²⁸ *Sücker I. Am Morgen der Schöpfung.— Bad Liebenzell, 1979.— S. 37.*

²⁹ *Custance A. C. Evolution or Creation? Zondervan Corporation.— Michigan, 1976.— P. 25.*

Водночас у сучасному християнстві виявляється й інша — протилежна вищезгаданій — тенденція, в якій релігія і наука розглядаються як різні способи відношення до світу. Барретт, наприклад, оцінює релігію як практичну діяльність — на відміну від науки, яка трактується ним як діяльність «насамперед теоретична». При цьому формування світогляду людини він розцінює як завдання релігії. Проводячи далі розрізнення релігії і науки, Барретт твердить, що «наука прагне осягнути істину задля себе самої, а релігія робить це заради людей»³⁰. Він підкреслює також відмінність їх методів: характерним для наукового методу є «схематичність і самосвідомість», тоді як «методи» релігії — «неформальні, неструктурні, персональні, екзистенціальні». Барретт звертає увагу і на відсутність подібності в їх мовах, бо наукова мова — чітка, недвозначна, «абстрактна», а мова релігії — «символічна, емоційна і конфесійна».

Відмінність між релігією і наукою підкреслюється в сьогочасній теології і під час розгляду «зон інтересів» і розмежування задля цього галузей наукового і теологічного впливів, яке, на думку багатьох сучасних християнських богословів, нині дуже важливе. Так, наприклад, Шпюльбек, розглядаючи цю проблематику, писав, що згадані межі мають бути досить мобільними і можуть протягом кожного десятиліття розумітися по-новому. Таке застереження зумовлене насамперед тим, що самі теологи змушені сьогодні визнати, що природничо-наукові дослідження все далі поширюються на сфері, які раніше вважалися вотчиною релігії³¹.

Як же хотіли б поділити згадані «зони інтересів» теологи? Науці вони готові віддати спостереження і вивчення існуючих феноменів, їх функціонування і змін. Наука розглядає, що відбувається і як відбувається, твердять вони. Саме на цьому шляху вона відкриває різні явища, об'єкти і описує закони, в яких виражаються взаємозв'язки їх властивостей і їх змін у просторі й часі. Походження ж самих речей, як гадає, наприклад, Боуманн, «не є предмет науки у справжньому розумінні слова»³². «Пояснення змін», «характерне для науки», як пише він далі, «не є поясненням походжень»³³. Наука, мовляв, не спроможна відповідати на питання «звідки» і «чому». Так, скажімо, на погляд Фера, наука може претендувати лише на пояснення того, які передумови необхідні для появи життя, але «безглуздо сподіватися», що їй поталанило пояснити, звідки виникло життя і як воно могло дістати свій розвиток. Бо це життєве «звідки» є щось «трансцендентне», і тому лежить поза сферою наукового дослідження. Проблема виникнення є, отже, предметом філософії і теології, і про те, що перебуває за межами спостереження, ми можемо дізнатися що-небудь тільки з допомогою «вищого інтелекту», твердить Фер. Як бачимо, сьогодні церковники ладні «поступитися» певними «зонами інтересів» (адже раніше релігія прагнула монополізувати пізнання і змін, а не лише походження речей і явищ), щоб у такий спосіб придбати «зустрічну схильність» науки. Щоправда, вдаючи, нібито вони роблять це добровільно, вони спотворюють істину. Насправді ж відступають вони тому, що наукове пояснення змінюваності світу набагато ефективніше й практично-переконалише за релігійне. Задкулючи, релігійники плекають надію відсидітися, так би мовити, в тіні фундаментальних загадок природи («проблем походження»), сподіваючись, що науковий пошук ще не скоро їх осягне. У цьому й полягає далеко не божественна мудрість тактики і стратегії ставлення церковників до науки.

Саме відповідаючи на питання «звідки» і «чому», людина неминує, на думку християнських богословів, приходити до необхідності апеляції до надприродного, до визнання «божественної основи» всього сушого, і, в кінцевому підсумку, до системи ідей, які ґрунтуються на цьому визнанні, цінностей, що управляють поведінкою людини.

Неспроможні протиставити нічого істотного сучасному природознавству і його матеріалістичній інтерпретації сучасні християнські богослови заходилися інтенсивно розробляти погляди, які обмежують компетенцію релігії «тільки» проблемою людини і її історії, чи навіть тільки моральними проблемами в житті людини. Слід зазначити, що цю проблемну галузь вони традиційно розглядають як свою вотчину, споді-

³⁰ *Barrett Ch. D. Understanding the Christian Faith.* — P. 14.

³¹ *Bowmann A. Is the Bible true?* — P. 82.

³² *Ibid.*

³³ *Ibid.*

ваючись, що на неї вплив науки не поширюється. Однак існує і інша, досить чітко виражена тенденція, суть якої досить визначено виражає Н. Янг.

Він виступає проти обмеження науки «царством природи», а теології — «проблемою людини і полем історії». «Хто нездатний прийняти ідею божественного втручання в причини і функціонування природи, — пише Янг, — той навряд чи буде приймати його вторгнення в історію: чи це історія нації, чи історія Я»³⁴. При цьому, відзначає він, постає і інша проблема, пов'язана зі ставленням бога до людини і світу, в якому вона живе: «Що це за бог, який робить усе для порятунку людини, але нічого для світу, який є її домівкою?»³⁵.

На фоні такого розмежування релігії і науки сучасні християнські теологи встановлюють точки зіткнення, де, на їх думку, можлива взаємодія науки і релігії в пошуках і досягненні істини. Лейтмотивом численних досліджень християнських богословів у цьому напрямі сьогодні є обґрунтування ідеї про те, що повне її адекватне осягнення дійсності може бути досягнуте тільки за умови об'єднання релігійного і наукового шляхів її пізнання. Ці шляхи, як відзначається у працях багатьох сучасних представників християнства, мають не суперечити один одному, а розвиватися в гармонії, у тісній взаємодії між собою. Один із найвідоміших християнських теологів К. Ранер висловлювався щодо цього таким чином: «Справжній досягнення природознавства не можуть, звичайно, суперечити вченню одкровення, оскільки істини, які в підсумку з одного і того ж джерела всієї дійсності й істини видобуваються, не можуть... взаємно знищуватися»³⁶. В такому ж стилі міркує чимало сучасних християнських богословів. Штюльбек, наприклад, у зв'язку з цим твердить, що «в теології ніщо не може бути істинним, що природознавство заперечує як фальшиве. І навпаки, у природознавстві ніщо не може розглядатися як правильне, що з боку теології уявляється помилкою»³⁷.

Прагнучи обмежити можливість науки, щоб забронювати місце релігійній вірі, християнські теологи явно спотворюють сутність наукового пізнання. Їх твердження про те, що наука вивчає тільки спостережувані феномени, хибні. Розвиток наукового пізнання, особливо в ХХ ст., повністю спростував такі уявлення. З цього погляду, як показав розвиток сучасної методології, неможливо пояснити ні створення теорії відносності (як загальної, так і спеціальної), ні всієї фізики елементарних частинок, ні молекулярної біології. У прямій, очевидній суперечності з феноменалістичним трактуванням науки перебуває і вся найновіша історія космології. Як далеко може виходити наука за межі безпосередньо спостережуваного, особливо яскраво показують дослідження з єдиної теорії фізичних взаємодій. На цьому шляху теорія А. Салама і С. Вайнберга дозволила об'єднати електромагнітні й слабкі взаємодії і передбачити наявність нових частинок — проміжних бозонів, експериментальне підтвердження існування яких було здійснено тільки через 20 років (1983 р.). Але особливо незвичайні щодо цього ідеї, які розвиваються в напрямі створення «теорії великого об'єднання» (ТВО), в якій з єдиної точки зору розглядаються електромагнітні, слабкі й сильні взаємодії. Згідно з ТВО, єдність цих сил реально могла виявитися лише при гігантських енергіях, які не існують в сучасному спостережуваному Всесвіті, але могли спостерігатися (згідно з концепцією Великого Вибуху, розвинутою нині в космології) тільки близько 20 мільярдів років тому, через 10^{-33} секунди після початку вибуху. Відповідно до цієї теорії протони, нейтрони й інші частинки, які ми спостерігаємо сьогодні, виникли через 10^{-6} секунди після великого вибуху³⁸. Отож, як бачимо, наука вже сьогодні сміливо заглядає у найгілбші таємниці матерії і, як ми переконані, з часом розкриє і проблему походження світу, речей, явищ — словом, усе те, на недослідженості чого усе ще спекулює релігія.

Позбавлені підстав твердження сучасних християнських теологів про те, що завданням науки і щодо гуманітарних і суспільних дисциплін не є відповідь на питання «звідки» і «чому». Поява життя на землі, походження людини і суспільства,

³⁴ Yung N. Creator, Creation and Faith.— London, 1976.— P. 16.

³⁵ Ibid.— P. 17.

³⁶ Overhage P., Rahner K. Das Problem der Hominisation.— Freiburg im Br., 1965.— S.

³⁷ Spülbeck O. Grenzfragen zwischen Naturwissenschaft und Glaube.— S. 96.

³⁸ Див.: Фундаментальная структура материи.— М., 1984.

соціальних інститутів, будь-яких людських звершень, що стосуються сфери як матеріальної, так і духовної культури, безперечно, є об'єктом наукового вивчення. Треба, крім того, розуміти, що питання «для чого» не тотожне питанню «чому» і доречне лише щодо діяльності людини. Тільки з певною часткою метафоричності воно може бути застосоване до біологічних явищ і позбавлене смислу, якщо звернене до неорганічної природи, де немає теологічності, початкового цілепокладання.

Розглядаючи проблему можливості цілісного наукового осягнення дійсності, ми повинні мати на увазі, що пізнання світу, здійснюване в окремих науках, завжди предметне і історично обмежене. Однак безглуздо для подолання цієї обмеженості звертатися до релігії. Знання про дійсність як ціле досягається, як показує вся історія розвитку людської культури, на основі філософського осмислення всіх форм освоєння світу і насамперед його наукового пізнання і практичного перетворення. Саме з позицій діалектико-матеріалістичної філософії це завдання розв'язується найбільш адекватно.

Отже, ми бачимо, що сучасний модерністський рух християнства стосовно науки є вираження у досить різноманітних формах давньої, традиційної тенденції християнства — очистити науку від світоглядних елементів, підпорядкувати її релігії і використати з метою апології релігійного світогляду. «Союз» з наукою, пропонований в наш час християнськими теологами, є на ділі спробою ідейної експансії, намаганням скористатися високим авторитетом науки для виправдання релігії і церкви.

Однак, як би не удосконалювалися богослови на словах, на ділі їм ніколи не примирити науку і релігію, бо історичні інтереси і спрямованість дій релігії і науки прямо протилежні й непримиренні. Логічна неспроможність писань теологів, їх кричуща невідповідність історичній правді й реаліям сучасності виявляють марність цих потуг цілком очевидно. А дійсний процес суспільного розвитку, закономірна послідовність подій в розвитку відношень релігії і науки доводить це неспростовно.

* * *

Высокий авторитет науки в современном мире порождает среди клерикалов соблазн использовать его для упрочения позиций церкви. Они стремятся обосновать представление о некоем благотворном (стимулирующем и гуманизирующем) влиянии религии на научное познание, говорят о «подтверждаемости» религиозных постулатов результатами научных изысканий.

Однако научный анализ истории, современного состояния и тенденций развития отношений между наукой и религией опровергает подобные спекуляции и доказывает, что кризис религиозной идеологии, во многом обусловленный и развитием современного научного познания, необратим.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В 1987 РОЦІ ТАКУ КНИГУ:

БЕЛОДЕД В. Д. КАТЕГОРИЯ ПРАКТИКИ В СОВЕТСКОЙ ФИЛОСОФСКОЙ НАУКЕ,—
7 л.—1 р. 20 к.

У монографії розкривається значення досліджень категорії практики, здійснених радянськими ученими на різних етапах історії нашого суспільства, для розвитку діалектико-матеріалістичної філософії, посилення філософсько-методологічного забезпечення потреб соціалістичного будівництва. Аргументованій критиці піддано буржуазній і ревізіоністській фальсифікації марксистсько-ленінської категорії практики. Для науковців, викладачів вузів, студентів.

Просимо користуватися послугами магазину видавництва «Наукова думка» (252001, Київ 1, Кірова 4), який надсилає книги інгороднім замовникам післяплатою, а також магазинів — опорних пунктів видавництва: «Будинку книги» (340048 Донецьк 48, вул. Артема, 147а); «Книжкового світу» (310003 Харків, 3, пл. Радянської України, 2/2).

Я. В. ЛЮБІВИЙ, А. М. УГРІМОВА

КОНТРПРОПАГАНДА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І МЕТОДОЛОГІЇ

На XXVII з'їзді КПРС зазначалося, що «розв'язана імперіалізмом «психологічна війна» не може кваліфікуватися інакше, як особлива форма агресії, інформаційного імперіалізму, що нехтують суверенітет, історію, культуру народів»¹. Для того щоб протидіяти ідеологічним диверсіям імперіалізму, необхідно, як підкреслив червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС, «широко розгорнути наступальну контрпропагандистську роботу не тільки на міжнародній арені, а й всередині країни»².

Неодмінною умовою забезпечення ефективності контрпропагандистської діяльності є своєчасне розв'язання її методологічних проблем. У цьому напрямі здійснюється значна робота, нагромаджено певний досвід, отримано істотні результати.

Пропонований огляд літератури має на меті спробу узагальнення і систематизації методологічних розробок з проблем контрпропаганди, усвідомлення стану справ у цьому відгалуженні суспільствознавства для того, щоб накреслити напрями дальшого вдосконалення теоретичного забезпечення контрпропагандистської роботи. Тому з усієї маси літератури з проблем контрпропаганди, яка включає до себе й популярні видання, ми виділяємо ту, яка має дослідницький характер. Огляд охоплює основні праці з теоретичних і методологічних проблем контрпропаганди, які вийшли в нашій країні і, зокрема, в республіці протягом останніх років.

Розглядувані проблеми за рівнем загальності включають до себе як філософсько-світоглядні, так і більш спеціальні, конкретні. Щодо цього вони поділяються на загальнометодологічні й конкретнометодологічні. Інший «зріз» їх структури й аналізу передбачає їх поділ на питання вивчення соціальної дійсності стосовно потреб контрпропаганди і на питання практичного здійснення контрпропагандистського впливу на аудиторію.

Загальнометодологічні проблеми включають до себе визначення місця контрпропагандистських процесів у духовному житті соціалістичного суспільства, в структурі його суспільної свідомості, вичленення суб'єкта і об'єкта контрпропаганди, співвідношення емоційних і раціональних компонентів у контрпропагандистській роботі, формування наукового світогляду різних соціальних і демографічних груп суспільства, політичної культури особи; розкриття неспроможності буржуазних соціально-філософських концепцій та ідеологічних доктрин, які є теоретичною і методологічною основою діяльності буржуазно-пропагандистського комплексу; критику буржуазних концепцій пропаганди. Ця проблематика посідає помітне місце у відповідних публікаціях³. Видано

¹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 107.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.— К.— С. 40.

³ Див.: Актуальные проблемы атеистической контрпропаганды.— Киев, 1985; Артемов В. Л. Контрпропаганда: сущность, понятие, функции // Контрпропаганда: вопросы теории и практики.— Киев, 1985.— С. 29—48; Волкогон Д. А. Психологическая вой-

чимало праць, де розглядаються також методологічні питання пропаганди й ідеологічної роботи⁴.

Конкретно-методологічні проблеми контрпропаганди охоплюють: визначення місця контрпропаганди в системі ідеологічної роботи; з'ясування співвідношення різновидів контрпропаганди (зовнішньої і внутрішньої; стратегічної, тактичної і оперативної); аналіз конкретного змісту буржуазної пропаганди й розкриття її міфів і стереотипів; виявлення каналів проникнення ворожої ідеології; показ маніпулятивної сутності впливу буржуазної пропаганди на особу; розробку конкретних методів контрпропагандистської роботи (упередження, викриття), управління контрпропагандистською діяльністю.

Ефективність розв'язання завдань контрпропаганди залежить не тільки від уміння взяти до уваги її характерні особливості, а й від повноти осмислення і врахування історичного — теоретичного і практичного — досвіду контрпропагандистської діяльності, нагромадженого в ході розвитку комуністичного і робітничого руху. «Набутий в ідейному наступі проти відкритих і замаскованих противників досвід — не просто сторінка історії. Це могутня зброя, справжній арсенал форм і методів ідейної боротьби, невичерпне джерело натхнення для нинішнього і прийдешніх поколінь революціонерів. Оволодіння ленінською методологією критики реакційних поглядів і течій, ленінськими прийомами наукової полеміки — неодмінна умова ідеологічного наступу і запорука його успіху»⁵.

У виданих останніми роками працях висвітлюється принципове наукове і світоглядне значення творчого внеску К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна в дослідження теоретико-методологічних і практичних питань контрпропаганди⁶.

М. М. Кейзеров відзначає, що в працях і практичній діяльності основоположників наукового комунізму дістали концентроване вираження ті головні напрями ідеологічної роботи, з якими сучасна наука пов'язує основний зміст поняття контрпропаганди⁷. На основі аналізу ленінських праць В. І. Касьяненко виділяє основні принципи марксистсько-ленінської концепції контрпропаганди — науковість, реалістичність, історизм, правдивість, оптимізм, упевненість у перемозі⁸.

Однією з вузлових методологічних проблем контрпропаганди є виявлення її специфіки порівняно з іншими соціально-духовними явищами, визначення наукового змісту поняття «контрпропаганда», з'ясування завдань, цілей, функцій, сутності контрпропагандистської діяльності, її структури. У чималій кількості публікацій робиться спроба відповісти на поставлені вище питання. Контрпропаганда — явище багатоаспектне,

на. — М., 1985; *Капто А. С.* Место контрпропаганды в классовом воспитании // *Контрпропаганда: вопросы теории и практики.* — С. 3—28; *Кейзеров Н. М., Ножин Е. А.* Контрпропаганда: проблемы методологии и методики. — М., 1984; *Ножин Е. А.* Контрпропаганда в системе идеологической деятельности КПСС: (Проблемы структуры методологии, методики). — М., 1984.

⁴ *Биккенин Н. Б.* Социалистическая идеология. — М., 1983; *Вопросы теории и практики идеологической работы.* — Вып. 1—16. — М., 1984; *Основы коммунистической пропаганды.* — М., 1978; *Теория и практика идеологической работы.* — М., 1984.

⁵ *Нагорна Л. О.* Ленінські традиції ідеологічного наступу. — *Комуніст України.* — 1985. — № 4. — С. 37—38.

⁶ *Див.: Касьяненко В. В. И. Ленин и становление контрпропаганды.* — *Политическое самообразование.* — 1985. — № 4. — С. 43—50; *Касьяненко В. В. И. Ленин об идейном противоборстве // Аргументы и факты.* — 1985. — № 16. — С. 1—2; *Кейзеров Н. М.* Контрпропаганда в идеологической борьбе: из истории вопроса // *Вопр. истории КПСС.* — 1985. — № 7. — С. 53—66; *Кейзеров Н. М., Ножин Е. А.* Контрпропаганда: проблемы методологии и методики. — М., 1984; *Лосик А. В.* О месте контрпропаганды в идеологической деятельности КПСС: (Выст. на засед. Круглого стола «Обострение идеологической борьбы и актуальные вопросы контрпропаганды.») — *Науч. коммунизм.* — 1984. — № 5. — С. 103—106.

⁷ *Кейзеров Н. М.* Исторический опыт становления и развития контрпропаганды. — С. 51—52.

⁸ *Касьяненко В. В. И. Ленин об идейном противоборстве.* — С. 2.

потребує системного, комплексного підходу до його вивчення. Саме це, на наш погляд, часто визначає різні підходи до трактування даного поняття. Однак можна виділити деякі спільні аспекти у його визначенні. Це насамперед загальна думка про поділ контрпропаганди за об'єктом на внутрішню і зовнішню⁹.

Підкреслюючи, що внутрішня контрпропаганда виконує дві функції — позитивну і критичну, О. С. Капто зауважує: «завдання позитивної функції полягає у роз'ясненні та ствердженні ідеології робітничого класу — марксизму-ленінізму, генеральної лінії КПРС, її практичної політики і формування на цій основі чітких класових орієнтирів, твердих комуністичних переконань, соціальної активності людей. Що стосується критичної функції, то її призначення — боротьба проти чужих соціалістичних ідей і звичаїв, проти спроб класового противника здійснити рєзкладницький вплив на радянських людей»¹⁰.

На думку Д. А. Волгогонова, внутрішня контрпропаганда спрямована на виховання у людей непримиренності до всього ворожого, чужого, на формування несприйнятливості до буржуазної пропаганди, здатності обстоювати цінності її ідеали соціалістичного способу життя¹¹.

Основним завданням зовнішньополітичної контрпропаганди є поширення правдивої інформації про соціалізм, спростування міфів буржуазної пропаганди¹², а також нейтралізація пропагандистської активності антикомуністів та антирадянщиків¹³. Чимало авторів, не поділяючи контрпропаганду на внутрішню і зовнішню, як це зробили вже названі дослідники, висловлюють, проте, аналогічний погляд на те, що є завданнями і функціями контрпропаганди¹⁴.

В. Л. Артемов обґрунтовує розуміння поняття контрпропаганди в широкому і вузькому значенні. «В широкому розумінні слова контрпропаганда — це така пропагандистська робота, яка має сприяти виникненню у радянських людей імунітету від впливу ворожої пропаганди, від поширюваних нею ідей, думок, уявлень, вихованню високої комуністичної свідомості, бойовитості, здатності вступати в боротьбу з ворожими поглядами. Контрпропаганда у вузькому значенні слова являє собою відповідну пропагандистську акцію, спрямовану на нейтралізацію впливу конкретного випадку ворожої пропаганди»¹⁵. Таке розуміння контрпропаганди відповідає визначенню, згідно з яким вона є «боротьбою засобами пропаганди з ворожим соціалістичним впливом»¹⁶.

Як і соціалістична пропаганда, контрпропаганда несе марксистсько-ленінську ідеологію в маси, але водночас виконує особливу функцію, що полягає «в протиборстві засобами пропаганди зі спрямованими ворожими впливами, які заважають внесенню в маси марксистсько-ле-

⁹ *Беглов С. И.* Внешнеполитическая пропаганда: Очерк теории и практики.— М., 1984; *Богина Е. Л.* Место и роль контрпропаганды в современном идеологическом противоборстве.— Вест. МГУ.— 1984.— № 3.— С. 27—33; *Волгогонов Д. А.* Психологическая война.— М., 1984; *Капто А. С.* Место контрпропаганды в классовом воспитании // Контрпропаганда: вопросы теории и практики.— Киев, 1985.— С. 3—28; *Покровский И. Ф., Прозоров Б. Л., Федосеев А. А.* Некоторые методологические вопросы контрпропаганды // Филос. науки.— 1984.— № 6.— С. 3—9.

¹⁰ *Капто А. С.* Цит. работа.— С. 4.

¹¹ *Волгогонов Д. А.* Цит. работа.— С. 285—291.

¹² *Капто А. С.* Цит. работа.— С. 18; *Волгогонов Д. А.* Цит. работа.— С. 287—289.

¹³ *Беглов С. И.* Цит. работа.— С. 24.

¹⁴ Див.: *Иванов В. И.* Контрпропаганда: вопросы теории и практики.— М., Знание 1984; *Куляс П.* Актуальные проблемы контрпропаганды в современных условиях, виховання непримиренності до буржуазної ідеології // Під прапором ленінізму.— 1984.— № 5.— С. 23—27; *Правоторов В. Ф.* XXVI съезд КПСС и вопросы идеологической, политико-воспитательной работы.— М., 1982.— С. 38—40; *Решетов П. Н.* Некоторые вопросы методологии и методики организации контрпропаганды в современных условиях // Вопр. воспитания, пропаганды и контрпропаганды в условиях современной идеологической борьбы.— М., 1980.— С. 8—29; *Сазонов А.* Требование времени: (Некот. вопр. контрпропаганды в современных условиях.) // Слово лектора.— 1984.— № 5.— С. 23—27.

¹⁵ *Артемов В. Л.* Правда о неправде.— С. 247.

¹⁶ Там же.— С. 247.

нінської ідеології і принципних установок партії»¹⁷. Щодо цього контрпропаганда виступає як умова, яка забезпечує нормальний плін духовно-ідеологічного процесу в соціалістичному суспільстві.

Більшість дослідників визнають той факт, що контрпропаганда, будучи складовою частиною ідеологічної боротьби, ідеологічної роботи нашої партії, системи соціалістичної пропаганди, має водночас свої специфічні риси, предмет вивчення, завдання і функції. Іноді, визначаючи контрпропаганду як складову, невід'ємну частину ідеологічної роботи, автори характеризують її як особливу функцію «партійної роботи, всіх ланок комуністичного виховання»¹⁸, органічну частину ідейно-політичного, трудового, морального виховання громадян»¹⁹ або ж як властивість, якість усієї пропаганди»²⁰.

Пропаганда і контрпропаганда нерозривно пов'язані, своєю внутрішньою структурою передбачають одна одну: контрпропаганда виконує функцію пропаганди у комуністичному вихованні трудящих, а пропаганда включає до свого контексту, змісту в явній чи неявній формі контрпропаганду як невід'ємний атрибут. Тому однією з центральних методологічних проблем контрпропаганди є вироблення засобів і способів формування наукового світогляду радянських людей в умовах ідейного протистояння з буржуазною ідеологією, яке дедалі загострюється²¹.

Однак контрпропаганда може відігравати і відносно самостійну роль у випадках, «коли прояснює питання, з яких ворожа пропаганда намагається заплутати істинну картину справи (політичні події); коли викриває спроби буржуазії спотворити ідеологічну картину подій, підладнатися під ціннісну орієнтацію мас; коли розкриває брехню буржуазних засобів масової інформації, яка ставить під удар позиції і вплив партії, міжнародного комуністичного руху, здатна «каналізувати» в потрібному буржуазії напрямі розвиток масових почуттів та ін.»²².

Розглядувана у вузькому розумінні, як відповідь на конкретні акції буржуазної пропаганди, контрпропаганда має свій специфічний об'єкт і тільки їй притаманні способи реалізації своїх завдань і функцій — викриття основних міфів і стереотипів буржуазної пропаганди, виявлення їх світоглядного, класового і політичного підґрунтя; з'ясування причин того, чому буржуазна пропаганда в даний момент прагне реалізувати ті чи інші міфи і стереотипи, і які вона може втілити в життя найближчим часом; виявлення каналів проникнення тих чи інших буржуазних ідей; визначення аудиторії, на яку розрахована та чи та ворожа інформація, і, нарешті, прийняття оперативних рішень, застереження або нейтралізації конкретних акцій буржуазної пропаганди. Однак розвінчуючи ідеологічні диверсії противника, показуючи їх неспроможність, контрпропаганда послуговується засобами пропаганди і має на меті комуністичне виховання трудящих.

В. Ф. Правоторов у контрпропаганді виділяє три основних структурних рівні: стратегічний, тактичний і оперативний²³. Кожен рівень — це підвид контрпропаганди, що має своє конкретне завдання. Головним завданням стратегічної контрпропаганди є формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, уміння самостійно, з класових, наукових позицій оцінювати явища і процеси сучасного суспільного життя (це аналогічно визначенню контрпропаганди в широкому розу-

¹⁷ Артемов В. Л. Контрпропаганда: сущность, понятие, функции // Контрпропаганда: вопросы теории и практики.— Киев, 1985.— С. 37.

¹⁸ Лосик А. В. Цит. работа.— С. 103—106.

¹⁹ Халипов В. Ф. Разоблачение антикоммунистических извращений внешней политики стран социалистического содружества.— Науч. коммунизм.— 1985.— № 5.— С. 115.

²⁰ Канто А. С. Цит. работа.— С. 6.

²¹ Див.: Там же.— С. 7; Волжогонов Д. А. Цит. работа.— С. 291—299.

²² Артемов В. Л. Контрпропаганда: сущность, понятие, функции.— С. 46—47.

²³ Правоторов В. Ф. XXVII съезд КПСС и вопросы идеологической, политико-воспитательной работы.— М., 1982.

мінні у В. Л. Артемова). Тактична контрпропаганда, на думку В. Ф. Правоторова, — це робота, спрямована на боротьбу з конкретними пропагандистськими кампаніями, які проводяться буржуазною пропагандою на сучасному етапі проти нашої країни. Викриття ж окремих пропагандистських акцій, здійснюваних нашим ідейним супротивником, — завдання оперативної пропаганди. (Завдання тактичної і оперативної контрпропаганди у В. Ф. Правоторова об'єднані і фактично тотожні завданням «контрпропаганди у вузькому розумінні» у В. Л. Артемова).

В. Ф. Халіпов виділяє тільки стратегічні завдання контрпропаганди, однак включає до них ті моменти, які розділені у названих авторів на блоки — в широкому і вузькому значенні, на рівні стратегічному, тактичному і оперативному²⁴.

Важливе філософсько-методологічне значення має проблема співвідношення суб'єкта і об'єкта контрпропаганди. Стосовно виділення суб'єкта і об'єкта ідеологічних процесів у радянській літературі ще немає єдиного погляду. Однак більшість дослідників підкреслює зростаючу тенденцію поступового перетворення дедалі ширших верств трудящих у суб'єкт ідеологічної діяльності. Основним суб'єктом контрпропагандистської роботи є трудовий колектив. Водночас на нинішньому етапі ще «існує об'єктивна необхідність в особливій категорії людей, які професійно займаються ідеологічною роботою, тобто категорії ідеологічних працівників. Від імені всього суспільства, робітничого класу і Комуністичної партії вони виконують функції суб'єкта ідеологічної діяльності»²⁵.

Суб'єкт соціалістичної контрпропаганди характеризується такими якостями, як глибока комуністична переконаність, активна життєва позиція, непримиренність до ворожої ідеології, здатність творчо розробляти марксистсько-ленінську теорію, давати відсіч нападкам ворожої ідеології, проводити неослабну роботу у справі комуністичного виховання трудящих, постійно підвищувати їхню політичну культуру.

Аналогічно до того, як виділяють суб'єкт ідеологічної роботи, виділяють і «суб'єкт управління ідеологічною роботою»²⁶. Суб'єкти управління контрпропагандистською роботою — Комуністична партія, державні установи, громадські організації, які спрямовують і координують її.

Отже, як суб'єкт, так і об'єкт контрпропаганди мають свої рівні та взаємозалежності. Грані між суб'єктом і об'єктом контрпропаганди відносні, рухомі. Найважливіше завдання системи контрпропаганди — досягти активізації життєвої позиції радянських людей, їх свідомого переходу зі статусу об'єкта в статус суб'єкта соціалістичної контрпропаганди.

Визначення сутності контрпропаганди становить основу розгляду динаміки контрпропагандистського процесу. Тут найпліднішим є поділ конкретно-методологічних проблем пропаганди на дві основні групи: аналітичні (або теоретичні) — вивчення реальної ідеологічної ситуації — і практичні — проведення контрпропагандистського впливу на аудиторію.

Велика група конкретно-методологічних питань контрпропаганди охоплює розкриття процесів, явищ, причин та ін., що детермінують на міжнародній арені та всередині країни ідеологічну ситуацію, яка дістає своє вираження у певних станах суспільної свідомості. До цих питань

²⁴ Халіпов В. Ф. Разоблачение антикоммунистических извращений внешней политики стран социалистического содружества. (Выст. на засед. Круглого стола «Обострение идеологической борьбы и актуальные вопросы контрпропаганды»). — Науч. коммунизм. — 1984. — № 3. — С. 115—122.

²⁵ Теория и практика идеологической работы. — С. 54.

²⁶ Куценко В. Н., Михальченко Н. И. Методологические проблемы классификации форм идеологической работы // Идеологическая работа: опыт, проблемы. Вып. 44. — Киев, 1984. — С. 20—21.

входить, по-перше, розгляд організації і методів роботи буржуазної пропаганди; по-друге, розбір об'єктивних і суб'єктивних причин і умов підривного впливу буржуазної ідеології і пропаганди на свідомість окремих людей в соціалістичних країнах; і, по-третє, викриття каналів, засобів і форм проникнення буржуазної ідеології і пропаганди.

Для поглибленої розробки теорії контрпропаганди велике значення мають публікації з проблем ідейно-виховної роботи і пропаганди, авторами яких виступають філософи, соціологи, психологи, соціальні психологи. У їхніх працях розглядаються питання, пов'язані з функціонуванням суспільної та індивідуальної свідомості²⁷, проблеми співвідношення емоційного та раціонального факторів пропагандистського впливу, типологія аудиторій та ін.²⁸, формування стереотипів (хибних та істинних)²⁹. Здійснюється критичний аналіз буржуазних філософських, соціально-політичних, психологічних теорій і концепцій, викривається їх ідеологічна спрямованість³⁰.

Викриття методологічної неспроможності «теоретичних» обґрунтувань імперіалістичної пропаганди різними буржуазними філософськими і соціально-психологічними напрямами, теоріями, а також буржуазних концепцій пропаганди — важливе завдання теоретичної контрпропаганди³¹. Практика імперіалістичної пропаганди тісно пов'язана з еволюцією буржуазної філософії і соціології, тому в «сучасних умовах боротьба проти імперіалістичної пропаганди не може звестися до розкриття властивих їй прийомів. Важливо показати ті світоглядні джерела, на яких вона будується»³².

Буржуазна пропаганда спирається на певну теоретичну базу, а також використовує нагороджений протягом століть досвід обману експлуататорськими класами широких трудящих мас, маніпулювання їх свідомістю. Верхній «поверх» теоретичної бази імперіалістичної пропаганди репрезентують буржуазні соціально-економічні й філософські напрями, теорії і концепції, що претендують на «науковість», об'єкти-

²⁷ У висвітленні цих проблем можна спиратися на дослідження: Биккенин Н. Б. Социалистическая идеология.— М., 1983; Гак Г. М. Избр. филос. тр.— М., 1981.— С. 190—338; Чагин Б. А. Структура и закономерности общественного сознания.— М., 1982.— С. 42—48, и др.

²⁸ Певний інтерес щодо цього становлять праці, де розглядається співвідношення і врахування раціонального та емоційного чинників у пропаганді: Бадмаев Б. У. Элементы психологии и педагогики в партийной пропаганде.— М., 1980; Левыкин И. Т. Социально-психологические факторы в лекционной пропаганде.— М., 1975; Ножкин Е. А. Мастерство устного выступления.— М., 1978; Шерковин Ю. А. Психологические проблемы массовых информационных процессов.— М., 1973.

²⁹ Артемов В. Л. Объективная природа стереотипов и их использование империалистической пропаганды // Проблемы социальной психологии и пропаганда.— М., 1971.— С. 93—112; Артемов В. Л. Правда о неправде.— М., 1984; Феофанов О. А. Стереотип и «имидж» в буржуазной пропаганде.— Вопр. философии.— 1980.— № 6.— С. 89—100.

³⁰ Див.: Антонович И. И. Буржуазная социологическая теория: критический очерк основных направлений концепций, категорий.— Минск, 1980—1981; Актуальные вопросы современной идеологической борьбы.— М., 1980; В поисках идеологического обновления: Критика современных антимарксистских концепций.— М., 1982; Войтасак Л. Психология политической пропаганды.— М., 1981; Об искусстве полемики.— М., 1982; Общественное мнение и пропаганда.— М., 1980; Проблемы социальной психологии и пропаганда.— М., 1971; Развитой социализм и кризис «советологии».— М., 1982; Роцин С. К. Западная психология как инструмент идеологии и политики.— М., 1980; Социально-психологические факторы повышения эффективности идеологической деятельности в свете решений XXVI съезда КПСС.— Ростов н/Д, 1982; Яковлев М. В. Идеология: Противоположность марксистско-ленинской и буржуазной концепции.— М., 1979.

³¹ Див.: Андреева Г. М., Богомолова Н. Н., Петровская Л. П. Современная социальная психология на Западе.— М., 1978; Буржуазная философия XX века.— М., 1974; В лабиринтах буржуазного сознания: Критика концепций духовного манипулирования.— М., 1978; Гуревич П. С. Буржуазная пропаганда в поисках теоретического обоснования.— М., 1978; Личность в XX столетии.— М., 1979; Современная буржуазная философия человека.— Киев, 1985; Человек и его бытие как проблема современной философии.— М., 1978.

³² Гуревич П. С. Цит. работа.— С. 157.

візм, «безсторонній аналіз» політичного життя. Більшою наближеністю до повсякденної реальності капіталізму характеризуються доктрини «масового» суспільства, тоталітаризму, суспільства «загального благоденства», конвергенції, «єдиного індустріального суспільства» та ін. Ці доктрини мають більш виражену антикомуністичну спрямованість. І нарешті, «найнижчий поверх» займають концепції «технології» маніпулювання масовою свідомістю, буржуазні пропагандистські міфи, які мають одверто виражений антирадянський, антикомуністичний характер. Центральне місце тут посідають міфи про «радянську воєнну загрозу», «радянське втручання», які своїм змістом входять у різні політико-пропагандистські кампанії, програми і проекти (скажімо, «хрестового походу» проти комунізму, проект «істина», програма «демократія і публічна дипломатія» та ін.). Для всіх цих поверхів імперіалістичної пропаганди тією чи іншою мірою характерні антирадянська спрямованість, антикомунізм³³, націоналізм³⁴, клерикалізм³⁵.

Як бачимо з наведеного переліку літератури, викриттю антикомуністичної сутності буржуазної ідеології і пропаганди присвячено чимало праць радянських учених-суспільствознавців. Однак необхідне далі посилення критики найновіших «радянологічних» концепцій. Науковий аналіз ідеологічного змісту різних буржуазних доктрин, перемішуваних із «наукових» кабінетів у пропагандистські центри капіталістичних країн, глибше вивчення ступеня їх підривного пропагандистського впливу вкрай потрібні для своєчасного і оперативного проведення контрпропагандистської діяльності³⁶.

Поряд з указаними вище компонентами теоретичної бази імперіалістичної пропаганди особливе місце займають такі теоретичні концепції, які розробляють методнку, прийоми нав'язування буржуазної ідеології свідомості людей. Це — соціально-політичні й соціально-психологічні концепції пропаганди, які ґрунтуються на біхевіоризмі, неофрейдизмі, структуралізмі.

«Надаючи великого значення емпіричним дослідженням, — відзначає В. І. Петров, — американські соціологи не забувають і про розробки їх теоретико-методологічного обґрунтування, для якого в американській соціології використовуються положення буржуазної психологічної науки, концепції структурно-функціонального аналізу, теорії масового суспільства і масової комунікації». Праці основоположників класичного біхевіоризму — американських дослідників Е. Торндайка, Д. Уотсона, К. Лемлі, підкреслює В. Петров, зробили вирішальний вплив на уявлення «теоретиків пропаганди про соціальні й соціально-психологічні наслідки дії преси та радіо на суспільство... стали саме тим ґрунтом, на якому зійшли паростки сучасних буржуазних соціологічних концепцій ефектів масової комунікації»³⁷.

³³ Актуальные проблемы идеологической борьбы на современном этапе. — Киев, 1980; Аргументы. — М., 1981; Критика антикоммунизма, реформизма, ревизионизма. — М., 1976; Критика идеологии современного антикоммунизма. — Л., 1982; *Модржинская Е. Д.* Современный антикоммунизм: Крит. очерки. — М., 1972; *Мивениерадзе В. В.* Современное буржуазное политическое сознание: философский аспект. — М., 1981; ³⁴ *Баграмов З. А.* Национальный вопрос в борьбе идей. — М., 1982; *Євдокименко В. Ю., Ігнатов В. О.* Националізм і нації. — К., 1981; *Євдокименко В. Ю.* Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. — К., 1968; *Нагорна Л. О.* Проти буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС. — К., 1974.

³⁵ *Гольденберг М. А.* Клерикальный антикоммунизм. — Кишинев, 1979; *Фомиченко В. В.* Клерикальный антикоммунизм в системе идеологических диверсий. — Симферополь, 1984. — С. 19; Атеизм, религия, современность. — Л., 1977; *Вацнадзе Г. И.* Антины направлены на Восток: Формы и методы империалистической радиопропаганды на страны социализма. — М., 1977.

³⁶ *Иовчук М. П.* Вопросы идейно-теоретической деятельности КПСС в условиях современной идеологической борьбы // Науч. основы коммунистической пропаганды. — М., 1975. — С. 59.

³⁷ *Петров В. И.* Теоретико-методологические основы исследований эффектов массовой коммуникации в США // Некоторые актуальные проблемы современной буржуазной социологии. — М., 1983, С. 128.

Буржуазні теоретики пропаганди — Е. Бернайс, Р. Вейс, А. Доуб, Х. Кантріл, П. Лазарсфельд, Л. Левінгер, Г. Лассуелл, Р. Мертон, М. Фойер, М. Чукас, Ж. Еллюль³⁸ — розглядають широкі трудящі маси як натовп, об'єкт маніпуляції, яким еліта може успішно управляти, користуючись пропагандистськими кліше, стереотипами і штампами. Концепції пропаганди, разом із найвитонченішими варіантами «соціологічної пропаганди» і «масової культури», становлять єдиний блок теорії «маніпуляції масовою свідомістю».

Державні й приватні установи, бізнес, профспілкові, жіночі, релігійні та інші організації, наука, кіно, книги, журнали, виставки, музикальні конкурси, спортивні змагання — все це канали, якими послуговується «соціологічна пропаганда» для протягування стереотипів, використовуваних імперіалістичною державою для насильницького (відкритого або завуальованого) нав'язування трудящим принципів буржуазного світогляду і способу життя.

Хоча методи роботи буржуазної внутрішньої і зовнішньополітичної пропаганди, які полягають у маніпулюванні свідомістю трудящих, загалом схожі, водночас існують деякі відмінності у змісті й методичці передавання інформації, використанні каналів впливу на аудиторію.

Буржуазна пропаганда послуговується різними каналами проникнення у свідомість людей соціалістичних країн, особливо молоді. Окрім підривних радіопередач, дедалі активніше і цілеспрямованіше використовуються засоби і способи прихованого впливу. Демонструючи нібито існуючі переваги буржуазного способу життя, підкреслюючи «процвітання» і «діловитість» капіталістичного світу, «соціологічна пропаганда» прагне до переорієнтації радянських людей на споживачтво³⁹. Менеджери буржуазної «масової культури» силкуються за допомогою різних її жанрів (рок- і дискомузики, кінопродукції, ілюстрованих видань, відеокaset) нав'язати молоді буржуазні світоглядні (моральні, естетичні, релігійні, політичні) цінності, культивувати жорстокість, егоїзм, аполітичність, нав'язати поведінковий снобізм і цинізм щодо справжніх культурних цінностей, високих гуманістичних ідеалів⁴⁰.

Крім висвітлення актуальної ідеологічної ситуації (викриття способів і прийомів дії буржуазної пропаганди, каналів її проникнення у свідомість людей в соціалістичних країнах) у групу методологічних проблем контрпропаганди входить розгляд культурно-ідеологічних процесів на різних рівнях соціального суб'єкта (суспільства загалом, класу, трудового колективу, соціальної групи, особи) і між цими рівнями, розкриття глибини розуміння і засвоєння людьми того чи того змісту соціально значущого знання. Важливе значення для вдосконалення

³⁸ Основні концептуальні положення названих авторів стали предметом критичного аналізу в ряді праць радянських учених, присвячених розкриттю сутності та призначення сучасної буржуазної науки, ідеологічної спрямованості. Див., напр.: Критика современной буржуазной теоретической социологии.— М., 1977; Методологические проблемы социальной психологии.— М., 1975; Очерки методологии общественных явлений.— М., 1970; *Потанико В. И.* Критика буржуазных концепций манипулирования сознанием и поведением масс: (На примере американских теорий 60—70-х гг.) // Автореф. дис. ... канд. филос. наук.— М., 1980; *Шихирев П. И.* Современная социальная психология США.— М., 1979.

³⁹ Докладніше про сутність, цілі й методи «соціологічної пропаганди» див.: В лабиринтах буржуазного сознания: (Критика концепций духовного манипулирования).— М., 1978; *Лавровский А.* Американская социологическая пропаганда.— М., 1978; *Феофанов О. А.* Социологическая пропаганда в развитых капиталистических странах и идеологическая борьба // *Вопр. философии.*— 1974.— № 1.— С. 69—81.

⁴⁰ *Ашин Г. К.* Доктрина «массового общества».— М., 1971. *Карцева Е. М.* Идеино-эстетические основы буржуазной «массовой культуры».— М., 1976; *Кукаркин А. В.* Буржуазная массовая культура.— 2-е изд.— М., 1985; *Кукаркин А. В.* По ту сторону бархатца.— М., 1981; *Культура и идеологическая борьба.*— М., 1979; *Кужелева Т. И.* «Массовая культура» как явление государственно-монополистического капитализма.— Ростов н/Д, 1981; «Массовая культура»: иллюзии и действительность.— М., 1975; *Можнякин С. Е.* Кризис буржуазной «массовой культуры».— Киев, 1981; *Танчер В. В.* Світ духовного гноблення.— К., 1983.

системи контрпропаганди мають і соціологічні дослідження процесів формування і поширення громадської думки, відносин індивідів у трудовому колективі або в іншій соціальній групі.

Велика група конкретно-методологічних проблем контрпропаганди охоплює сферу практичної контрпропагандистської діяльності. Вона включає до себе проблеми становлення і практичного функціонування контрпропаганди і управління цим функціонуванням з метою постійного і дедалі зростаючого підвищення ефективності контрпропагандистської роботи. Система боротьби проти антисоціалістичної ідеології як складова і невід'ємна частина системи комуністичної пропаганди в нашій країні існує давно⁴¹. Організація і вдосконалення системи контрпропаганди, здійснюючись за загальними закономірностями організації ідеологічної роботи⁴², водночас мають і свої специфічні особливості — своєчасне розпізнавання способів підривної діяльності ідеологічного противника, оперативна й ефективна відповідь на них, вироблення у радянських людей міцного імунітету проти впливу як буржуазної пропаганди загалом, так і щодо конкретних джерел її поширення.

Щоб успішно проводити контрпропагандистську роботу, поліпшувати її якість, потрібно удосконалювати критерії її ефективності. І тут важливо повною мірою узагальнити і використати розробки проблеми визначальних критеріїв ефективності ідеологічної роботи і пропаганди⁴³. Загальним показником ефективності контрпропаганди є ступінь втілення її цілей у життя і реалізація їх у відповідних станах суспільної свідомості, у поведінці людей. Природно, що критерії ефективності контрпропаганди треба певним чином систематизувати. Система критеріїв ефективності контрпропаганди має бути засобом управління, регулювання процесу контрпропагандистської діяльності на кожному етапі її здійснення.

У зв'язку з багатоплановістю контрпропагандистської діяльності слід виділити ряд аспектів критеріїв її ефективності: класовий, світоглядний, соціально-економічний, ідейно-політичний і моральний. Лише комплексне їх урахування дозволяє оцінювати ефективність дії як конкретних засобів контрпропагандистського впливу на аудиторію, так і системи контрпропагандистської роботи загалом. Ця проблема поки що не розв'язана на належному рівні.

Для успішного здійснення контрпропагандистської роботи конче потрібне розв'язання ще цілого ряду методологічних проблем взаємодії суб'єкта і об'єкта контрпропаганди, організації управління процесами контрпропагандистської діяльності. Між суб'єктом і об'єктом контрпропаганди існують прямі й зворотні зв'язки. Прямі зв'язки — це вплив суб'єкта на об'єкт контрпропаганди за допомогою різновидів ідеологічної діяльності: ідейно-виховної, масово-політичної, організаційної роботи. Зворотні зв'язки — це вивчення листів трудящих у партійні й державні органи, результатів соціологічних досліджень, запитань аудиторії під час бесід партійного й ідеологічного активу з трудящими⁴⁴.

⁴¹ Див.: *Кравчук Л. М.* Совершенствование системы контрпропаганды — важное направление идеологической работы партийных организаций // *Идеологическая работа: опыт, проблемы.* Вып. 4. Повышение эффективности и наступательности идеологической работы. — Киев, 1984. — С. 188. Див. також: *Кравчук Л. М.* Контрпропаганда в системе идеологической работы партийных комитетов: опыт, проблемы // *Укр. іст. журн.* — 1984. — № 6. — С. 5—17; *Байков В. Э.* Проблемы совершенствования контрпропагандистской работы: (Из опыта Мурм. обл. парт. организации) // *Вопр. теории и практики идеологической работы.* — М., 1984. — Вып. 16. — С. 164—180.

⁴² Див.: *Организация идеологической работы: опыт, проблемы.* — М., 1984.

⁴³ Див.: *Бойко В. В., Маркин Л. В.* Устная пропаганда: критерии, показатели, условия эффективности. — Л., 1983; *Идеологическая работа: опыт, проблемы.* — Киев, 1983; *Идеологическая работа: опыт, проблемы.* — Киев, 1984; *Из опыта идеологической работы.* — М., 1973; *Поздняков П. В.* Вопросы определения критериев эффективности партийной пропаганды // *Науч. основы ком. пропаганды.* — М., 1975. — С. 214—223; *Яник З.* Об эффективности внешнеполитической пропаганды // *Там же.* — С. 430—440.

⁴⁴ Див.: *Организация идеологической работы.* — С. 106—120.

Аналізуючи інформацію, яка надходить за зворотними зв'язками і оцінюючи на підставі певних критеріїв результати контрпропагандистської роботи, суб'єкт контрпропаганди регулює і вдосконалює свої впливи на відповідну аудиторію (об'єкт пропаганди). Коли система контрпропаганди організована і скоординована, то створюється можливість на основі зворотних зв'язків регулювати і контролювати контрпропагандистську роботу, підтримувати і підвищувати її належний рівень.

Застосування марксистсько-ленінської методології у вивченні актуальної ідеологічної ситуації і вдосконаленні управління контрпропагандистською роботою — неодмінні умови підвищення політичної культури радянських людей, збагачення всебічного духовного розвитку. Внаслідок дальшої розробки проблем контрпропаганди методами різних наукових дисциплін (філософії, соціології, соціальної психології, психології, історії, журналістики, філології та ін.) ці завдання будуть, з одного боку, конкретизуватися, а з другого — набувати все більш комплексного характеру. Тут відбудеться щось аналогічне дослідженню проблеми особи представниками різних наук, де кожен виділяє і досліджує свій аспект феномена особи і робить свій внесок у її розуміння. Перед філософами тут стоїть, крім того, завдання дальшого поглибленого аналізу світоглядних основ сучасної буржуазної пропаганди, виявлення загальних тенденцій, закономірностей їх заломлення в її теорії і практиці⁴⁵.

У зв'язку з тим, що дослідження з проблем контрпропаганди проводяться в рамках різних наукових дисциплін, постає гостра потреба в координації зусиль учених різного профілю. Ступінь обізнаності дослідників однієї сфери про характер розробок у суміжних наукових дисциплінах, який визначає теоретичну якість і практичну значущість останніх, поки що, на жаль, явно недостатній.

Отже, огляд літератури показує, що деякі методологічні проблеми контрпропаганди досить широко висвітлені в нашій літературі. Це спроби визначити поняття контрпропаганди, її цілі, завдання та функції. Але ще багато питань теоретичного забезпечення контрпропаганди розроблені недостатньо і потребують дальших досліджень. Це стосується, зокрема, вивчення різновидів і прийомів буржуазної пропаганди, аналізу способів її проникнення, розробки ефективної системи критеріїв ефективності контрпропаганди, розгортання теоретичних досліджень щодо вдосконалення форм і методів протидії ворожому ідеологічному впливові, використання емоційного і раціонального моментів в пропаганді і контрпропаганді та ін. Інтенсивне дослідження цих проблем дозволить значно підвищити практичну ефективність контрпропаганди.

⁴⁵ Гуревич П. С. Буржуазная пропаганда в поисках теоретического обоснования.— М., 1978; Ионов Ю. А. «Новая философия» в системе буржуазной пропаганды // Социол. исслед. и идеол. борьба.— М., 1983.— С. 139—152.

І. В. БОЙЧЕНКО, М. І. МИХАЛЬЧЕНКО

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ІДЕОЛОГІЇ ТА СУСПІЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЯК ПРОБЛЕМА ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ

Характерною рисою соціалістичного суспільства є дедалі тісніший взаємозв'язок економічного, соціального і духовного прогресу, посилення активного зворотного впливу соціалістичної свідомості мас на цілеспрямованій розвиток народногосподарського комплексу країни, на вдосконалення всієї системи соціалістичних суспільних відносин, даліше зміцнення соціалістичної демократії. «Поглиблення соціалістичної демократії, — відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов на позачерговому березневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, — нерозривно зв'язане з підвищенням суспільної свідомості»¹.

У зв'язку з цим особливою актуальності набувають теоретичні питання розвитку і функціонування суспільної свідомості, вивчення її особливостей, сутності, змісту і структурних формоутворень, з'ясування якісних змін у механізмі зумовленості суспільної свідомості суспільним буттям за соціалізму.

Нині дедалі відчутнішою стає потреба у соціально-філософському дослідженні об'єктивних передумов, конкретно-історичного характеру і напрямів розвитку суспільної свідомості, своєрідності зв'язків між її сферами, рівнями і формами. Серед вузлових питань такого дослідження — діалектика взаємовпливу ідеології і суспільної психології, специфіка формування, удосконалення і функціонування механізмів,

через які він здійснюється. «Партія робитиме все необхідне для того, щоб повною мірою використовувати перетворюючу силу марксистсько-ленінської ідеології для прискорення соціально-економічного розвитку країни, вести цілеспрямовану роботу в справі ідейно-політичного, трудового і морального виховання радянських людей...»².

Невивченість цієї проблеми особливо гостро відчувають фахівці, що вивчають співвідношення базису і надбудови, духовного і політичного життя суспільства, духовного виробництва і духовного «споживання», суспільної свідомості і громадської думки, а також вчені, які займаються спеціально-науковим дослідженням ідеологічних та суспільно-психологічних процесів і явищ. Можна припустити, що незначний приріст нових методологічних знань у згаданій галузі марксистсько-ленінського суспільствознавства був зумовлений повільним розгортанням спеціально-наукових розробок з теорії ідеології і теорії суспільної психології (передусім — психології великих соціальних груп: класів, націй, народів). Водночас недостатня методологічна забезпеченість названих вище спеціально-наукових розробок і собі гальмувала розв'язання складного комплексу питань, що стосуються всього спектра взаємовпливів суспільної психології та ідеології.

Такий стан справ не може, звичайно, задовольнити і практику ідеологічної, масово-політичної роботи. Адже без глибокого знання і

¹ Горбачов М. С. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 11 берез. 1985 р. // Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 11 берез. 1985 р.— К., 1985.— С. 10.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— К., 1986.— С. 49.

вмілого використання дійових засобів ідеологічного впливу на суспільну психологію важко цілеспрямовано формувати активну життєву позицію трудящих, підносити рівень їхньої свідомості, зміцнювати дисципліну й поліпшувати організацію суспільного життя. Між тим, зазначалося на березневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, «підвищення трудової і соціальної активності радянських людей, зміцнення дисципліни, виховання патріотизму та інтернаціоналізму — важливі завдання всієї ідеологічної діяльності»³.

Вдалою спробою методологічного аналізу механізмів взаємозв'язку суспільної психології й ідеології є монографія О. К. Уледова «Суспільна психологія і ідеологія»^{*}. Вона становить продовження його попередніх праць з питань структури суспільної свідомості, соціологічних законів, духовного життя суспільства, громадської думки та ін. Ці праці є вагомим внеском у розробку ряду вузлових філософсько-соціологічних проблем. У фундаментальному дослідженні «Соціологічні закони» (М., 1975) та ін. О. К. Уледов чітко сформулював, а почасти — і розв'язав, важливе завдання: на основі розгляду суспільства як органічної цілості показати співвідношення різноманітних сфер суспільного життя і, виходячи з цього, розкрити закони функціонування та розвитку як суспільства в цілому, так і основних його сфер.

Саме під цим кутом зору ним було досліджено закономірні, тобто істотні, повторювані та необхідні відносини людей на рівні суспільства як соціального цілого, своєрідність відображення цих зв'язків у свідомості суб'єкта пізнання і особливості формування соціальних законів. Вже у книжці «Соціологічні закони» обґрунтовувався оригінальний погляд на механізм закономірних взаємозв'язків основних сторін суспільного життя, на соціалістичне суспільство як принципово нову суспільну цілісність, що відзначається

якісно іншими (порівняно з попередніми типами суспільства) змістовими, структурними і функціональними характеристиками, специфічним характером дії загальних і часткових законів будови, функціонування і розвитку суспільства. Цей погляд поглиблюється і конкретизується в наступних працях ученого, зокрема в монографії «Суспільна психологія і ідеологія».

У певному розумінні «Соціологічні закони» — це водночас своєрідний підсумок попередніх розробок автора і «стартовий майданчик» для дальшого розгортання циклу його праць, який було започатковано книжками «Громадська думка радянського суспільства»⁴ та «Структура суспільної свідомості»⁵. У першій з цих монографій було не тільки докладно розглянуто такий важливий соціальний феномен, як громадська думка, і простежено її функції у суспільному житті, а й визначено один з основних аспектів аналізу суспільної свідомості (стан суспільної свідомості). Крім того, в обох згаданих монографіях було запропоновано багатоплановий, за суті — комплексний підхід до вивчення духовного життя суспільства, обґрунтовано вихідні, основоположні методологічні принципи наукового дослідження суспільної свідомості.

Після виходу монографії «Структура суспільної свідомості» перестали бути дискусійними численні питання щодо структури, форм, типів і сфер суспільної свідомості, які перед тим без особливого успіху дебатувалися серед фахівців. І незважаючи на те, що з часу видання книжки минуло понад двадцять років, авторське тлумачення розглянутих у ній проблем і нині зберігає свою значущість. Деякі ж інші питання, наприклад — про співвідношення форми і виду, сфер і станів суспільної свідомості, навпаки, лише з появою згаданої книжки зробилися предметом широкого обговорення. Це — свідчення пошукового, творчого підходу і наукової сміливості автора.

³ Горбачов М. С. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 11 берез. 1985 р.—С. 10.

^{*} Уледов А. К. Общественная психология и идеология.—М.: Мысль, 1985.—268 с.

⁴ Уледов А. К. Общественное мнение советского общества.—М., 1963.

⁵ Уледов А. К. Структура общественного сознания.—М., 1964.

Нарешті, у цих книжках було сформульовано проблеми, які згодом стали для вченого предметом поглибленого розгляду: спочатку в контексті інших питань (монографія «Духовне життя суспільства»), а потім — як спеціальна тема (праця «Суспільна психологія і ідеологія»).

Зауважимо, що і в книжці «Духовне життя суспільства» увага зосереджена передусім на розробці методологічних проблем наукового аналізу специфіки і зв'язків різноманітних рівнів, станів і сфер духовного життя, зокрема суспільної психології та ідеології. Останні розглядаються в контексті духовного життя суспільства, тобто в рамках соціального явища, ширшого за своїм масштабом. Розкриваючи складний механізм залежності духовного життя від інших сфер суспільної життєдіяльності та зворотного впливу духовних процесів на ці сфери, О. К. Уледов основні зусилля фокусує все ж на вивченні системності організації самого духовного життя. Безперечним науковим здобутком є визначення змісту поняття «духовне життя суспільства» як сфери суспільної життєдіяльності, пов'язаної з формуванням і задоволенням духовних потреб, «виробництвом» свідомості, відносинами людей в процесі духовного виробництва, духовним спілкуванням та ін., і виділення гносеологічного та соціологічного аспектів як основних у вивченні духовного життя.

Проте вчений не спинився на цьому і досить плідно та послідовно застосував комплексний підхід у дослідженні особливостей конкретних процесів духовного життя. Це, — в плані питання, яке нас цікавить, — не тільки уможливило з'ясування спільних та відмінних характеристик суспільної психології й ідеології як двох важливих сфер суспільної свідомості, їх ролі у розвитку цієї свідомості та суспільства загалом, місця серед інших структурних елементів духовного життя, але й дозволило показати основні закономірності взаємозв'язку і ідеології і суспільної психології, визначальний вплив першої на другу, їх генезис у капіталістичному і соці-

лістичному суспільствах. Крім того, з'явилася можливість також значно глибше розкрити системну природу ідеології; здійснити порівняльний аналіз понять «ідеологічне життя», «ідеологічний процес», «ідеологічна діяльність», «ідеологічний вплив»; виділити основні етапи ідеологічного процесу: 1) відображення соціальної дійсності, результатом якої є ідеологія; 2) внесення ідей і поглядів в свідомість людей за допомогою пропагандистської й агітаційної діяльності; 3) засвоєння ідеологічного впливу, «ідеологічне споживання»; виявити механізми перетворення принципів, ідей та теоретичних положень на внутрішні переконання великих мас людей⁶. Що ж до суспільної свідомості — то вона розглянута тут дещо побіжно. Та й характер взаємозв'язку суспільної психології з ідеологією не дістав докладного аналізу.

Уже на початку наступної книжки О. К. Уледов викладає її головне завдання⁷: дальша розробка передусім загальнотеоретичних, соціально-філософських питань розвитку та функціонування ідеології й соціальної психології, розкриття фундаментальних закономірностей духовного життя суспільства, сутності й взаємозв'язків ідеологічних і соціально-психологічних явищ. Адже це забезпечує розв'язання конкретних завдань теоретико-прикладного та практичного характеру, що постають перед радянським народом на етапі всебічного і планомірного вдосконалення соціалізму, сприяє послідовнішому і глибшому розкриттю теоретичної неспроможності і політичної реакційності буржуазних ідеологічних і соціально-психологічних концепцій.

Монографія розпочинається розглядом методологічних проблем аналізу співвідношення суспільної психології та ідеології. Потрібно сказати, що ця праця — одна з небагатьох, де питання методології виділено як предмет спеціального вивчення. Тут з'ясовано значення методу історичного матеріалізму

⁶ Див.: Уледов А. К. Духовная жизнь общества.— С. 126.

⁷ Див.: Уледов А. К. Общественная психология и идеология.— С. 3—9.

для адекватного осягнення специфіки, сутності, структури і функцій ідеології та суспільної психології, тенденцій і закономірностей перебігу ідеологічних та суспільно-психологічних явищ в процесі побудови і розвитку соціалізму.

Така пильна увага до фундаментальних, методологічних питань дослідження суспільної свідомості глибоко зумовлена реальною складністю і суспільно-політичним значенням проблем формування, розвитку, функціонування і зміни різних конкретно-історичних, класових за своїм характером і змістом ідеологій і суспільних психологій, які є важливими чинниками соціально-історичних перетворень. Аналіз цих чинників у методологічному аспекті дає дослідникові змогу визначити відповідні форми і дійові засоби реалізації результатів теоретичного пошуку в суспільній практиці. Так, розглянуті в рецензованій праці різноманітні аспекти і підходи до суспільної свідомості допомагають з'ясувати своєрідність, перспективи розвитку і механізм взаємозв'язків її станів (світогляд, громадська думка, морально-психологічна атмосфера та ін.), сфер (суспільна психологія, ідеологія, наука) і різноманітні аспекти (економічна, політична, правова, моральна, естетична свідомість та ін.). Увагу читача, безперечно, приверне аналіз суспільної зумовленості ідеологічних і суспільно-психологічних явищ, якісної відмінності ідеології і психології робітничого класу від буржуазної ідеології і психології (с. 15—35), огляд стану і напрямів досліджень співвідношення суспільної психології та ідеології на сучасному етапі розвитку марксистсько-ленінського суспільствознавства (с. 35—42).

Серед методологічних питань, розглянутих ученим, особливий інтерес становить дискусійна проблема відображення суспільного буття в ідеології та суспільній психології.

Вважаємо, О. К. Уледов цілком правильно виступає проти абстрактного ототожнення суспільної психології з буденною свідомістю, а ідеології — із свідомістю теоретичною. Адже за такого спрощеного

підходу на суспільну психологію переноситься ряд характеристик буденної свідомості, внаслідок чого перша постає як мало не сукупність ілюзій, передсудів та помилок (с. 36).

Плідним з методологічного боку видається розмежування ідеологічного і соціально-психологічного відображення, що допомагає глибше зрозуміти і своєрідність тих чи тих конкретно-історичних ідеологій та суспільних психологій, і їх сутність, і їх взаємозв'язки, і їх роль у відповідній соціальній системі. «Ідеологічне відображення, — зазначає О. К. Уледов, — дозволяє судити (істинно чи ж хибно) про явища дійсності, а соціально-психологічне відображення — переважно про відношення до цих явищ» (с. 38). Виходячи з такого тлумачення ідеологічного та соціально-психологічного відображення, автор послідовно доводить некоректність позиції тих дослідників, які на матеріалах дослідження соціалістичної суспільної свідомості розрізняють ідеологію і суспільну психологію як більш зрілий (ідеологія) та менш зрілий (суспільна психологія) рівні суспільної свідомості. Справді, за ступенем зрілості можна порівнювати лише однотипні, а не якісно відмінні духовні формоутворення.

Заслугою вченого є, безперечно, визначення основних рівнів взаємовпливу суспільної психології та ідеології на основі багатоаспектного, комплексного підходу до предмету дослідження. Розгляд співвідношення суспільної психології та ідеології здійснюється в книжці на рівнях а) аналізу форм суспільної свідомості; б) духовного життя загалом — у вигляді передусім соціально-психологічних і ідеологічних відносин, а не тільки ідей, поглядів, гадок, настроїв; в) способу життя, де відбувається безпосереднє включення ідеології та суспільної психології в життєдіяльність класів, соціальних груп, мас, суспільства в цілому. Тут ідеологічні утворення втілюються в соціально-психологічних і виявляються завдяки їм, виступаючи разом з ними як характеристики способу життя, мотиви і стимули діяльності соціаль-

них суб'єктів — суспільства, мас, класів, колективів, осіб (с. 41). З'ясування особливостей і механізму співвідношення суспільної психології та ідеології на кожному із зазначених рівнів і зумовило значною мірою постановку завдань, що реалізуються в ході всього подальшого дослідження.

Специфіку взаємодії суспільної психології та ідеології як важливих складових суспільної свідомості автор виявляє, виходячи з власної, неординарної інтерпретації цієї свідомості, критеріїв та елементів її структурного поділу. Відомо, що в нашій фаховій літературі досить поширеними є підходи, згідно з якими за основний критерій структурного членування суспільної свідомості береться її поділ відповідно або до форм діяльності, або до різновидів суспільних відносин. О. К. Уледов піддає критиці обидва погляди як однабічні і доходить висновку, що «найправильнішим буде, якщо за критерій структури суспільної свідомості взяти не просто діяльність чи суспільні відносини, а суспільну практику, в якій діяльність і суспільні відносини постають як єдине ціле» (с. 60). Автор обґрунтовує власну точку зору, залучаючи матеріали аналізу відповідних форм практики. Продуктивною є, на нашу думку, також ідея про необхідність включення в широкий науковий обіг не тільки таких характеристик суспільної свідомості, як «рівень» та «форма», а й ряду інших — передусім, «сфера», «різновид» і «стан».

Сучасні наукові погляди на суспільну психологію як на явище духовного життя і специфічну сферу суспільної свідомості мають свою передісторію. І знання цієї передісторії має істотне значення не тільки для задоволення допитливості фахівців, а й для правильного розв'язання актуальних проблем формування і вдосконалення соціалістичної, єдиної для всього радянського народу суспільної психології. Тому вважаємо вельми продуктивним запропонований у монографії історико-філософський підхід до суспільної психології. Цікавим є аналіз періодів її інтенсивного вивчення і

падіння інтересу до неї на окремих етапах розвитку марксистсько-ленінського суспільствознавства. Простежуючи становлення поглядів і уявлень про суспільну психологію як сферу суспільної свідомості і як явище духовного життя суспільства загалом, вирізняючи предмет соціальної психології як науки і розв'язуючи питання про місце і роль цієї науки в системі марксистсько-ленінського суспільствознавства, дослідник висуває чимало конструктивних пропозицій щодо процедур і методів ефективного філософського, соціологічного та спеціально-наукового вивчення суспільно-психологічних процесів і явищ розвинутого соціалізму. Він глибоко аналізує суспільну психологію як характеристику свідомості соціальних груп і вираження їх відношення до явищ суспільної дійсності, конкретніше співвідношення «масової» і «спеціалізованої» суспільної свідомості, суспільної психології й ідеології.

Протягом 60 — 80-х років у радянській філософсько-соціологічній літературі з'явилася чимало публікацій з питань теорії ідеології. Але й нині серед учених немає одностайності у трактуванні поняття ідеології, її структури і функцій. Тому О. К. Уледов, перш ніж запропонувати власний підхід до проблем ідеології та її співвідношення з суспільною психологією, узагальнює результати, здобуті іншими дослідниками-марксистами, подаючи водночас ряд нетрадиційних тлумачень тих чи тих проблем. Наприклад, змістовність розгляду функцій ідеології доповнюється аргументованістю заперечення проти невиправданого розширення їх переліку. Адже трапляється, що ідеології штучно «нав'язуються» функції, властиві або науці, або ж соціальному пізнанню загалом. Виділення — як найзагальніших для ідеології і водночас специфічних саме для неї — функцій світоглядної та вираження і захисту класових інтересів (с. 109), дає авторові можливість перейти в процесі дальшого аналізу до розгляду тих функцій, які ідеологія виконує вже як компонент суспільної свідомості загалом. Перспективними, гадаємо, є також і

думки про дедалі тісніше зближення ідеології і суспільної психології робітничого класу, широких трудящих мас за умов соціалістичного суспільства, про примат ідеології при інтенсифікації взаємодії зазначених компонентів соціалістичної свідомості і про необхідність виховання зворотного активного впливу суспільної психології на перебіг ідеологічних процесів.

Нині в суспільствознавчих розробках дослідження, присвячені суспільній психології, за своєю «питомою вагою» звичайно поступаються працям з питань ідеології. І це загалом зрозуміло. Адже роль ідеології у суспільному житті значно помітніша. Крім того, не можна забувати, що ідеологія є більш систематизованим і чітким за структурним поділом компонентом соціалістичної суспільної свідомості, ніж суспільна психологія. Тому закономірності перебігу ідеологічних процесів можна виразити в логіці понять і категорій історичного матеріалізму, долаючи труднощі меншого ступеня складності, ніж ті, які доводиться переборювати для того, щоб адекватно відобразити за допомогою того ж категоріально-понятійного апарата закономірності структури, функціонування і розвитку суспільної психології. Проте, і це добре показано в монографії, без піднесення досліджень суспільної психології на рівень сучасних вимог важко розв'язати комплексні завдання щодо формування всебічно і гармонійно розвиненої особи, планомірного вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, підвищення ефективності ідеологічної, масово-політичної роботи, розвитку соціалістичного способу життя.

Позитивною рисою аналізованого дослідження є те, що ідеологія і суспільна психологія розглядаються в ньому не тільки як відносно самостійні компоненти суспільної свідомості, відокремлені певною мірою від інших. Вони тлумачаться автором також і як сторони реальної соціальної практики, нерозривно пов'язані з духовним виробництвом і відповідними суспільними відносинами та формами діяльності, з процесом поширення і засвоєння

ідеологічних та суспільно-психологічних цінностей. Аналіз взаємодії ідеології і суспільної психології в кількох паралельно здійснюваних «зрізах» дав О. К. Уледову змогу розкрити складні соціальні механізми, глибинні процеси взаємопроникнення і взаємодоповнення суспільно-психологічних та ідеологічних явищ на рівні духовного життя розвинутого соціалістичного суспільства.

У ході такого аналізу в книжці з'ясовуються актуальні проблеми вдосконалення категоріального апарата марксистсько-ленінської філософії загалом та історичного матеріалізму і його вмілого застосування у процесах соціального пізнання та дії. Досить докладно розглядаються механізми взаємного зв'язку і методологічна значущість понять ідеології і світогляду, ідеологічні відносини в широкому і вужчому тлумаченні цього терміна, соціальне спілкування; розкриваються специфіка і шляхи вдосконалення соціально-психологічних механізмів взаємодії ідеології й суспільної психології тощо. Внаслідок вивчення й узагальнення великого матеріалу попередніх досліджень вчений доходить висновку, що в рамках духовної сфери суспільного життя взаємозв'язок ідеології і суспільної психології реалізується не тільки безпосередньо, а й через ряд проміжних ланок. Роль таких ланок відіграють, на думку автора, передусім пропаганда, агітація і політінформація, що залічуються до найважливіших сторін ідеологічної діяльності (с. 170). Наведений висновок О. К. Уледова істотно доповнює існуючі уявлення про пропаганду, агітацію, політінформацію та деякі інші форми ідеологічної роботи.

Донині у більшості праць, присвячених питанням ідеологічної, масово-політичної роботи, соціально-психологічні механізми піднесення рівня суспільної свідомості, формування світогляду, громадської думки, переконань і соціальних якостей особи розглядалися між іншими, побіжно. Такий стан справ навряд чи можна визнати задовільним. Адже без урахування зазначених со-

ціально-психологічних механізмів неможлива науково обгрунтована розробка її ефективне запровадження в практику системи цілеспрямованого духовного впливу, виховання свідомих, активних і гармонійно розвинених людей.

Досить значне місце посідає у книжці й теоретичне розв'язання ряду актуальних питань взаємодії ідеологічної та суспільно-психологічної сторін способу життя, специфіки кожної з них за допомогою категоріально-понятійного апарата історичного матеріалізму. О. К. Уледов вважає, що плідним у з'ясуванні цих проблем є підхід, коли спосіб життя особи розглядається через спосіб життя соціальної спільності, а «на першій план має виступати соціально-психологічний аналіз форм життєдіяльності соціальних спільностей» (с. 186). З нашого погляду, в даному разі вчений, захопившись, занадто зміщує акцент і дещо перебільшує реальну значущість соціально-психологічного аналізу. Не заперечуючи доцільності такого аналізу форм життєдіяльності соціальних спільностей, ми, однак, гадаємо, що принаймні не меншу роль у правильному розумінні зазначених форм життєдіяльності відіграє і аналіз ідеологічний. Та це сам автор в ході дослідження доходить, по суті, такого ж висновку, відзначаючи, що соціально-психологічні та ідеологічні характеристики способу життя дають цілісне відображення останнього, лише якщо вони взяті в органічній єдності. «Аналіз ідеологічної сторони способу життя, — слушно пише він, — злитий з аналізом соціально-психологічної сторони, тобто зміст і форма вияву духовного світу суб'єктів способу життя розкривається в єдності» (с. 191—192).

Провідного напрямку свого дослідження — з'ясування передусім фундаментальних, актуальних і недостатньо вивчених проблем — вчений додержується і під час розгляду ідеолого-психологічних характеристик способу суспільного життя та психолого-ідеологічних регуляторів дії великих мас людей. Постановка і розробка автором проблеми зовнішніх та внутрішніх регулято-

рів і масової та індивідуальної свідомості й поведінки дозволили значно поглибити знання про механізми соціальної детермінації, вичленити і з'ясувати специфіку тих регуляторів суспільної життєдіяльності, в яких органічно поєднуються ідеологічний і соціально-психологічний компоненти (с. 206—218).

Дослідник слушно наголошує, що таке, справді органічне поєднання названих вище компонентів відбувається вперше лише за соціалізму. Нині, зазначається в книжці, співвідношення суспільної психології та ідеології «підпорядковується найважливішій закономірності духовної сфери суспільного життя, яка дістає вияв, з одного боку, в посиленні впливу наукової ідеології на суспільну психологію, а з другого — в піднесенні значущості суспільної психології в розвитку і функціонуванні ідеології» (с. 245).

Цілком природно, що книга О. К. Уледова, як і кожна праця-розвідка, тобто публікація дослідницького, пошукового характеру, містить ряд ідей, що підлягають дальшому обгрунтуванню і обговоренню. Специфічною ознакою таких праць, яка відрізняє їх від навчальної чи довідкової літератури, є й те, що вони охоплюють не об'єкт відповідної науки в цілому, а здійснюють глибокий «зріз» тієї чи тієї грані цього об'єкта. Водночас для дослідника, що виконує таке «препарування» об'єкта, дуже важливе усвідомлення умовності подібного «зрізу» і належає доведення цього до читача. Такого застереження автор, на жаль, не зробив.

Відомо, наприклад, що нині загально визнаним є поділ суспільної свідомості на три сфери: суспільну психологію, ідеологію, науку.

Поглибленому вивченню взаємодії двох перших сфер і присвячено розглядувану монографію. Проте, оскільки сам дослідник чітко не окреслює обраний аспект і його місце та межі в рамках системного аналізу суспільної свідомості загалом, у читача може скластися враження, що характеристика суспільної свідомості за сферами повністю вичерпується розглядом взаємодії суспільної психології та ідеології.

Так, в останньому параграфі другого розділу, спеціально присвяченого питанню про суспільну психологію та ідеологію як сфери суспільної свідомості, наука як третя з цих основних сфер навіть не згадується. Щоправда, в книжці є побіжне зауваження про те, що «ідеологія, суспільна психологія і наука є найбільшними структурними утвореннями суспільної свідомості» (с. 60), які виступають «сферами суспільної свідомості». Однак наявна характеристика залишається окремим, епізодичним, «вставним» сюжетом, що не дістає послідовної конкретизації в ході дальшого викладу. Більше того, згадані характеристики суперечать міркування автора про те, що науку, навіть якщо вона розглядається в гносеологічному плані (тобто як система знань), недоречно включати в суспільну свідомість як одну з її складових (с. 45—47).

Досить двозначним є й авторське трактування конкретнішого питання про специфіку суспільної психології та її місце в структурі суспільної свідомості. З одного боку, вчений, як уже згадувалося, визначає суспільну психологію як одну з основних сфер суспільної свідомості, що конкретизується у відповідних видах і станах цієї свідомості. З дру-

гого — суспільна психологія, без усяких застережень і пояснень, і сама тлумачиться як стан, причому не суспільної свідомості загалом, а лише свідомості соціальних груп (с. 85—97). Очевидно, в процесі дальшої роботи варто усунути двозначність — або однозначно вживати відповідні поняття протягом усього дослідження, або чіткіше фіксувати кожне визначення того чи того поняття.

Звичайно, в будь-якому роздумі над книгою важко повністю схарактеризувати все розмаїття розглянутих автором проблем. Головне, що відрізняє авторський підхід, — це глибина і комплексність аналізу, прагнення і вміння вченого охопити і послідовно розробити, з урахуванням сучасних досягнень суспільної науки і практики, різноманітні актуальні і недостатньо вивчені аспекти фундаментальних проблем історичного матеріалізму. Книжка О. К. Уледова становить вагомий внесок у розробку складних питань, які стосуються будови, функціонування і розвитку суспільної свідомості, суспільної психології та ідеології, і, безперечно, викликає чималий інтерес науковців, викладачів, широкого кола читачів, що цікавляться філософією.

* * *

Задачи совершенствования социализма требуют углубления знаний о закономерностях и особенностях функционирования духовной сферы общественной жизни, раскрытия специфики, содержания, сущности и механизма взаимодействия общественной идеологии и общественной психологии. Теоретическому решению этих проблем посвящена монография известного советского философа А. К. Уледова «Общественная психология и идеология».

При рассмотрении категорий «общественная психология» и «общественная идеология» как ключевых для научного понимания явлений духовной жизни общества автор удачно сочетает гносеологический, социологический и социально-психологический подходы, выявляет и использует большой мировоззренческий и методологический потенциал указанных категорий, представляет на суд общественности весомые научные результаты по многим дискуссионным вопросам.

ЛЕНІНСЬКИЙ ПРИНЦИП ПАРТІЙНОСТІ МИСТЕЦТВА І СУЧАСНІСТЬ

Під такою назвою у вересні 1985 року в Запоріжжі відбулась наукова конференція, організована секцією естетики Філософського товариства СРСР, Українською республіканською та Запорізькою обласною організаціями цього товариства, кафедрою філософії Запорізького університету в зв'язку з 80-річчям праці В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література».

У роботі конференції взяли участь учені-суспільствознавці, викладачі вузів, учителі шкіл, представники творчої інтелігенції з 64 міст країни. Заслухано і обговорено близько 150 доповідей і повідомлень.

Відкрив конференцію завідуючий відділом науки та учбових закладів Запорізького обкому Компартії України М. М. Сидоренко. Віцепрезидент Філософського товариства СРСР професор Д. Ф. Козлов («Естетичний ідеал на сучасному етапі вдосконалення соціалістичного суспільства і його втілення в житті і в мистецтві») показав, що естетична творчість має, їх прагнення до утвердження комуністичного естетичного ідеалу є одним з важливих аспектів активізації людського фактора в процесі вдосконалення соціалістичного суспільства. Доповідач спинився на питаннях про структуру і специфіку естетичного ідеалу, про естетичний аспект комуністичного ідеалу, про єдність ідеалу в житті і в мистецтві, про взаємозв'язок індивідуальної і колективної естетичної творчості. На його думку, всі ці питання треба розв'язувати в ракурсі марксистсько-ленінської концепції естетичної діяльності і естетичних відносин.

Професор Є. Г. Яковлев (Москва, «Світогляд художника як соціально-естетичне явище») підкреслив величезне методологічне значен-

ня праці В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література» для визначення природи і суті світогляду взагалі, світогляду художника особливо, дав тлумачення світогляду як цілісної картини світу, теоретичної системи, в яку органічно входять елементи і філософського, і морального, і естетичного ставлення людини до світу.

Професор Л. Т. Левчук (Київ, «Ідеологічний аспект проблеми соціального замовлення») звернула увагу на зростаючий вплив соціального замовлення на розвиток літератури і мистецтва в сучасних умовах. Категорія «соціальне замовлення», на її думку, дає можливість перевести принцип партійності у площину безпосередньої практичної діяльності різних соціальних інститутів щодо виховання художника нового типу.

У доповіді було дано аналіз протилежності значення соціального замовлення для розвитку художньої творчості в умовах соціалістичного і капіталістичного суспільства.

Голова правління Запорізького відділення Філософського товариства СРСР професор А. Б. Коган («Теорія відображення, мистецтво, ідеологічна боротьба») головну увагу приділив методологічним проблемам ленінської теорії відображення у світлі сучасної ідеологічної боротьби. На його думку, популярність в сучасній буржуазній естетичній концепції «реідеологізації» не виключає необхідності принципової марксистської критики концепції «деідеологізації». Обидві ці концепції не «замінюють» одна одну, а співіснують, обидві мають реакційний характер і слугують інтересам імперіалістичної буржуазії.

Доповідач піддав критиці уявлення деяких наших авторів про мож-

ливність «випереджаючого відображення» в мистецтві, які, на його думку, є безпідставними з позицій ленінської теорії відображення.

На секції «Методологічні аспекти партійності мистецтва» йшлося про співвідношення класовості і партійності в мистецтві. З загальною доповіддю на цю тему виступив С. М. П и т о в (Воронеж), Ж. С. Я ц к у н а с (Вільнюс), М. Р. Д е р я п а (Запоріжжя) розглянули взаємовідношення мистецтва та ідеології при здійсненні літературно-художнього процесу в буржуазному і в соціалістичному суспільстві.

С. М. Ш и т о в а (Харків) і А. В. С к а т е р ш и к о в а (Москва) характеризували значення ленінського принципу партійності мистецтва для розвитку художньої творчості в умовах загострення сучасної ідеологічної боротьби. Г. В. Ш у п и к (Барнаул) піддав критиці буржуазні фальсифікації ленінського вчення про партійність літератури і мистецтва, Л. Г. Б у л а н а (Запоріжжя) критично проаналізувала концепцію «незалежного мистецтва» Г. Ріда. Вияв принципу партійності мистецтва в естетичних концепціях західнонімецького модернізму висвітлив А. В. М а л і н і н (Москва). У виступах С. Ф. О р л я н с ь к о г о (Запоріжжя), В. П. Б а д я к (Львів) йшлося про керівну роль нашої партії у боротьбі за утвердження ленінського принципу партійності мистецтва. Теоретичні питання партійного керівництва розвитком літературно-художнього процесу розглянула С. О. І з в о л і н а (Москва).

Розкриваючи інтернаціоналістський зміст принципу партійності мистецтва, М. Н у р м а т о в (Ташкент) показав співвідношення принципів партійності й інтернаціоналізму, В. П. Б а б і н ц е в (Горький) — значення принципу партійності мистецтва в антисіоністській контрпропаганді в СРСР. В. Е. А ф і я н (Запоріжжя) розповів про основні форми пропаганди соціалістичної естетичної культури, які застосовуються в інформаційно-пропагандистській роботі з туристами з капіталістичних країн.

Висвітлювався гносеологічний аспект принципу партійності мистецт-

ва. О. Д. Т и щ е н к о (Запоріжжя) дала аналіз класовості і партійності мистецтва у світлі ленінської теорії відображення. Г. Д. Ш е р м а н (Смоленськ) розглянула принцип партійності у ракурсі співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у мистецтві. В цьому ж плані був побудований виступ Р. К. М и р з а е в а (Самарканд) про співвідношення комуністичної партійності і індивідуальності у творчості художника. П. А. К а п ш е е в а (Запоріжжя) проаналізувала ленінську концепцію художнього таланту.

На секції «Теоретичні проблеми мистецтва соціалістичного реалізму» увага приділялась визначенню специфіки естетичного пізнання дійсності, з'ясуванню залежності процесу формування розуміння художньої цінності від характеру суспільних відносин (І. П. Ш и т о в — Харків), ролі творчого покликання як своєрідного вияву естетичної діяльності в умовах соціалістичного суспільства (Д. Ю. К у ч е р ю к — Київ).

Особливостям естетичного сприйняття дійсності, специфіці художньо-філософського мислення, характеристичні співвідношення художнього образу і абстрактного поняття, проблемі символу у мистецтві присвятили свої виступи В. П. С н і ж к о, А. І. К р е т о в, О. Г. М е г р е л і ш в і л і (Запоріжжя), І. О. Н е п о ч а т о в а (Рига).

У виступах Б. М. Ш л я х о в а (Дніпропетровськ), Г. Ф. Ж у к о в о ї (Запоріжжя), М. М. М а л ь о в а н о г о (Запоріжжя) розглядалось співвідношення суспільного і художнього процесів, місце класовості у визначенні категорії прекрасного.

На секції проаналізовано специфіку розвитку художньої культури в процесі вдосконалення соціалістичного суспільства. О. М. С е м а ш к о (Запоріжжя) на матеріалах конкретних соціологічних досліджень художньої інтелігенції УРСР проаналізував вплив партійності художника на розвиток творчого процесу в системі соціалістичних суспільних відносин. Роль соціальних почуттів у розвитку цього процесу і специфіку їх відображення в художніх тво-

рах показав Ю. Л. Афанасьєв (Ровно).

Значення ленінського принципу партійності мистецтва для вивчення класичної спадщини і розвитку соціалістичної культури проаналізувала Н. О. Яранцева (Київ). В. В. Химчак (Запоріжжя) розкрила соціальні можливості і передумови, що сприяють розширенню процесу синтезу мистецтва, А. Б. Землянников (Вітебськ) показав поглиблення інтернаціоналізації мистецтва, яке відбувається в процесі вдосконалення соціалістичного суспільства.

Проблеми формування в нашому суспільстві естетичного ідеалу, його специфіці і характеристичні його функції присвятили свої виступи В. М. Гольченко, Н. Л. Гнатенко, Г. А. Іванько (Запоріжжя), Д. Г. Никищенко (Херсон), Н. І. Бадера (Одеса).

На секції йшлося про завдання, що стоять перед нашим мистецтвом у світлі вимог сучасної ідеологічної боротьби. В. М. Васильченко і О. П. Кіценко (Запоріжжя) говорили про політизацію сучасного буржуазного мистецтва, В. В. Коклюхіна і А. Т. Белью (Брест) — про завдання мистецтва в зв'язку з загостренням ідеологічного протистояння двох полярно протилежних світоглядів, буржуазного і соціалістичного.

На секції «Теорія естетичного виховання» обговорювалася проблема естетичного відношення у її соціально-класовому аспекті. О. О. Кокорін (Саратов) проаналізував основні шляхи посилення контрпропагандистської спрямованості естетичного виховання і вдосконалення методологічного інструментарію критики буржуазного мистецтва.

Про соціальну сутність естетичного відношення, його об'єктивність, про формування нового типу естетичного відношення людей до природи як становлення ноосфери в умовах розвитку комуністичної цивілізації, про необхідність класового підходу до проблеми естетичного виховання говорили В. М. Липський (Москва), Г. Л. Черченко (Запоріжжя), В. М. Барякін (Запоріжжя), В. І. Манжура (За-

поріжжя), О. Ю. Олійник (Запоріжжя).

На секції з'ясувалося співвідношення етичного і естетичного в теорії і практиці комуністичного виховання. М. В. Новохацький (Полтава) підкреслив, що єдність естетичної і моральної свідомості може бути раціонально зрозуміла лише за умови правильного розуміння єдності тих сфер суспільного буття, які в них відображуються. М. Л. Кур'янович (Запоріжжя) проаналізував тлумачення єдності морального і естетичного виховання в працях А. В. Луначарського.

Є. В. Шевцов (Москва) відзначив естетичну спрямованість усіх норм комуністичного виховання. М. М. Семенюк (Запоріжжя) схарактеризував взаємодію естетичних і економічних факторів у формуванні розумних потреб особи в процесі утвердження нового типу споживання. Л. М. Сіднев (Запоріжжя) висловив думку про можливість виділення педагогічної свідомості у специфічну форму суспільної свідомості. Це твердження викликало, однак, заперечення, як таке, що ще не має під собою достатніх підстав.

На секції розгорнулися дебати навколо концепції естетичної діяльності. О. І. Горячева (Таллін) показала шляхи посилення ролі мистецтва у формуванні емоційного аспекту естетичної діяльності. У. Ф. Суня (Рига) проаналізував шляхи дальшого вдосконалення ефективності естетичної діяльності як знаряддя активного впливу літературно-художнього процесу на розвиток пізнання людиною об'єктивного світу.

С. Г. Каліберда і В. М. Цвіркун (Тернопіль) висловили думку, що ефективне естетичне виховання можливе лише тоді, коли спеціально організується естетична діяльність тих, кого виховують. З. Г. Білоусова (Запоріжжя) дала схему психологічної структури художньої свідомості.

На секції «Методика і практика естетичного виховання молоді» увага сконцентрувалася навколо проблеми естетики праці. Л. М. Кусаква (Запоріжжя) розглянула,

як естетика праці, будучи важливим і дійовим фактором виховання радянських людей, сприяє перетворенню їх естетичної потреби у різновиди естетичної діяльності. Л. Д. Кривега (Запоріжжя) розкрила роль і значення естетичних засад у сфері матеріального виробництва. Д. Л. Пілін (Запоріжжя) показав роль реалізації підприємствами планів соціально-економічного розвитку у здійсненні естетичного виховання трудящих Я. С. Живко (Запоріжжя) розкрив значення в цьому процесі бригадної форми організації праці. С. К. Локарев (Київ) показав, як естетичне виховання сприяє формуванню потреби в праці серед молоді.

Аналізувалася також роль морально-естетичного ідеалу у формуванні соціалістичної особистості (М. М. Салтишев — Запоріжжя), з'ясувалися основні форми впливу мистецтва на формування естетичної свідомості особи в процесі вдосконалення соціалістичного суспільства (Н. Є. Миропольська — Київ; А. А. Телешов — Запоріжжя).

Багато уваги було приділено проблемам естетичного виховання в процесі викладання у вищій школі. Д. Н. Джола і А. Б. Щербо (Вінниця) охарактеризували резерви активізації естетичної діяльності студентів педагогічного вузу. О. В. Сергеев (Запоріжжя) показав специфіку естетичної підготовки майбутнього вчителя фізики.

З. В. Голева (Запоріжжя) та І. І. Колобердянюк (Запоріжжя) розкрили можливості впливу вузівських курсів психології і політекономії на естетичне виховання студентів педінституту. В. М. Галкіна (Запоріжжя) говорила про єдність морального і естетичного виховання в процесі викладання в педвузі етики. Н. І. Золотовська (Дніпропетровськ) проаналізувала це ж питання стосовно сільськогосподарського вузу, а А. І. Поляк (Устинов) — технічного.

О. Л. Скидін і Н. М. Голомидова (Запоріжжя) розповіли про роль громадських організацій вузів в естетичному вихованні студентської молоді. В. М. Бєликів (За-

поріжжя) показав роль художньої самодіяльності у патріотичному і інтернаціональному вихованні студентства.

В. О. Подоляк (Запоріжжя) розповів про естетичне виховання як засіб подолання релігійності. С. М. Черкасов (Київ) проаналізував ленінські положення про атеїстичну спрямованість мистецтва соціалістичного реалізму. Б. И. Гальперін (Запоріжжя) підкреслив, що непримиренна ворожість соціалістичного мистецтва щодо релігії визначається головним чином його безкомпромісною атеїстичною ідейно-емоційною природою. В. А. Долгінцева (Київ) розкрила роль нових радянських обрядів в атеїстичному вихованні молоді.

Роль музики в атеїстичному вихованні підростаючого покоління схарактеризували Р. А. Тельчаров (Владимир), Л. В. Омельченко, С. Л. Катаєв, С. А. Коган (Запоріжжя), В. М. Кочура (Кривий Ріг). Про роль народних художників самодіяльних колективів у естетичному вихованні трудящих йшлося у повідомленні С. О. Феруза та І. О. Феруз (Мелітополь).

На одній із секцій обговорювалися різні аспекти проблеми партійності художньої літератури як складової частини партійності єдиного літературно-художнього процесу. В цьому зв'язку заслуговують на увагу доповіді І. Л. Галінської (Москва) про сугестивність і приховані джерела літературного твору; С. А. Ан (Барнаул) — про партійну спрямованість художнього задуму і «потік свідомості»; Ф. М. Борщевського (Запоріжжя) — «Класична спадщина в світлі ленінського тлумачення класики» і О. Г. Барабохи (Запоріжжя) — про свободу художньої творчості. Специфічні аспекти вияву партійності української літератури проаналізували літературознавці. В. Ф. Шевченко (Запоріжжя) схарактеризував партійність української радянської історичної поеми періоду Великої Вітчизняної війни. О. Г. Гривцова (Запоріжжя) розглянула вияв принципу партійності в радянській пісні цього ж періоду.

В. Ф. Маремпольський (Запоріжжя) розкрив інтернаціоналізм як вияв партійності в українській поезії 60—70-х років.

Т. М. Денисова (Київ) і С. Я. Литвак (Запоріжжя) аналізували з позицій принципу партійності твори сучасної зарубіжної літератури, В. С. Брюховецький (Київ) — проблеми літературної критики. Про специфіку вияву принципу партійності в сучасних літературних творах на сільську тему йшлося у виступі В. П. Болотова

(Ровно). Художнє слово, як важливий елемент ораторської майстерності, з позицій принципу партійності проаналізував А. С. Бровко (Запоріжжя).

На заключному пленарному засіданні конференції підбито підсумки роботи і висловлено думку про доцільність проведення таких обговорень важливих теоретичних і практичних питань марксистської естетики у майбутньому.

М. Л. КУР'ЯНОВИЧ

У ЦЕНТРІ УВАГИ — СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Сьогодні, коли виробнича діяльність людей набула планетарних масштабів, з небаченою гостротою, часом на грані кризи (а подекуди й сягаючи її) постають проблеми взаємовідношення суспільства і природи. Вони мають глобальний характер, стосуються всіх сфер і галузей суспільного життя, ставлять жорсткі вимоги до всього людства, до кожної країни, кожного суспільного інституту, кожної особи. З безперечною виявилися соціальне походження, сутність і характер сучасних екологічних проблем, їх нерозривний зв'язок з процесами НТР, індустріалізації, урбанізації та ін., у формі яких відбувається і виражається на сучасному етапі науково-технічний прогрес. Здатність до наукового розуміння і вивчення соціально-екологічних проблем, до формування та реалізації ефективної політики щодо їх запобігання і розв'язання стала одним із об'єктивних виявів історичних переваг соціалізму над капіталізмом. Саме в умовах соціалістичного суспільного ладу створюються дійсні можливості для оптимізації суспільного виробництва й загалом суспільного життя у напрямі гармонізації стосунків суспільства і природи, людини й навколишнього середовища.

Практичні й теоретичні проблеми, що постають на цьому шляху,

комплексні за своєю структурою і, отже, потребують комплексного їх дослідження й розв'язання. Саме з таких позицій низку даних проблем було розглянуто на регіональній науково-теоретичній конференції «Філософські і соціальні питання екології», яка відбулася 26—27 грудня 1985 р. в Харкові. В її організації взяли участь Будиннок політичної освіти Харківського обкому Компартії України, Бюро філософських (методологічних) семінарів Північно-Східного наукового центру АН УРСР та Харківський сільськогосподарський інститут ім. В. В. Докучаєва. В роботі конференції брали участь суспільство- та природознавці, представники технічних, медичних і сільськогосподарських наук (всього 190 чоловік) із 38 навчальних, наукових та інших закладів і організацій республіки. Завданням конференції було узагальнення досвіду як методологічних і теоретичних досліджень соціально-екологічної проблематики, так і впровадження їх результатів у практику природоохоронної діяльності, раціонального природокористування.

Найзагальніші питання у цій галузі розглядалися на пленарному засіданні конференції.

Світоглядні та наукові принципи політики КПРС у галузі природоохоронної діяльності, настанови і

рішення щодо цього висвітлені у новій редакції Програми партії, «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року» були розглянуті у вступному слові Голови оргкомітету конференції, ректора Харківського сільськогосподарського інституту проф. Г. Ф. Наумова. Діалектику взаємодії біо- та ноосфери проаналізував член-кор. АН УРСР А. М. Утевський, який висунув ідею їх синергетичних взаємовідношень та запропонував термін «аноосфера» для позначення сфери нерозсудливого людського діяння, яке ставить під загрозу повного знищення всю біосферу.

Досліджуючи предмет і структуру соціальної екології як наукової дисципліни і її співвідношення з соціально-екологічним управлінням, доц. Р. В. Жердев визначив цю галузь пізнання як науку про екологічні взаємозв'язки і відношення в системі «людина — суспільство — біосфера». Мета даної науки — розробка практичних рекомендацій щодо оптимізації розвитку даної системи. Розділами соціальної екології названі екологія суспільства, екологія людини, екологія міста і села, медицина і сільськогосподарська екологія, соціологія як учення про охорону середовища проживання, ноологія як учення про гармонійне і оптимальне управління системою «людина — суспільство — біосфера». «Центром кристалізації» цієї науки доповідач назвав поняття (і теорію) соціально-екологічного управління. Воно має складну структуру і розуміється як особлива сфера людської діяльності, пов'язана з організацією і упорядкуванням не тільки соціальних і природних процесів, а й соціально-природного в його діалектичній єдності та ієрархічній упорядкованості.

У доповідях проф. Г. Ф. Наумова та проф. А. М. Грінченка, старшого наукового співробітника Л. В. Бондаренка розглядалися екологічне і народногосподарське значення досліджень проблем алопатії рослин, взаємозв'язок природних та соціогенних факторів родючості ґрунту, зверталась увага на

необхідність прискореної розробки теорії адаптивної селекції і розгортання на її основі екологічно орієнтованих селекційних програм.

Увага учасників секції «Методологічні аспекти проблеми соціально-екологічного управління» була повернута: до питань методології соціально-екологічного управління і його взаємозв'язку з соціальним прогресом (Р. В. Жердев); до ряду аспектів соціально-екологічного управління, особливостей і екологічних наслідків НТП в сільському господарстві (Р. С. Трускавецький, Є. Г. Мамонтов, А. М. Полив'яний, І. І. Назаренко, В. І. Філон); до питань родючості ґрунту, проблем екологічного моніторингу та картування територій, екологічного прогнозування чисельності популяцій шкідників і патогенезу сільськогосподарських рослин (В. В. Миллий, М. С. Кравченко, В. Я. Бухало, Н. І. Авілова, М. О. Горін, М. П. Жижин, В. П. Лисенко, М. В. Пальцов, К. О. Моца, Т. П. Осипова, Ю. К. Яшкін, Є. М. Білецький, П. П. Літун, В. П. Туренко).

Секція «Соціальна екологія і медицина» розглядала світоглядно-методологічні питання соціальної екології, її роль у синтезі різних галузей наукових знань і зокрема взаємозв'язки з медициною як у теоретичній, так і в практичній галузях (М. А. Єрмоловський, Ю. М. Попов, В. І. Бутенко, В. М. Кравченко, І. І. Кутько, А. Ф. Короп, М. В. Просоленко, В. Д. Куликова, В. П. Кость, Р. І. Вельвовська, Ю. Т. Кінощенко, Н. О. Бусигіна, Е. О. Белкіна, Н. І. Стрельцова, Ю. В. Чайка, Р. Б. Брагін, Б. О. Кувшинов, О. В. Губасова, В. М. Козидубова, М. О. Пеньков, Н. М. Аврущенко, З. І. Буткевич, Ю. Ф. Головачов, С. Ф. Зубарев, О. І. Кособуцька).

З'ясування причин виникнення сучасної екологічної ситуації, завдання екологізації суспільного виробництва стали предметом аналізу на секції «Екологізація техніки і виробництва» (М. М. Кулешов,

Є. О. Антонов, Ю. К. Беляев, Ю. М. Попов). Проблеми екологічної орієнтації землеробства, впливу виробничої інфраструктури агропромислового комплексу на біосферу, вимірів в екології, вивчення економічних, біологічних і екологічних взаємозв'язків сільського і лісового господарства висвітлювались у виступах В. С. Цибулько, П. П. Літуна, Б. М. Литвинова, А. Й. Ковалика, О. В. Захаренка, Є. Г. Ваганової, В. І. Опаренка, Г. М. Кривоносової, В. П. Халіна, В. Д. Талалаєнка, А. І. Бабаєва, О. В. Прусихіна, В. О. Полякова, Г. Ф. Наумова.

Ленінські принципи соціалістичного природокористування, екологічної політики КПРС, питання охорони і оптимізації біосфери, охорони і відтворення природних ресурсів, зокрема ґрунту, їх зв'язок з виробничими потребами агропромислового комплексу, а також соціально-філософські і теоретико-методологічні проблеми ґрунтознавства, генетики, селекції і захисту рослин були розглянуті на секції «Філософсько-методологічні питання природоохоронної діяльності і меліорації земель» (Я. П. Парусимов, Г. Ф. Наумов, М. К. Крупський, А. Г. Толочко, М. М. Кулешов, І. Д. Чапала, Д. М. Крот, О. Д. Зінов'єва, В. Є. Лебедев, А. Ф. Зінов'єв, О. М. Заяць, М. Д. Гуленок, В. Н. Недбаєв, О. М. Можейко, А. М. Свиридов, Ю. М. Шев'я-

ков, Я. І. Тимоха, С. Є. Марущенко, Д. Г. Тихоненко, М. О. Горін, Л. В. Бондаренко, Є. М. Білецький).

Окрема секція працювала над питаннями сучасного екологічного виховання в умовах соціалістичного суспільства. Світоглядні аспекти, сутність, компоненти, рівні екологічного виховання як системи цілеспрямованої діяльності, його взаємозв'язок з соціально-екологічним управлінням і природоохоронною практикою та інші питання виховної діяльності соціалістичного суспільства були розглянуті тут у їх єдності з актуальними завданнями його удосконалення (О. С. Сметанин, Я. Б. Рабкін, А. П. Крапивний, М. Д. Култаєва, І. О. Шудрик, В. В. Шкода, О. Ф. Плахотний, О. І. Карпенко, А. П. Єфімець, В. І. Кузнецова, О. М. Микитюк, Б. В. Скляренко, А. О. Новикова, Ю. П. Максимова, О. Г. Вовк, Г. Г. Костак, С. І. Антоненко, Г. М. Ярмоленко, Н. Б. Шокіна, В. Д. Рудь, О. П. Андрущенко, З. І. Грищенко, В. П. Лисенко).

Конференція прийняла практичні рекомендації, метою яких є підвищення ефективності роботи наукових колективів у галузі досліджень соціально-екологічної проблематики.

Тези доповідей і виступів учасників конференції опубліковані.

Є. О. АНТОНОВ, Р. В. ЖЕРДЕВ,
В. Г. ЗІНОВ

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДСЬКОЇ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ

Інтерес до проблем комплексного формування соціалістичної особистості, що значно посилювався останніми роками, диктує необхідність осмислення особливостей людського життя як соціального феномена, розкриття закономірностей суспільного життєтворення індивіда. Значним внеском у фундаментальне дослідження цієї проблематики є книга співробітників Інституту філософії АН УРСР «Життя як творчість»*. У першому розділі «Людське життя як соціальний феномен» викладаються принципи марксистсько-ленінської методології дослідження соціальних явищ, даються визначення людського буття, форм людської життєдіяльності, людської творчості, які лежать в основі експлікації багатьох проблем соціології культури і духовного виробництва.

Розглядаючи життя людини як предмет соціально-філософського і соціального пізнання, автори переконаливо показують, що тільки на ґрунті марксистсько-ленінської методології можна розкрити все його розмаїття, подолати крайності в його тлумаченні: з одного боку, як суб'єктивної довільності самотворення, а з другого — як жорстко детермінованого надіндивідуального процесу (с. 33). Основою подолання цих позицій у витлумаченні життя людини є дослідження його як форми водночас і соціально, і індивідуальної особистісної творчості. З цього погляду, особливий інтерес становить даний у монографії опис сфер реалізації особи як соціального суб'єкта і розкриття можливостей творчого самоздійснення людини в цих сферах. Автори доводять, що інтегративним началом життєтворчості індивіда в усіх її виявах виступає життєва програма особи. Саме вона, ця програма, відображає магістральні життєві інтереси, життєві плани і способи їх реалізації в певних різновидах діяльності (с. 118).

Діяльнісний підхід до аналізу життя як цілісності дозволив авторам конкретизува-

ти низку теоретичних принципів, що відіграють важливу світоглядну і методологічну роль в дослідженні структури життєдіяльності індивідів, і застосувати їх до розгляду історико-культурних типів цілісності особистості, виділених на основі формаційного поділу суспільно-історичного процесу.

Основна увага в праці приділяється історично найвищому типові цілісності особистості, який реалізується лише завдяки можливостям, закладеним в особливостях соціалістичної системи, гармонійному поєднанню інтересів суспільства і особи. Проте, як підкреслюється в книзі, умови і можливості цілісного і гармонійного особистісного розвитку ще далеко не завжди і повністю реалізуються конкретними індивідами. Вказуючи на обставини, що перешкоджають гармонійному розвитку особи, автори роблять висновок про те, що адекватний опис складності й суперечливості формування цілісної особистості потребує включення в аналіз (крім сталих статистично визначених характеристик) динамічних, змінних параметрів.

Життя як цілісність, розглядуване щододинаміки його розвитку, потребує не лише соціально-психологічного аналізу тогоспецифічного ракурсу життєздійснення, який реалізується в діалектиці індивідуальної життєтворчості, а й міждисциплінарного підходу, в рамках якого можна уникнути протиставлення об'єктивної логіки життєздійснення суб'єктивним детермінантам життєтворчості. Тут правомірною є спроба осмислення суб'єктивного аспекту процесу життєтворчості з погляду виникнення і розв'язання життєвих суперечностей.

Дослідники простежують характер таких суперечностей на різних вікових етапах становлення особистості, показують, як переживаються ці етапи самою людиною. Саме суперечність між образом теперішнього, до якого вона включає різні етапи свого життя — відповідно до їх підпорядкованості своїй життєвій програмі, і реальним життєвим процесом і є, на думку авторів, джерелом життєтворчості.

* Жизнь как творчество: Социально-психологический анализ / В. И. Шинкарук, Л. В. Сохань, Н. А. Шульга и др. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 301.

У книзі формулюється і обґрунтовується теза, що суперечності життєздійснення можуть набирати форми життєвої драми. Такий ракурс розгляду дає змогу проаналізувати життя особи в той її момент, коли сформована цілісність руйнується під впливом тих чи інших соціально-психологічних суперечностей. Внаслідок розв'язання суперечностей, як підкреслюється в монографії, особа переходить на новий, якісно відмінний рівень життєдіяльності. Поділяючи наявну в літературі класифікацію конфліктів (внутрішньоособистісні, міжособові, міжгрупові), автори вказують на те, що внутрішньоособистісні конфлікти слід аналізувати як світоглядні конфлікти, оскільки вони відображають колізії духовного життя особи.

Розкриваючи ситуації життєвої драми з погляду конфліктів і суперечностей, що мають віковий і суто особистісний характер, автори показують етапи, через які проходить індивід, опиняючись в ситуації життєвої драми, і спроби подолання драматичної колізії. Водночас їм треба було б описати й найтипівіші шляхи виходу з драматичних ситуацій. На жаль, даний у праці розгляд конфліктних ситуацій і способів їх розв'язання має дещо абстрактний характер.

Заслуговує на увагу конкретно-соціологічний аналіз такого малодослідженого явища, як продуктивність життєдіяльності, і розробка конкретної методикі і програми його дослідження. Одержаний

фактичний матеріал дав підстави пов'язати продуктивність праці з самооцінюванням особи, виявити не тільки особливості вікової динаміки самооцінювання, а й вплив соціальних, а також психологічних чинників на цей процес.

Написана загалом на високому науково-теоретичному рівні, рецензована праця водночас не позбавлена деяких недоліків. Бажано було б, щоб кожний розділ (чи навіть параграф) закінчувався відповідним коротким резюме, з якого читач міг би дістати уявлення про його концептуальну структуру. Це, до речі, дозволило б і авторам книги уникнути окремих її композиційних хиб. Скажімо, оскільки становлення культури життя особи відбувається шляхом перетворення суб'єктом свого життєвого світу, було б логічніше, на нашу думку, вмістити цей параграф в третьому розділі монографії, де якраз і йдеться про діалектику індивідуальної життєтворчості.

Автори рецензованого дослідження вперше в соціально-психологічній літературі дали цілісне уявлення про проблеми життя як індивідуально-особистісної творчості. Одержані ними результати дають можливість поглибити розробку багатьох актуальних проблем (наприклад, вдосконалення соціалістичного способу життя, розгортання індивідуальної політико-виховної роботи та ін.), які останнім часом стали предметом пильної уваги вчених суспільствознавців.

В. П. КИЦАНС, В. П. МИХАЛЬОВ

СВІТОГЛЯДНИЙ ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ДЕТЕРМІНІЗМУ

У сучасній радянській філософській літературі існує чимало праць, де висвітлюються різні аспекти проблеми детермінізму. Головна увага зосереджується на філософському змісті і методологічному значенні цього принципу для сучасного наукового, насамперед природничо-наукового, пізнання. Предметом розгляду рецензованої монографії є показ ролі детерміністських уявлень у системі світогляду і в її фор-

муванні, критика детерміністських і індетерміністських засад буржуазного світогляду.

У першому розділі на основі загальнофілософського аналізу світогляду виявляється зв'язок природничо-наукового світогляду та уявлень про детермінізм, підкреслюється світоглядний зміст детермінізму у фізичному та біологічному пізнанні. Це дозволило авторові дещо конкретизувати діалектико-матеріалістичну концепцію детермінізму у зв'язку з розвитком сучасного природознавства, окреслити коло світоглядних проблем стосовно детерміністських уявлень, що виникають у

* *Огородников В. П.* Познання необхідності. Детермінізм як принцип наукового мировоззрення.— М.: Мысль, 1985.— С. 206.—206 с.

фізичному та біологічному пізнанні. Варто було б, на наш погляд, більше уваги приділити саме світоглядним аспектам природничо-наукового тлумачення принципу детермінізму.

Щодо свого концептуально-філософського змісту центральним є другий розділ, присвячений визначенню детермінізму як філософського принципу, розглядові різних форм і типів детермінації. У визначенні принципу детермінізму автор дотримується поширеного погляду про те, що він не тотожний принципу взаємодії, а є певним аспектом останньої, стороною, яка розкриває відносно активність взаємодії (с. 53—54). У визначенні форм детермінації він логічно виходить із визначення форм руху матерії, як певних форм взаємодії (с. 60), а також виділяє матеріальне та ідеальне, внутрішнє і зовнішнє як форми детермінації. На жаль, лишаються не зовсім зрозумілими ті критерії, які покладені автором в основу саме такої класифікації форм детермінації. Гадаємо, що більше уваги треба було б приділити аналізу світоглядного змісту та основ різних форм детермінації.

Третій розділ монографії присвячений вивченню детермінізму за допомогою таких важливих філософських категорій, як необхідність, можливість, дійсність, умова, випадковість та ін. Автор намагається провести думку, що застосування категорій «матеріальне» і «ідеальне», «внутрішнє» і «зовнішнє» дає лише форми детермінації, а такі категорії, як «можливість» і «дійсність», «необхідність» і «випадковість», характеризують типи детермінації, розкривають сутність, внутрішню структуру цього процесу. Взагалі, треба погодитись з думкою про необхідність розрізнення під час дослідження детермінації «того, що взаємодіє», тобто предметної її сторони, і того, «як відбувається детермінація», тобто характеристик самого процесу (с. 75). Проте таке розрізнення, мабуть, потребує залучення теоретичних засобів, що розкривають зв'язки між категоріями.

Як слушно зауважує автор, повний аналіз форм детермінуючих зв'язків стосувався б практично всіх категорій діалектичного матеріалізму (с. 75). З цього боку застосування категорій необхідності, можливості та ін. теж допомагає виявити не стільки типи, скільки форми детермінації, але і такий підхід дозволив авторові виявити нові цікаві характеристики процесу детермінації. Особливо це стосується

параграфу, де розглядається система детермінація та управління.

Результати, одержані під час розгляду принципу детермінізму з позицій діалектико-матеріалістичного світогляду, стали основою для аргументованої критики світоглядних аспектів буржуазних концепцій індетермінізму та метафізичного детермінізму. Заслугує на увагу виділення форм сучасного метафізичного детермінізму, таких як, наприклад, панкаузалізм, кондиціоналізм та проміжної (перехідної від метафізичного детермінізму до індетермінізму), форми — плюралістичної концепції детермінізму. Спиралючись на проведений аналіз, автор критично розглядає і методологічні засоби буржуазних концепцій, і доводить їх хибність. Тут показується, як ці концепції спрацьовують на розмивання моністичності світогляду, розкривається їх зв'язок з політичними поглядами буржуазних і соціал-реформістських партій, з псевдонауковою концепцією «множинності моделей соціалізму». Автор зазначає, що різні варіанти буржуазних концепцій детермінізму спрямовані проти діалектико-матеріалістичного принципу детермінізму та наукового комуністичного світогляду.

Важливе місце у рецензованій праці посідає прикінцевий розділ, де автор розглядає концепцію соціальної детермінації. Вона аналізується як важлива теоретична засада наукового, комуністичного світогляду. Тут виділяються дві форми соціальної детермінації у зв'язку з двома основними формами перебігу подій соціального життя і соціальної взаємодії: перша існує в історичній послідовності, наступності соціальних подій. Друга — в площині їх одночасності, взаємодії, так би мовити, в соціальному просторі. Автор має на увазі при цьому як соціальну детермінацію взаємодії класів, груп, так і соціальну детермінацію індивідуальної людської діяльності, поведінки. У розділі докладно аналізується взаємозв'язок суб'єктивних та об'єктивних чинників соціальної детермінації, проводиться думка про те, що «детермінація матеріального ідеальним є лише частина загального процесу, що засновується на детермінації матеріального матеріальним» (с. 151).

Дещо спрощено розглядається суб'єктивний характер людської діяльності. У книжці висловлюється думка про те, що основою суб'єктивного аспекту діяльності людини є «вирогідний характер природних і соціальних процесів, їх неоднозначність,

що пов'язана зі множиною можливостей. Людина не створює тенденції-можливості, а вибирає їх із об'єктивно існуючих» (с. 152). Такий підхід зводить значення людської суб'єктивності лише до вибору. Проте динаміка суспільного життя якраз демонструє той факт, що можливості не лише використовуються, але й створюються внаслідок цілеспрямованої людської діяльності. Недооцінювання цього моменту призводить, на наш погляд, до певних неточностей у розумінні творчості як вищого вияву людської суб'єктивності. Особливість творчої діяльності саме і полягає не просто у виборі того чи іншого варіанта соціального розвитку як форми необхідності, а в створенні умов для перетворення наявної дійсності (що є формою необхідності, а не просто однією з можливостей). Розробка цього аспекту соціального детермінізму сприяла б посиленню його світоглядного змісту.

Заслугує на увагу положення автора про те, що зростання ролі суб'єктивного чинника як детермінанти суспільного життя є діалектичним процесом. Разом з

розширенням сфери людської свободи зростає і міра відповідальності людини за свої соціальні вчинки. Під час аналізу людської діяльності як чинника соціального детермінізму в монографії слушно зауважується про неправомірність ототожнення цілі та причини, що фактично призводить до ідеалістичного тлумачення соціального детермінізму. «Мета не тип, а форма детермінуючих зв'язків» — зазначає автор (с. 158). Він піддає аргументованій критиці ідеї плуралізму соціального детермінізму — цю важливу складову ідеології сучасної соціал-демократії, що обстоюється в працях К. Іта, В. Штеффані та ін., підкреслює класово-партійний характер детерміністських поглядів у структурі світогляду.

Оцінюючи рецензовану монографію загалом скажемо, що в ній зроблена вдала спроба визначити роль світоглядного змісту принципу детермінізму у науковому комуністичному світогляді. Вона буде з цікавістю сприйнята читачами.

Б. П. ЛАЗОРЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ І СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КАТЕГОРІЙ ПРОСТОРУ І ЧАСУ

Поглиблений аналіз проблем діалектичного і історичного матеріалізму передбачає дослідження категоріального апарата матеріалістичної діалектики. Категоріям простору належить основне місце, оскільки вони є всезагальними формами буття матерії, важливими етапами на шляху розвитку думки в осягненні сутності явищ. Позитивна розробка категорій «простір» і «час» важлива також для аргументованої критики сучасних буржуазних філософських концепцій.

Розкриттю згаданих категорій і присвячена монографія*. В ній автори розглядають категорії простору і часу на основі поєднання філософсько-світоглядного, соціально-історичного, логіко-методологічного, історико-філософського та естетичного аналізу.

* Пространство и время.— Киев: Наук. думка, 1984.— 296 с.

Характеризуючи першу главу монографії, зазначимо, що в ній міститься значний історико-філософський матеріал, а деякі питання потрапили в поле зору радянських дослідників вперше. Це, зокрема, стосується тлумачення категорій простору і часу в філософії середньовічної Європи і Арабського Сходу (Є. М. Причепій, К. М. Сатибалдіна). Неабиякий інтерес становить і перший параграф розділу, де Є. М. Причепій розглядає процес формування категорій простору і часу у первісній свідомості. Концепції Е. Дюркгейма, Л. Леві-Брюля та ін. критикуються за вульгарний соціологізм в інтерпретації цих категорій. Заслугує на увагу і типологія категорій в історико-культурному процесі. Автор розглядає категорії як: форми практичної діяльності; форми синтезу теоретичного знання; філософські категорії. Він слушно зазначає, що категорії як форми практичної діяльності тісно пов'язані з категоріями

дається як відображення обернених форм суспільного зв'язку в капіталістичному суспільстві. Тим самим «прозорішою» стає ідеологічна функція тих буржуазних філософських концепцій, які теоретично ґрунтуються на принципі плюралізму, хоча в своїх теоретичних побудовах і намагаються обминути соціальну проблематику (наприклад, «епістемологія без суб'єкта пізнання» К. Поппера або «плюралістична» онтологія «філософії процесу» А. Н. Уайтхеда).

У рецензованій монографії критичний аналіз буржуазної філософії спирається на діалектико-матеріалістичне осмислення проблем, порушуваних буржуазними теоретиками. Так, зміст поняття плюралізму у тих чи інших буржуазних концепціях розглядається крізь призму специфічного для буржуазної теоретичної свідомості осмислення проблеми єдності і різноманітності світу, тобто метафізичного відокремлення різноманітності від сутнісно-субстанційних основ єдності. Авторка слушно вбачає в цьому тенденцію буржуазної теоретичної свідомості, простежує її орієнтацію на плюралістичний підхід в аналізі кардинальних питань гносеології, онтології, соціальної проблематики. Обґрунтовуючи думку про взаємодоповнюваність плюралізму та ідеалістичного монізму, авторка водночас доводить методологічну несумісність принципів плюралізму та діалектико-матеріалістичного монізму. Саме останній і є методологічною основою наукового розв'язання проблеми різноманітності світу в усіх її аспектах. У буржуазній же філософській свідомості плюралізм, ідеалізм, метафізика органічно поєднуються, передбачають і відтворюють одно одне, виступаючи антиподом навіть тих елементів наукового підходу, які притаманні деяким буржуазним концепціям. З цього погляду становить інтерес аналіз еволюції класичної та вульгарної буржуазної політекономії, здійснений у книжці (с. 36—40).

Спираючись на характеристику, дану К. Марксом цій еволюції в «Теоріях додаткової вартості», авторка відзначає, що плюралістичний принцип осмислення суспільних зв'язків з'явився у межах буржуазної політекономії тоді, коли її класичний варіант досяг певних успіхів в аналізі капіталістичного виробництва. Ці успіхи прокладали шлях до історизму — необхідної передумови формування ді-

алектико-матеріалістичного моністичного підходу у розумінні капіталістичних суспільних зв'язків як системи антагоністичних форм єдності. Вульгарна політекономія виникає як «власна протилежність» (К. Маркс) класичної політекономії, як охоронна реакція буржуазної суспільної науки на виявлені її ж представниками суперечності в самій капіталістичній соціально-економічній дійсності, — суперечності, загострення яких супроводжувалось посиленням класової боротьби. Саме останній фактор стимулював посилення вульгарною політекономією соціальної апологетики капіталізму. Теоретичною формою цієї апологетики стали метафізика, плюралізм, пошуки «сурогатних» форм єдності, нових засобів прикрашення буржуазної дійсності.

У зв'язку з цим концептуально мотивованим е спрямованим авторською уваги на аналіз сучасних буржуазних теорій, які прагнуть доповнити, «врівноважити» плюралістичну методологію універсалістськими схемами. Взаємодоповнюваність двох названих тенденцій аргументовано розкривається на матеріалі сучасних буржуазних концепцій соціальних суперечностей і соціального розвитку (теорії К. Поппера, Р. Дарендорфа, Д. Белла, В. Феркіса та ін.). На нашу думку, із загальної структури досліджень дещо «випадає» третій розділ — «Принцип плюралізму у трактуванні суб'єкта пізнання (від неопозитивізму до «критичного раціоналізму)», зміст якого варто було б органічніше узгодити з текстом монографії в цілому. У цьому ж розділі явно недостатню увагу приділено критиці «епістемологічного анархізму» П. Фейєрабеда — одного з провідних теоретиків плюралістичної методології в галузі гносеології та соціології науки. Потрібно також відзначити, що в аналізі філософських поглядів Л. Вітгенштейна автор обходить мовчанням антипозитивістські («метафізичні») тенденції раннього періоду його діяльності — періоду «Логіко-філософського трактату».

Звичайно, в книзі Н. П. Поліщук не могли бути вичерпані всі проблеми критики плюралізму. Але результати, здобуті автором у ході дослідження, безперечно, сприятимуть правильному розумінню характеру використання в наш час ідеологами буржуазії принципу плюралізму в ідеологічній боротьбі.

ПРИНЦИПИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ УПРАВЛІННЯ

Вдосконалення системи соціального управління передбачає проведення глибоких наукових досліджень і вироблення практичних рекомендацій щодо розв'язання нагальних проблем її подальшого розвитку. З цього погляду монографія О. О. Сетова * становить неабиякий інтерес. У ній широко висвітлюються питання психології управління в умовах прискорення науково-технічного прогресу, переведення економіки на інтенсивні рейки господарювання. Виходячи з лєнінських принципів соціалістичного управління, рішень з'їздів і Пленумів ЦК КПРС, автор накреслює перспективи розв'язання деяких проблем психології управління. Передусім він спиняється на аналізі поняття «психологія управління», розглядаючи його, з одного боку, як складову категоріального апарату психологічної науки, з другого — як реальне явище: психологію окремої особи або соціальної групи, які включені в систему управління. Теоретичний і інструментальний (прикладний) підходи дозволяють О. О. Сетову розкрити особливості виявлення індивідуальної і групової психології на основі узагальнення великого масиву емпіричного матеріалу, показати

взаємозв'язок організації праці, управління і психології в умовах НТР. При цьому автор розмежовує психологічний і соціально-психологічний підходи в аналізі управлінських процесів. Добре усвідомлюючи труднощі виокремлення власне соціально-психологічного зрізу соціальних відносин з усієї системи їх функціонування і розвитку, О. О. Сетов спеціально аналізує деякі методологічні засади розв'язання цього питання.

У монографії розглядаються основні принципи вивчення психології управління (детермінізм, спілкування, опосередкованість соціально-психологічного відображення, соціальна поінформованість в управлінні, мета і цілокладання), розкриваються методологія і методика конкретних соціально-психологічних досліджень, акцентується увага на значенні експерименту в цих дослідженнях. Важливим є також аналіз питань прогнозування зміни психології соціальних груп і класів в умовах науково-технічної революції. На жаль, у їх викладі спостерігається деяка фрагментарність. Виправданням цього може бути та обставина, що монографія в цілому має пошукову спрямованість: уже сама постановка даних питань показує, що О. О. Сетов розуміється на перспективі їх наукового розв'язання.

* *Сетов А. А. Социально-психологические основы управления современным производством.*— Киев; Донецк : Вища шк., 1984.— 160 с.

*В. А. КАНІФОЛЬСЬКИЙ,
І. В. СВИСТУЛА*

ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, ВМІЩЕНИХ У ЖУРНАЛІ «ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА». 1986 РОКУ

НАЗУСТРІЧ ХХVII З'ЇЗДОВІ КПРС

Програмні документи історичного значення. Наступність, новаторство, реалізм (передова)	1	3
<i>Роговн В. З.</i> Соціальні фактори вдосконалення соціалістичного суспільства	2	3

ХХVII З'ЇЗД КПРС І АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ НАУК

Наближувати дослідження до запитів життя (передова)	3	3
Розробку проблем матеріалістичної діалектики — на рівень вимог сучасності (передова)	4	3

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛІЗМУ

<i>Веерман М. Е.</i> (Таллін), <i>Роотс Х. О.</i> (Таллін). Соціальний механізм поповнення керівних кадрів (до постановки проблеми). (На прикладі Естонської РСР)	5	29
<i>Веерман Р. К.</i> (Таллін). Міграція в місто і соціальна мобільність. (На прикладі Талліна)	5	47
<i>Іщенко М. П.</i> (Черкаси). Вдосконалення способу життя як фактор виховання молоді	2	34
<i>Келам А. А.</i> (Таллін), <i>Раннік Е. Е.</i> (Таллін). Соціальні фактори розвитку сім'ї	5	51
<i>Косичев А. Д.</i> (Москва), <i>Князев Б. В.</i> (Москва), <i>Дряхлов М. І.</i> (Москва). Соціологічна освіта в СРСР: досвід і проблеми	6	19
<i>Саар Е. А.</i> (Таллін). Роль системи освіти в життєвому самовизначенні молоді	5	41
<i>Тарасенко В. І.</i> Пияцтво і алкоголізм як антипод соціалістичного способу життя	4	22
<i>Ууекюла Я. К.</i> (Таллін). Соціологічний аналіз соціальної активності молоді	5	36
<i>Шакуров Р. Х.</i> Зростання ролі людського фактора в управлінні. (Соціально-психологічний аспект проблеми)	3	18
<i>Тітма М. Х.</i> (Таллін), <i>Каллус Х. А.</i> (Таллін). Соціологія в Естонській РСР	5	17

СОЦІАЛЬНІ І ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ПРИСКОРЕННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

<i>Головаха Є. І.</i> Суперечливість ціннісних орієнтацій і професійне самовизначення особи	2	16
<i>Коркішко О. П.</i> (Севастополь). Перехідні форми становлення працівників нового типу	6	11
<i>Кримський С. Б.</i> Наука в контексті культури	1	12
<i>Лівенцов В. О., Балтін В. Ю.</i> Розвиток науково-технічної творчості трудящих	6	3
<i>Омельченко О. Ф.</i> Кадрове питання і методи оцінювання якостей працівника	4	13
<i>Піддубний В. А., Сакада М. О.</i> Соціальні резерви нововведень на виробництві	3	9
<i>Прилюк В. Д.</i> Прискорення науково-технічного прогресу і пропаганда його досягнень. (Огляд і контент-аналіз республіканської преси)	2	25
<i>Цикін В. О.</i> (Суми). Основні форми зв'язку змістової аксіоматичної системи з практикою	1	25

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЛЮДИНИ

<i>Сохань Л. В.</i> Людина — творець свого життя	3	26
--	---	----

ЖИТТЄВА СИЛА ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ

<i>Табачковський В. Г.</i> Про взаємозв'язок методологічного і світоглядного змісту матеріалістичної діалектики у «Філософських зошитах» В. І. Леніна	2	42
«Філософські зошити» і сучасність (Круглий стіл «Філософської думки»)	5	57
«Філософські зошити» і сучасність (продовження)	6	26

СВІТОГЛЯДНІ АСПЕКТИ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ

<i>Булатов М. О. В. І. Ленін про діалектичну обробку історії науки й техніки</i>	6	36
<i>Звіглянич В. О. Соціально-культурний зміст діалектичної суперечності</i>	2	50
<i>Крисаченко В. С. Творчий метод Ч. Дарвіна</i>	4	48
<i>Культура і цивілізація (Круглий стіл науковців Інституту філософії АН УРСР, Вищої партшколи при ЦК Компартії України, редакції журналу «Філософська думка»)</i>	3	35
<i>Культура і цивілізація (закінчення)</i>	4	32
<i>Малінін В. А. (Москва). Гегель і Арістотель: у пошуках діалектики</i>	3	43
<i>Никонорова Л. В. Суспільно-практична сутність світоглядної свідомості</i>	1	32
<i>Сутт Т. Я. (Таллін). Космологічний аспект співвідношення людини і природи в світлі сучасного дарвінізму</i>	5	66

ЛОГІКА, МЕТОДОЛОГІЯ І ФІЛОСОФІЯ НАУКИ

<i>Васильєв С. О. Розуміння тексту як творча діяльність</i>	2	76
<i>Нарський І. С. (Москва). Гегель і проблеми логіки наукового дослідження</i>	4	57
<i>Попович М. В. Логіко-методологічні проблеми розвитку сучасного природознавства</i>	2	64
<i>Сидоріна Т. Ю. (Москва), Філатов В. П. (Москва). Про структуру теорій сучасної макрофізики</i>	3	52

Трибуна молодого науковця

<i>Кінцан В. П. (Рига). Структура розуміння</i>	2	88
---	---	----

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

<i>Афанасьєв О. І. (Одеса). Проблема розуміння в структурі наукового пізнання</i>	1	39
<i>Лооне Е. М. (Тарту). Категорія «розуміння» в методології історіографії</i>	5	83
<i>Оссовський В. Л. Методологічні проблеми соціологічного дослідження цінностей професійної діяльності</i>	1	48
<i>Уйбо О. С. (Пярну). Структура наукової теорії і міждисциплінарний підхід</i>	5	73

З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЛОСОФІЇ

<i>Віхалеми Р. А. (Тарту), Руутсоо Р.-А. (Таллін). Філософська думка в Радянській Естонії</i>	5	3
<i>Котляр М. Ф. Державний устрій давньоруського суспільства і його відображення в «Слові о полку Ігоревім»</i>	1	57
<i>Паславський І. В. (Львів). Розвиток логічних ідей у вітчизняній філософії другої половини XV ст.</i>	6	45
<i>Парахонський Б. О. Семантика комунікативних зв'язків у «Слові о полку Ігоревім»</i>	4	73
<i>Прибутько П. С. В. В. Берві-Флеровський про війну і мир та їх роль в історії суспільства</i>	4	66
<i>Ставицький В. І. Про джерела філософсько-історичної концепції «Слова о полку Ігоревім»</i>	1	69

Наукові повідомлення

<i>Луцька Ф. П. (Харків), Мазманьянц В. К. (Харків). Бібліотека С. Яворського у книжкових фондах Харківського університету</i>	4	82
--	---	----

ПЕРШОДРУКИ «ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ»

<i>Андрюшко В. О. Г. Лейбніц про комбінаторне мистецтво</i>	6	56
---	---	----

ДІАЛОГИ

<i>Радовель М. Р. (Ростов-на-Дону). Про природу таланту (полемічні нотатки)</i>	3	68
<i>Шумілін А. Т. (Сімферополь). Талант і творчість</i>	3	61

НА ДОПОМОГУ УЧАСНИКАМ МЕТОДОЛОГІЧНИХ СЕМІНАРІВ

<i>Фуркало В. В. Мілітаризація космосу — загроза міжнародній безпеці</i>	3	78
--	---	----

З ДОСВІДУ РОБОТИ КАФЕДР ФІЛОСОФІЇ І НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ ВУЗІВ РЕСПУБЛІКИ

<i>Видрін Д. Г. Викладаємо філософії — високу ефективність!</i>	3	107
<i>Кооп А. В. (Тарту). Про науково-дослідницьку і навчально-виховну роботу кафедр філософії Тартуського державного університету</i>	5	11

<i>Костюк Н. Т., Білогуб В. Д.</i> Посилення світоглядної спрямованості викладання природничих наук у вузах	1	91
---	---	----

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

<i>Видрін Д. Г.</i> Споживацька сутність буржуазних соціологічних концепцій щастя	4	87
<i>Гордієнко А. Т.</i> Споживацька свідомість: ідейно-теоретичні джерела та соціально-класове призначення	2	95
<i>Капто О. С.</i> Сутність категорії «ідеологія» і критика її буржуазно-ідеалістичних інтерпретацій	6	67
<i>Купцова С. В.</i> (Москва). Неспроможність клерикальних фальсифікацій проблеми співвідношення науки і релігії	6	79
<i>Матюс Ю. Й.</i> (Тарту). Проблема буття матеріальних речей у феноменології Е. Гуссерля	5	93
<i>Танчер В. В.</i> Від доктрини «рівноваги» до концепції «соціального конфлікту» (Критика світоглядно-методологічних основ сучасної теоретичної соціології США)	1	75
<i>Танчер В. В.</i> Від соціального критицизму до неоконсервативної апологетики капіталізму. (Критика світоглядно-методологічних основ сучасної теоретичної соціології США)	3	93

Репліка

<i>Шпак В. Т.</i> (Черкаси). З приводу однієї фальшивки	1	87
---	---	----

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Азархін А. В.</i> Світоглядний та соціологічний статус категорії «переживання»	3	86
<i>Домб Г. І.</i> (Ворошиловград). Логічне слідування і когнітивна ситуація	1	100
<i>Тенякко Ю. П.</i> (Полтава). Теорія художнього образу і проблеми типізації в естетичних поглядах О. О. Потебні	1	94
<i>Шадурський В. Г.</i> Поняття «здоровий глузд» в історико-філософській традиції	1	107

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<i>Антонов Є. О.</i> (Харків), <i>Жердев Р. В.</i> (Харків), <i>В. Г. Зінов</i> (Харків). В центрі уваги — соціально-екологічні проблеми	6	111
<i>Бекешкіна І. Е., Клягін М. В.</i> (Москва), <i>Рябушкіна І. Б.</i> (Москва). Актуальні проблеми історичного матеріалізму: обговорення сучасного стану і перспектив розвитку	4	110
<i>Бекешкіна І. Е., Клягін М. В.</i> (Москва), <i>Рябушкіна І. Б.</i> (Москва), <i>Платковський В. В.</i> (Москва). Актуальні проблеми історичного матеріалізму: обговорення джерел та рушійних сил розвитку соціалістичного суспільства (закінчення)	5	102
<i>Бойченко І. В.</i> Предмет аналізу — марксистсько-ленінська теорія історичного процесу	3	111
<i>Горський В. С.</i> Справа великих слов'янських просвітників	4	117
Засідання Наукової ради АН УРСР «Філософські та соціальні проблеми науки і техніки»	4	120
<i>Зеленов Л. О.</i> (Горький). Самодіяльний науковий центр (досвід роботи)	1	117
<i>Зібен В. В.</i> (Тарту). Соціальна детермінація пізнання	5	106
<i>Кур'янович М. Л.</i> (Запоріжжя). Ленінський принцип партійності мистецтва і сучасність	6	107
<i>Мартинюк І. О.</i> Розумні потреби особи і їх формування в умовах науково-технічного прогресу	2	111
<i>Матусевич В. А., Севекіна Н. В.</i> Повніше використовувати соціальні резерви виробництва	1	120
<i>Мосунов М. М.</i> Людський фактор в системі суспільного виробництва	5	109

Хроніка наукового життя

<i>Арутюнов В. Х., Мосунов М. М.</i> Неспроможність сучасної технократичної футурології	4	65
<i>Ішмуратов А. Т.</i> Проблеми практичних міркувань у логіці наукового пізнання	1	136
<i>Нельга О. В.</i> Людський фактор і ідеологічна робота	3	25
Підвищувати ефективність засобів масової інформації і пропаганди	1	90
Семінар організаторів методологічного навчання	1	38

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Роздуми над книгою

<i>Бистрицький Є. К., Кошарний С. О.</i> Проблеми герменевтики в світлі філософії марксизму	4	95
---	---	----

<i>Бойченко І. В., Михальченко М. І.</i> Взаємозв'язок ідеології та суспільної психології як проблема історичного матеріалізму	6	99
<i>Караджова В. (НРБ), Клевченя О. С. (Мінськ).</i> Історичні джерела єдності філософських культур слов'янських народів	2	105
<i>Кримський С. Б.</i> Міждисциплінарні проблеми розвитку праці в антропогенезі	4	107

ПРОБЛЕМНІ ОГЛЯДИ ЛІТЕРАТУРИ

<i>Любимий Я. В., Угрімова А. М.</i> Контрпропаганда: питання теорії і методології	6	89
--	---	----

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Андрос Є. І., Звіглянич В. О.</i> Філософські проблеми обґрунтування і перевіряюності теоретичного знання	1	122
<i>Бистрицький Є. К., Філатов В. П.</i> (Москва). Природа і технологія в світі людини	3	122
<i>Бурмака Б. П.</i> (Харків). Дослідження взаємозв'язку діалектики і етики	1	131
<i>Горелов М. Є.</i> Отруйна зброя психологічної війни	5	121
<i>Деленчук Н. П., Кисельов М. М. В. І.</i> Вернадський на Україні	1	124
<i>Доля В. Є. (Львів), Захара І. С. (Львів).</i> Історико-культурні аспекти філософського іраціоналізму	3	126
<i>Загороднюк В. П.</i> Соціально-історичний і світоглядно-методологічний аналіз категорій простору і часу	6	117
<i>Заїченко Г. А.</i> (Дніпропетровськ). Емпедокл і проблема історичного начала філософії	5	117
<i>Заїченко Г. А.</i> (Дніпропетровськ). Принципи плюралізму і його світоглядно-методологічні функції в сучасній буржуазній філософії	6	119
<i>Кінцанс В. П., Михальцев В. П.</i> Дослідження людської життєтворчості	6	114
<i>Корольов В. Г., Савельєв В. Л.</i> Критика антикомуністичних перекручень теорії і практики реального соціалізму	1	130
<i>Лазоренко Б. П.</i> Світоглядний зміст принципу детермінізму і сучасність	6	115
<i>Логінова Г. І., Сластенко Є. Ф.</i> Дослідження проблем смислу життя людини	4	122
<i>Малахов В. А.</i> Сутнісний аналіз єдності морального і естетичного	1	127
<i>Матусевич В. А.</i> Життєве самовизначення молоді	5	113
<i>Пашук А. І.</i> (Львів). Ідеологія раннього Просвітництва у вітчизняному історико-філософському процесі XVII—XVIII ст.	4	123
<i>Потапчук В. Ф.</i> Дослідження наукових основ керівництва формуванням нової людини	3	121
<i>Полов М. В.</i> Філософський аналіз проблем психіатрії	5	122
<i>Райда К. Ю.</i> Екзистенціалізм в американській художній культурі	5	123
<i>Сергієнко В. С.</i> Проти націоналістичної фальсифікації спадщини українських революційних демократів	3	124
<i>Солдатов В. І.</i> (Черкаси). Формування наукового світогляду — ядро виховної роботи	5	115
<i>Сохань Л. В., Бекешкіна І. Є., Владимиров В. О.</i> Філософська теорія ідеалу	1	133
<i>Стеценко Л. М.</i> Творчий метод соціалістичного мистецтва	4	125
<i>Табачковський В. Г.</i> Світоглядно-методологічні антиномії сучасної буржуазної соціології	1	128
<i>Уйбо О. С.</i> (Пярну). Предмет дослідження — теорія суспільно-економічних формацій	5	112
<i>Цветков В. В., Шербак О. І.</i> Соціологічний портрет сучасного керівника	2	114
<i>Шевченко В. І.</i> (Чернігів). Філософія миру в боротьбі проти ідеології війни	2	117
<i>Широков А. І.</i> Вороги миру і соціального прогресу	1	132
<i>Широков А. І.</i> Методологічні проблеми критики буржуазного націоналізму	5	119
<i>Яранцева Н. О.</i> Праця в системі естетичної культури	2	117

Книжкова полиця

<i>Арак В. А.</i> (Таллін). Поняття свободи	5	92
<i>Каніфольський Б. А., Свистула І. В.</i> Принципи вивчення психології управління	6	121
<i>Литвинов В. Д.</i> Філософська думка в навчальних закладах України першої половини XIX ст.	6	44
<i>Морозов В. А.</i> Методологічні аспекти загальносоціологічного дослідження спілкування	2	110
<i>Сетров М. І., Чайковський О. В.</i> Інтеграція сучасного наукового пізнання	3	60

V. O. LIVENTSON, V. E. BALVIN. Development of Scientific and Technical Creative Activity of Working People

The task to realize a profound technical reconstruction of the national economy on the basis of modern achievements of science and engineering is set in the decisions and documents of the 27th Congress of the CPSU. A successful accomplishment of this task demands to make the human factor more active, in particular to develop scientific and technical creative activity of workers. The All-Union Society of Inventors and Rationalizers, scientific and technical societies and other public organizations play a significant role in its further development. Measures adopted by the Party and Government favour the drawing fresh working masses and youth, in particular, in scientific and technical creative activity. These measures are aimed at the overcoming of negative socioeconomic and psychological phenomena, which restrain the growth of scientific and technical activity.

A. P. KORKISHKO. Transitional Forms in Emergence of Workers of New Type.

Development of socio-class structure of the socialist society is marked by the appearance of a social-professional layer of "intellectual workers" in the framework of the working class. Features of the intellectual and physical labours are naturally interwoven in their activity.

Sociological study of the social status, dynamics and directions of social changes of young technicians has shown that they are one of the most important sources for reinforcement of the socio-professional layer of the "intellectual workers".

A. D. KOSICHEV, B. V. KNYAZEV, N. I. DRYAKHLOV. Sociological Education in the USSR at the Present Stage: Problems of Formation and Tendencies of Development.

Successful decision of problems concerned with scientific and technical progress acceleration mainly depends on qualitative sociological ensurance of the governmental processes in the socialist society. Sociological personnel ranks high in this case.

A concept of sociological education developed nowadays and aimed at further increase of the professional-qualification level is only the first step to perfect the sociological education system. The reform of the higher school performed in the country promotes distinguishing optimal methods and forms of this improvement.

M. A. BULATOV. V. I. Lenin About Dialectical Treatment of the History of Science and Engineering

Dialectical treatment of the history of science and engineering performs an important function in the process of formation and development of philosophical categories and laws. The process is realized by stages, three of them being principle: engineering as treatment of nature; science as treatment and generalization of engineering; philosophy as generalization of science and engineering. Philosophy in this case is considered in connection with the whole totality of social relations. Types and methods of treatment are of different character (depending on its methodology, content of the given stages, degree of the generalized data) and involve the following operations: unification of scientific terms and philosophical notions, immersion of the latter into more general categorial structures, realization of dialectics of the most generalized content proper, etc. The given types and forms of treatment are specific methods of additional development to such a level where the history of technical, special scientific and philosophical thought coincides with laws of dialectical thinking. These regularities are studied in the article as exemplified by the history of formation of the law of the quantity transition into quality and vice versa.

I. V. PASLAVSKY. Development of Logic Notion in Home Philosophy in the Second Half of the 15th Century

The paper is concerned with so-called "Aviasaf's Logic", a treatise written by Al-Gazali, a medieval Arabian philosopher. The treatise was translated in Kiev by an unknown bibliophile from Hebrew into the ancient Ukrainian language in the second half of the 15th century. For the first time in our literature "Aviasaf's Logic" is considered from the standpoint of spiritual culture development in the Ukraine of that time. Based on the analysis of syllogistics of the monument under study, the following conclusions are made: the teaching on syllogisms is presented in a sufficiently complete volume; the teaching on hypothetic and disjunctive syllogism is given by systems. "Aviasaf's Logic" considers the categorical syllogism rather thoroughly. The structure of syllogism, its figures and modi are revealed here strictly and consistently. As compared with the logic literature, existed in the Early Middle Ages (for example "Dialectics" by I. Damaskin), "Aviasaf's Logic" gave much more opportunities for acquaintance with Aristoteles' teaching on deductions and arguments that extended and redoubled the system of logic knowledge in home philosophy of the second half of the 15th century.

V. A. ANDRUSHKO. G. Leibniz About Combinatorial Art

This article is devoted to the philosophical analysis of the principles of combinatorial art developed by Leibniz as applied to philosophy, mathematics, biology, jurisprudence. Basing himself on combinatorial techniques suggested by R. Lull, B. Lavineta, I. Tritemius, A. Kircher as well as on mathematical principles of methodology by R. Descartes, I. Kepler, F. Scauten, G Galilei Leibniz dreamed to create a new universal method of knowledge. As early as in his youthful thesis "About Combinatorial Art" (1666?) he had formulated ideas of combinatorial art which he was preoccupied with in his subsequent work. The newest discoveries in biology of that period confirmed the truth of a number of methodological principles advanced by him, including the principles of combinatorial art. Thus, according to Leibniz, significance of sex ("male" and "female") discovery in plants is that it testifies to the ability of living beings to vary, to the existence of the primary expediency in nature permits extending the notion about the "predetermined harmony" for the nature on the whole.

The article is supplemented with translation of Leibniz's letter to A. K. Gakhencholz of April 21, 1701 and with necessary commentaries to the principles of scientific methodology exposed in this letter.

A. S. KAPTO. Essence of the Category "Ideology" and Criticism of Its Bourgeois-Ideological Interpretation.

Basic trends in interpretation of the ideology phenomenon by the bourgeois sociophilosophical science of the 20th century (positivistic and irrational tendencies) are considered in the article. Conception of "deideologization" and "reideologization" are compared. The most typical features of the new Weltanschauung-methodological orientation of the bourgeois sociologists with respect to ideology are indicated and critically analyzed. Antiscientific character and anti-Marxist tendency of modern bourgeois socio-philosophical theories of ideology are revealed as well as methodological originality of critical analysis of these theories.

S. V. KUPTSOVA. Failure of Clerical Falsifications of the Problem on the Science and Religion Correlation

A high prestige of science in the world at present tempts clericals to employ it for strengthening of the church stands. They aspire to substantiate the idea about a certain favourable (stimulating and humanizing) influence of religion on scientific knowledge and maintain the "confirmation" of religious postulates by the results of scientific researches.

However scientific analysis of the history, modern state and tendencies in development of relations between science and religion refutes such speculations and proves that such crisis of modern religious ideology mainly conditioned by the development of modern scientific knowledge is irreversible.

I. V. BOICHENKO, M. I. MIKHALCHENKO. Interaction of Ideology and Social Psychology As a Problem of Historical Materialism

Tasks of the socialism perfection demand extension of knowledge on regularities and peculiarities in functioning of spiritual sphere in social life, detection of specificity, content, essence and mechanism of social ideology and social psychology interaction. The monograph "Social Psychology and Ideology" by A. K. Uledov, a prominent Soviet philosopher, is devoted to theoretical solution of these problems.

When considering such categories as "social psychology" and "social ideology" as key ones for scientific comprehension of phenomena in spiritual life of the society the author successfully combines gnoseological, sociological and socio-psychological approaches, reveals and employs a wide Weltanschauung and methodological potential of the above categories, represents ponderable scientific results of a number of debatable problems for discussion.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Коллективна монографія, написана співробітниками Інституту держави і права АН УРСР, присвячується розробці проблем політичної ідеології, яку нині активно досліджують і спеціалісти з історичного матеріалізму. В ній широко використовуються її досягнення марксистської соціології політики. Книга дає багатий теоретичний і фактичний матеріал для методологічного забезпечення контрпропаганди, зокрема для філософів і соціологів, які здійснюють критичний аналіз сучасної буржуазної політології, досліджують її вплив на політичне життя провідних капіталістичних країн. Автори праці, широко застосовуючи філософські і загальносоціологічні поняття і соціально-філософські принципи політичних і ідеологічних явищ, ліквідують ще наявну в нашій літературі прогалину між філософською і правознавчою критикою буржуазних концепцій політики і держави.

Завдання, яке розв'язують автори, дуже важливе: розкрити тенденцію новітньої буржуазної філософії права, показати різні модифікації її ядра — поглядів на роль і місце права в житті держави. Адже в наш час, як переконливо показано в книзі, як серед ідеологів, так і політичного менеджменту розвинутих капіталістичних країн відбувається відродження своєрідного «юридичного світогляду». Суть його полягає в тому, що право тлумачиться як чи

не головна рушійна сила суспільного розвитку і соціального прогресу. Твердиться, що саме право може трансформувати капіталізм, створити завтрашнє «краще суспільство». А вадн сучасного буржуазного суспільства зображуються як наслідок недосить активного використання потенціалу права. Перед нами ще одна ідеологічна спроба ослабити загострення класової боротьби шляхом поширення ілюзій, нібито не революційна боротьба, а тільки право є рушійною силою перебудови, гармонізації соціальних відносин. Це спроба протиставити історико-матеріалістичному погляду на суспільний розвиток ідеалістичний підхід у дусі «пан-юризму».

У ході критичного аналізу характерних рис, тенденцій еволюції сучасної буржуазної політико-правової ідеології автори викривають її реакційну і ідеалістичну сутність. На конкретних прикладах, зокрема під час розгляду правової футурології США, показується антигуманна, антинародна спрямованість американських буржуазних філософсько-правових концепцій.

Загалом колективна монографія «Сучасна буржуазна політико-правова ідеологія» — актуальне, змістовне дослідження. Вона написана на високому науковому і теоретичному рівні і буде з інтересом сприйнята науковими співробітниками, пропагандистами, всіма, хто цікавиться питаннями політики і ідеологічної боротьби.

* Современная буржуазная политико-правая идеология. — Киев: Наукова думка, 1985. — 270 с.

Наші автори

- АНДРУШКО** — старший науковий співробітник Державного музею книги і книгодрукування УРСР
Віктор Олександрович
- БАЛТІН** — асистент кафедри наукового комунізму Київського технологічного інституту харчової промисловості
Валерій Юхимович
- БОЙЧЕНКО** — кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Іван Васильєвич
- БУЛАТОВ** — доктор філософських наук, завідувачий сектором теорії матеріалістичної діалектики Інституту філософії АН УРСР
Михайло Олександрович
- ДРЯХЛОВ** — доктор філософських наук, професор, заступник завідуючого відділенням прикладної соціології філософського факультету МДУ ім. М. В. Ломоносова
Микола Іванович
- КАПТО** — доктор філософських наук
Олександр Степанович
- КНЯЗЬВ** — доктор філософських наук, професор, завідувачий відділенням прикладної соціології філософського факультету, завідувачий кафедрою методики конкретно-соціологічних досліджень МДУ ім. М. В. Ломоносова
Борис Володимирович
- КОСИЧЕВ** — доктор філософських наук, професор, декан філософського факультету МДУ ім. М. В. Ломоносова, заслужений діяч науки РРФСР
Анатолій Данилович
- КУПЦОВА** — аспірантка МДУ ім. М. В. Ломоносова
Світлана Володимирівна
- ЛІВЕНЦОВ** — кандидат філософських наук, доцент Київського технологічного інституту харчової промисловості
Валентин Олександрович
- ЛЮБИВИЙ** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Ярослав Валерійович
- МИХАЛЬЧЕНКО** — кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Микола Іванович
- ПАСЛАВСЬКИЙ** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР
Іван Васильович
- УГРІМОВА** — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Аліна Миколаївна

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЛОВОЧ, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. І. ДАНИЛЕНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. П. ІВАНОВ, В. І. КУЦЕНКО, Б. О. ЛОБОВИК, В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, В. М. НІЧИК, О. С. ОНИЩЕНКО, В. С. ПАЗЕНОК, М. О. ПАРНЮК, Я. Б. ПОПОВА (відповідальний секретар), М. В. ПОПОВИЧ, Ю. Д. ПРИЛЮК (заступник головного редактора), В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО.

Адреса редакції: 252001 Київ 1, вул. Героїв Революції, 4.
Телефони: 28-39-78, 28-48-55.

Наукові редактори: І. В. Бойченко, С. О. Васильєв, Н. Б. Вяткіна, В. О. Звігляннич

Художній редактор А. М. Колодичева

Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Г. С. Божок

Здано до набору 04.09.86. Підп. до друку 28.10.86. БФ 33039. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 12,79. Тираж 1300 пр. Зам. 0-118.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ-30, Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 6, НОЯБРЬ—ДЕКАБРЬ, 1986. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В 1987 РОЦІ ТАКІ КНИГИ:

КУЗНЕЦОВ В. И. ПРОБЛЕМА УНИВЕРСАЛИЙ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ.—12 л.—2 р.

Монографія є першим у радянській філософській літературі систематичним дослідженням ролі, значення і функціонування універсалій в теоретичному природознавстві. Проблема універсалій розглядається в контексті засобів і способів репрезентації в конкретних природничо-наукових теоріях загального, особливого й одиничного як таких категоріальних визначеностей дійсності, на основі яких вичленовуються, ототожнюються й розрізняються об'єкти з предметних полів відповідних теорій.

Для науковців, викладачів і студентів вузів.

ДЕПЕНЧУК Н. П. КРИСАЧЕНКО В. С. ЭКОЛОГИЯ И ТЕОРИЯ ЭВОЛЮЦИИ [МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ].—15 л.—2 р. 60 к.

У монографії аналізуються світоглядні і методологічні основи взаємодії теорії еволюції й екології. Показано, що в сучасній біології продуктивно функціонує еколого-еволюційний підхід у дослідженні живого, підхід, дальший розвиток якого може стати базою нового синтезу. Трансформація зазначеного підходу в еколого-історичний є методологічною основою зв'язку біології й екології з суспільними науками.

Для науковців, викладачів вузів, аспірантів, лекторів, пропагандистів, студентів.